

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXX.

2021/11–12. SZÁM

ENTZ GÉZA	<i>Történelmi torlaszok – Kelet és Nyugat között</i>	3
MÁTYÁS CSABA	<i>Tudomány, az igazságon túli világban</i>	7
BRENNER JÁNOS	<i>Izgalmas vasárnap – Németország választás után</i>	16
M. SZEBENI GÉZA	<i>A kereszténydemokrácia önépítése – 1. rész</i>	24
GECSE GÉZA	<i>Az orosz hadügy – 1992–2020</i>	38
SERDÜLT BENKE ÉVA	<i>Morzsák a marosvécsi kőasztalról</i> – Kemény János emlékezete	51
SZONDA SZABOLCS	<i>Hangsúlyváltások – 1960–1989</i> – A romániai magyar költészet küldetéstudatáról	64
LAKATOS-FLEISZ KATALIN	<i>„Életem lényege a csodálkozás”</i> – Élet és írás kapcsolata Szentkuthy Miklós műveiben	76
D. MOLNÁR ISTVÁN	<i>Lengyel írók a 210 éve született</i> <i>Liszt Ferencről és zenéjéről</i>	86
PRITZ PÁL	<i>Valóban helytartó volt-e hazánkban</i> <i>Edmund Veessenmayer?</i>	96
GRÓH GÁSPÁR	<i>Vadász-író fényképezőgéppel</i> – Széchenyi Zsigmond fotói	109

1% metafizika

RAPAICS RAJMUND	<i>A természetvédelem ügye Magyarországon – részlet</i>	113
-----------------	---	-----

Körkép

SZEMES PÉTER	<i>Küldetés és szolgálat – Petrik Béla Borbándi-monográfiája</i>	116
LUDMANN MIHÁLY	<i>Templomok, kastélyok és paloták mestere – Mayerhoffer Andrásra emlékezve</i>	120
LAKATOS ARTUR LORÁND	<i>Lucian Boia, Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok</i>	124
PRANTNER ZOLTÁN	<i>Szocialista szemmel a jom kippuri háborúról</i>	126
ZSUGYEL JÁNOS	<i>Fejős Zoltán: A cigándi amerikások emlékezete</i>	130
SZERZŐINK		134

Lapszámunk illusztrációit a Capa Központ, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedélen Széchenyi Zsigmond 1933-as felvétele látható. (Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)

ENTZ GÉZA

TÖRTÉNELMI TORLASZOK

Kelet és Nyugat között

Politikai rendszerváltás, társadalmi struktúra- és modellváltás. A közéletünket nyíltan vagy rejtetten ma is foglalkoztató kérdések mélyén ezek a problémák húzódnak meg. Úgy is mint az 1990-ben bekövetkezett fordulat tartalma és értelme, és úgy is mint az azóta eltelt, egyre növekvő idő tényleges hozadéka, de leginkább mint a továbbra is velünk élő, messze nyúló gyökerzetű, és mindent átfogó feladat. Utóbbi esetben természetesen az újra meg újra megszakított és eltorzult, ezért soha be nem fejezett polgári Magyarország megteremtéséről van szó. Hasznos lehet ebből a szempontból röviden felidézni két mélyenszántó szellemi reflexiót a II. világháborút követő néhány évből, amikor a 20. században először és egyre inkább úgy tűnik, hogy kivételesen megvoltak azok *belső* társadalmi és politikai feltételek, amelyekkel – ha nem számolja fel gyökereiben a szovjet birodalomba történt kényszerű betagozódás – valós esélyünk lett volna az addigra már oly sokak által kívánt korszerű Magyarország felépítésére.

Ilyen remények táplálták Bibó Istvánnak az európai politikai gondolkodás hagyományainak mély ismeretébe és összefüggéseibe ágyazott, jól ismert esszéinek gondolatmenetét is. A bennük felvázolt összkép szerint a magyar társadalomszerveződésnek a „szabadság kis köreivel” jellemezhető világa, az általa számba vett súlyos társadalom- és politikatörténeti tehertételeket és az ezeket kísérő szellemi-kulturális eltévelyedéseket ellensúlyozhatja úgy, hogy ez az 1945-ben létrejött gyökeresen új politikai erőterben, Szkülák és Kharübdiszek közt ugyan, de a társadalom egészét átfogó demokrácia alapjává válhat.

Határainkon túlra tekintve ebben az időben még annak reménye is felcsillanhatott egy rövid történeti pillanat erejéig, hogy a század immár második világegésének borzalmas végkifejlete talán elég tanulság ahhoz mindenkinek, hogy a Duna menti népek önsorsrontó és nyomorúságos szembenállását az együttműködés szelleme válthassa fel. Kívülről is érkeztek biztató impulzusok. A legkomolyabb várakozásokat Petru Grozának a határok légiesítéséről, magyar–román vámunióról, föderációról és hasonlókról szóló, két éven át ismételt kijelentései kel tették, amelyek, ha legkésőbb Groza 1947. májusi budapesti útja során a szovjet nagyhatalmi játszma szirénhangjainak bizonyultak is, a teendők meghatározó, legszélesebb értelemben vett társadalmi valóság

feltárása és megértése – egy időre – megkerülhetetlen intellektuális feladattá lépett elő.

Akkor, Bibó megvilágosító erejű röpiratainak mintegy szinoptikus kiegészítéseként, Makkai Lászlónak a *Magyar-román közös múlt* címmel 1948-ban megjelent, majd hamarosan bezúzott műve igyekezett a két nép kapcsolatának mély és újszerű történeti elemzésre alapozott új perspektívát nyitni. A mű tehát már megjelenése pillanatában korszakzárónak bizonyult, most azonban egy fontos, 1946 körül íródott és csak a közel-múltban publikált előzmény néhány gondolatára szeretnénk felhívni a figyelmet. A *román társadalomtörténet vázlat*a című (Magyar Szemle Füzetek, 2021.) munkájában Makkai régiónk egészét jellemző és évezredes meghatározottságoknak bizonyult külső és belső feltételek modellszerű összefüggésében mutatja be páratlan irodalmi és forrástájékozottsággal a Kárpátokon túli román társadalomfejlődés sok évszázados dinamikáját és zsákutcait a pásztortársadalomtól a kapitalizmus társadalmi, politikai és szellemi útvesztőig. Kiinduló tétele, hogy minden Duna-táji társadalom arculatának jellegadó meghatározottsága az a tény, hogy Európának ezen régiója teljes története folyamán „sorozatos invázióknak volt kitéve”. A jellegzetes dilemmákat és a válaszokban kirajzolódó struktúrák (újra)termelődésének mechanizmusát a következő lapidáris okfejtéssel vázolja fel: „Kelet, nyugat és dél felől hatalmas tömegeket összefogó, terjeszkedő társadalmak kísérelték meg koronként, hogy behatoljanak a Duna-tájra, mindannyiszor forradalmasítva az itt élő népek társadalomalakulásának menetét. A behatoló társadalom a maga gyarmatosító érdekeinek megfelelően, egyrészt tudatos ráhatással, másrészt a tömegvonzás önkéntelen erejével átalakítja a megrohant társadalmat, melynek belső alakulási folyamatai hirtelen félbemaradnak, esetleg a kívülről kezdeményezett új folyamat leple alatt lappangva tovább folytatódnak és sajátos, korcs alakulásokat hoznak létre. A gyarmatosító társadalomhoz való igazodás kényszere folytán a társadalomalakulás menete meggyorsul, szervesen egymásból következő folyamatok összetorlódnak, kiesnek, s mivel az összezúzott, belső folyamatok eltakarítására idő nem maradt, az egész átalakulás mesterséges, sekélyes és töredékes lesz. Az új feladatok vállalására megfelelően felkészült belső tényezők híján a változást részben a gyarmatosító társadalomból behatoló idegen elemek, részben pedig olyan helyi rétegek hordozzák, melyek egyébként egészen más természetű funkciók ellátására volnának hivatva. Emiatt a külső mintákhoz való igazodás sohasem válhat teljes: a társadalomnak sem ideje, sem képessége nincs az erőszakos, racionális alakulást az egész életet átható, beidegzett szokássá feldolgozni, s így az emberi együttélést nem az együtt növekvő önálló egzisztenciák

kölcsönös méltányossága, hanem alkalmyszerűen vagy mesterségesen létrejött csoportok nyers érdekviszonya fogja jellemezni.”

E képletszerű leírásban nem nehéz felismerni azokat az erővonalakat, amelyek nemzeti történetünk kihívásainak geopolitikai helyzetünkéből fakadó folyamatos kísérői és a társadalom mélystruktúráit tartósan alakító, politikai dilemmáinkban is máig ható tényezők. Az persze, hogy a külső hatások milyen válaszokat váltanak ki, nagyban függ attól, hogy Makkait idézve „a gyarmatosító társadalom maga is milyen módszerekkel alakítja saját életét”, meg attól, hogy a befolyás alá került társadalom maga milyen szerkezetű. Bibó e struktúrák történeti alakulásának mélyreható elemzésével, korlátainak és lehetőségeinek mérlegre tételével, Makkai megközelítésével is teljes összhangban, 1945 „fordulatában” a magyar társadalomfejlődés nyugatias „alkatelemeire” építhető demokratikus fordulat esélyét látta maga előtt, és írásainak üzeneteivel maga is ezen fáradozott. Hogy nem ez történt, és *külső okokból*, már akkor sem volt realitása, jól tudjuk. Emlékezzünk Szekfű Gyula rezignált mondasára: ez egy újabb török hódoltság! De vajon felmérte-e bárki a két idézett szerző színvonalán mindazt, ami azóta történt és nem történt? A kérdés csak részben költői. 1981-ben, amikor még azt lehetett gondolni, hogy a szovjet birodalom a globális kétéosztatúsággal együtt irdatlan időig fenn fog állni, a nagy formátumú középkorász, Szűcs Jenő nagyszabású esszében írt történészi kommentárt a fennebb megidézett Bibó-tanulmányokhoz, szinte mindenben megerősítve, részben kiegészítve és egyetemes történeti horizonton értelmezve azok mondanivalóját. Szűcs azt is leszögezte, hogy a bibói koncepció a történelem nem realizált lehetőségéről szólt. Valamivel később (1985) pedig arra figyelmeztetett, hogy az 1948-49-ben bekövetkezett fordulat „berekesztette a megindult frusztrációoldó és büntudatoldó mechanizmusokat, elrekesztette az önismeret-központú történelemszemlélet kibontakozásának lehetőségeit, és végső fokon a meghaladni kívánt régi reflexek feléledését segítette elő.”

Néhány további év után új remények korszaka köszöntött ránk, aminek sok minden között Makkai idézett művének 1989-ben bekövetkezett újra kiadása is része volt. Ma, különböző indítékokból szokás erről az időről csalódás hangján beszélni, nyilván, mert az akkori álmokból nem sok valósulhatott meg. Az új helyzetben ugyanis, Makkai szóhasználatát kölcsönözve, a „birodalmi behatolások” hamarosan a földrajzi helyzettől független globális (tőke-) „invázióvá” váltak a „szabaddá” vált, ám súlyosan tőkehiányos régióban. A globális versenypálya, a versenyzők és a versenyszabályok pedig nagyjából egy évtized alatt gyökeresen megváltoztak. Más szavakkal, megváltozott maga a Nyugat, fokozato-

san egyre jobban feloldódtak azok a polgári értékstruktúrák, amelyek a megelőző korszakban még a felzárkózási törekvések példái voltak és lehettek. A szabad választások eredményeként hirtelen kiéleződött versenyhelyzetben már nemcsak a társadalmi és tudati mélystruktúrákat kellene új modellben a külvilághoz igazítani, hanem mindezt a globális méretű hatalmi modellváltáshoz való rugalmas igazodással együtt kellene véghez vinni. Ilyen körülmények között a szovjet blokkból kiszabadult társadalmak előtt – természetesen regionális különbségekkel – addig nem látott gigantikus feladattorlaszok emelkedtek fel.

Ami minket illet, az árnyalatokat mellőzve azt lehet mondani, hogy a magántulajdont négy évtizedre kiiktató szovjetizált berendezkedés a magyar társadalom döntő többségét, az államhatalomnak kitett, paternalista várakozásokkal telt tömeggé változtatta. Ez a bizánci típusú uralmi képletnek ebben a térségben korábban nem ismert mélységű behatolását jelentette. A magyarországi tabula rasa megsemmisítette azokat a nyugati típusú polgári struktúrákat, amelyekre a II. világháború utáni években még építeni lehetett volna. Utóbbiba nálunk a svábokat is be kellett volna számítani, de azt is tudjuk, hogy akkor ez számos okból még Bibó gondolkodását is meghaladta. Máshol, ahol a polgári modellbe illeszkedő struktúrák még ennyire sem voltak jelen, vagy az összképben más súlyt képviseltek (például Romániában), a kommunista modernizáció a mai kihívások közepette ország- és nemzetépítés távlatai szempontjából lehet, hogy inkább előnynek fog bizonyulni, mint hátránynak. A magunk terveiről gondolkodva az ilyen körülményeket is mérlegre kell tenni.

Az elmúlt hetven éven végigtekintve tehát azt látjuk, hogy a reformkorban kitűzött és csonkán megvalósult társadalmi modellváltás strukturális alapjai, amelyekre a fennebb szóba hozott szerzőkre való hivatkozásokkal utalni igyekeztünk, 1990-re már végletesen meggyengültek. Régióink, és benne nemzeti közösségünk jövőjét fürkészve persze az árnyalatok is rendkívül fontosak, és ha a világ nem katasztrófába rohan, bízunk benne, hogy a folytonos újrakezdés helyett mégiscsak van esélyünk a történelem adta lehetőségek realizálására is.

TUDOMÁNY, AZ IGAZSÁGON TÚLI VILÁGBAN

A tudományos tekintély eróziója

Rohanó világunkban a közvélemény elsődleges forrása a tudományról az internet, a hagyományos nyomtatott és digitális források helyett. Az interneten minden tudás elérhető – és minden vélemény hozzáférhető. A világban kavargó eseményekből adódó elbizonytalanodás nyomában ösztönvezérelt vagy lobbi-gerjesztett vélemények, összeesküvés-elméletek keringenek, a tudományos tényekkel vegyesen. Ez a tény nem feltétlen a tudomány ünnepe; az ellenőrizetlen kommunikáció egyenrangúvá minősíti a tudományos tényeket a vélelmezettel és a meghamisítottal. A tudományos munkát végzők deklarált függetlensége és értéksemlegessége gyanút keltő, aggasztó premisszá, amelyet a politika sem néz jó szemmel.

A professzionális tudomány tényei ellenében egyre inkább teret nyer a közgondolkodásban az érzelmi kapocs keresése a természettel, egyfajta spirituális megközelítés révén. Az ökológiát átértékelő gondolatok olyan intuitív összefüggésekre támaszkodnak, mint „a természet mindenre tudja a megoldást”. Az intuitív természetértelmezés centrális tárgya az erdő – és celeb írója, Peter Wohlleben, német erdész, akinek az írásai világszerte sikerkönyvek (Wohlleben 2016). Az érzelmi kapcsolat fontosságát elismerve (nem csak az erdővel kapcsolatban...) azonban meg kell jegyezni, hogy a természet szereplőinek idealizálása és emberi tulajdonságokkal történő felruházása elmosza a határt a tudományosan ellenőrzött tények és a feltételezések között. Egyszerűsítősei lenézik a tudományt, és az összetett problémák tényleges megoldásához kevésbé járulnak hozzá. A kirajzolódó tudománykép megkérdőjelezi a kutatói objektivitást és az értéksemlegességet („minden kutatást vélemények befolyásolnak”).

Sajnálatos módon a tudományos források maguk is hozzájárulnak a helyzethez felületes vagy félreérthető kutatási eredmények közlésével, s ezzel a tudomány amúgy is megtépázott hitelességét rongják. Írásom célja az okok vizsgálata, amelyek megtévesztő következtetésekhez vezetnek. Mivel a klímaváltozás ténye, és ennek kapcsán az erdők sorsa és szerepe egyre szélesebb köröket foglalkoztat, ebből a témakörből vett példákon világítom meg a félrevezető közlések létrejöttének okait. Írá-

somban nem foglalkozom az ipari lobbik vagy hatalmi csoportok által finanszírozott és szándékosan meghamisított közléseivel.

Félrevezető tudomány?

Az interneten egyre-másra jelennek meg például mega-adatbázisokkal végzett számítógépes elemzések a Föld erdei állapotáról. Nem ritkán optimista végeredménnyel, a borúlátó specialistákat meghazudtolva. A szakkérdésekben járatlan közvélemény és a politika tanácstalan az olyan problémafelvetésekkel kapcsolatban, mint például: A széndioxid légköri gyarapodásával vajon kizöldülnek az erdők és javul a produkciójuk? Amazónia valóban a Föld tüdeje lenne, vagy mégsem? Káros-e biomasszát, faanyagot tüzelésre használni? Egyáltalán, erdőültetéssel valóban kompenzálhatjuk többlet széndioxid-kibocsátásunkat?

Számítógépes modellezés eredménye az az elemzés is, amelyet a világ egyik legtekintélyesebb tudományos folyóiratában, a brit *Science*-ben jelent meg (Bastin et al., 2019). Háttére az IPCC legutóbbi jelentése, amely szerint globálisan egymilliárd hektár új erdőt kellene ültetni ahhoz, hogy többlet széndioxid-kibocsátásunkat semlegesítse. A neves Zürichi Műszaki Főiskola (ETH) kutatói felmérték, hogy ez a horrorilis nagyságú terület, amely a jelenlegi négymilliárd hektár globális erdőborítást *negyedével* növelné meg, új erdők számára rendelkezésre állna-e, és milyen nagyságú szén-elnyelésre lenne képes. Gépi tanulóssal egy digitális modellt készítettek a Föld elméletileg lehetséges teljes erdőterületéről, vagy ahogy elnevezték, „erdőeltartó képességéről”. A lehetséges erdőterület-bővítés nagyságát nettó 0,9 milliárd hektárnak számolták. Ha ezen a területen természetközeli erdők nőnének fel, ezek a jelenlegi, évente kibocsátott mintegy 300 gigatonnányi légköri szénkibocsátás-többlet kétharmadát, azaz kb. 205 gigatonnányt tudnának megkötni. Vagyis az egymilliárd hektár új erdő létrehozása a szerzők szerint megvalósítható, és „az összes lehetséges megoldás közül a leghatékonyabb eszköz” a klímaváltozás megfékezéséhez.

Erdész szemmel tekintve a *Science* cikkére, számos kétely fogalmazható meg (Mátyás 2020). Önmagában, egymilliárd hektár erdősítése elég irreálisnak tűnik, mivel az Európai Uniónál két és félszer nagyobb területről van szó! Ráadásul egy olyan globális társadalmi-gazdasági helyzetben, amikor az erdőterület-változás mérlege – minden nemzetközi intézkedés és politikai nyomás ellenére – változatlanul negatív, sőt az utóbbi évtizedben az erdőtelepítési lendület még a két, számottevően erdősítő régióban, Európában és Kínában is visszaesett. A szerzők az

erdőborítást az erdő két klimatikus határán, a hőmérsékleti felső és a szárazsági alsó határán terjesztenék ki, miközben ezek a területek ökológiailag nagyon érzékenyek, ráadásul produkciójuk alacsony. Sajnálatos módon mindkét térségben jelentős akadálya van az erdőterület-növekedés tervezett bővülésének. Az akadály egyetlen fő okra vezethető vissza: a globális klíma melegeedésére.

A klímaelemzések nagy biztonsággal megerősítik, hogy a szóban forgó száraz térségek, például Közép-Ázsia, vagy az afrikai Szahel-övezet kiszáradása tovább fog fokozódni, amely még a megmaradt erdők fennmaradásának esélyeit is kétségessé teszi. Ami az északi tajgaövezet felső erdőhatárának kiterjesztését illeti, e térség kilátásait a mérsékelt övinél sokkal gyorsabb, példátlan ütemű melegeedés, és ezzel összefüggésben az erdőtűzveszély növekedése teszi nagyon kérdésessé. Az erdőtűzek éves területe az erdősítések területét már régóta meghaladja, nemcsak a szibériai tajgákon, hanem az erdőterület alsó, szárazsági határán, például Kazahsztánban, de ugyanígy az USA délnyugati államaiban is.

Nem világos a nagyralátó program megvalósításának módja sem. Számos vizsgálat – egyebek között sajátunk is – kimutatta, hogy a fás növényzet spontán megjelenése a javasolt övezetekben még kedvező körülmények között is csak igen jelentős (évszázados!) késéssel lehetséges. Gyors területnövekedés csak mesterséges úton lenne elérhető. Az említett térségekben a szükséges szaporítóanyag, az infrastruktúra és kivitelező munkaerő együttes hiánya komoly akadályt jelent. Az említetteken kívül metodikai kérdések is felmerülnek. Egyes erdőtípusok növedékét a szerzők többszörösen túlbecsülték, viszont például a talaj felmelegedéssel járó szénkészletvesztésének mértékét alábecsülték (ezek részleteire itt nem térünk ki). Összefoglalva megállapítható, hogy a cikk túlzott optimizmusról és a gyakorlati problémák alábecsüléséről tanúskodik, a globális erdőterület gyors és nagymértékű kiterjesztése politikai mítosz (Mátyás 2020).

Az erdők szerepe nemcsak a széntárolás, hanem egy másik fontos szolgáltatás, a víz tartalékolása szempontjából is foglalkoztatja a magyar lakosságot. Erről a problémáról egy nyugtalanító közlemény jelent meg nemrég egy rangos tudományos lapban, amely az alföldi erdők vízgazdálkodásban betöltött szerepét elemezte (Tölgyesi et al. 2020). A hazai szerzők szerint a mesterségesen telepített erdők az alföldi homokhátságon a táj „zöld szigetei” ugyan, de másrészt az altalajban sivatagi szárazságot idéznek elő magas vízfogyasztásukkal; a talajvíz szintje egyre csökken, a kutak kiszáradnak. A külföldön megjelent cikket felkapta a sajtó, a hidrológus és erdész szakemberek szerint azonban a

„föld alatti sivatagok” létrejötte elsősorban nem az elhibázottnak vélt erdőtelepítéseknek, sokkal inkább a növekvő csapadékhányynak és az egyre magasabb hőmérséklet okozta párolgásnak tudható be. Emellett a többszörösére nőtt réteg- és talajvíz-kitermelés hatását sem lehet figyelmen kívül hagyni. A földgázkészletek feltárása érdekében végrehajtott kutatófúrások okozta vízzáróréteg-áttörések hatása pedig a mai napig feltáratlan (Borovics 2021).

Számos tényező áll tehát annak hátterében, hogy mi vezetett az Alföld, pontosabban a kiskunsági homokhátság vízháztartásának drámai romlásához. Szakértői vélemények szerint a talajvízszint-csökkenésért mintegy felerészben az időjárási tényezők felelnek, egyharmada a vízkitermelésre és a felszíni víz elvezetésére fogható. Az erdősültségben bekövetkezett változások hatása mindössze tíz százalék körül lehet, tehát korántsem lehet az erdőtelepítést egyedül felelőssé tenni a valóban drámai vízkészlet-csökkenésért.

Még az Európai Akadémiák Tudományos Tanácsadó Testülete (EASAC) sem mentes a tévedésektől. A tűzifa felhasználásával kapcsolatban publikált állásfoglalása azokra a vizsgálatokra támaszkodott, amelyek szerint a fosszilis szén vagy szénhidrogén erőművi égetésének energiakihozatala hatékonyabb, mint a fa elégetése. A kétségtelenül helyes megállapításból levont következtetésük az, hogy „tévedés, hogy jobb fával fűteni, mint szénnel. Ha eseti elbírálás nélkül fára, biomasszára cseréljük a szenet, a kőolajat és a földgázt, azzal tovább növeljük a légkörbe kerülő széndioxid mennyiségét.” A félrevezető ebben a megállapításban az, hogy nem tesz különbséget a „bio” és a fosszilis eredetű tüzelőanyag között. Vagyis a tűzifa égetéskor keletkező széndioxidot egyenértékűnek veszi a gáz vagy szén égetésekor keletkező széndioxiddal. A fosszilis és a „bio” eredetű CO₂-forrás között ugyanis óriási különbség van. Az erdőből származó biomassza elégetésekor az ökoszisztéma folyamatos szénkörforgalma során megkötött szén csak átmenetileg szabadul fel, viszont a fosszilis eredetű energiahordozók égetése olyan többlet-széndioxidot bocsát a légkörbe, amely sok-sok millió (akár több százmillió) éven keresztül *nem volt jelen* az atmoszférában (Mátyás – Tolvaj 2020)!

Továbbá, az EASAC szerint a szerves állapotban lekötött szenet a CO₂-kibocsátás csökkentése érdekében az erdőben kell tartani, vagyis onnan „tűzifát kitermelni nem kívánatos, helyesebb az erdőket a széntárolás érdekében érintetlenül hagyni”. Az erdei ökoszisztéma szénkörforgalmáról kialakított vélemény kétségtelenül vonzó, de félrevezető képet rajzol meg. Ugyanis a szén körforgalmát a szervesanyag szintetizálása után a fogyasztók és lebontók (rovarok, gombák, mikroszerveze-

tek) energianyerő és CO₂-kibocsátó tevékenysége, azaz légzése zárja be, amelyet az ökológia *táplálékláncként* tart számon. Emberi beavatkozás nélkül az erdőben képződő holt faanyag lebontása, vagyis elkorhadása Közép-Európában körülbelül egy évtized alatt lezajlik. Az erdőgazdálkodás ezt a jelentős nyersanyag-forrást csapolja meg azzal, hogy a fa nagy részét kivonja a lebontó szervezetek „szájából” még azelőtt, hogy azt lebontanák.

Minden más szempontot félretéve, amennyiben a faanyagot az EASAC elképzelése szerint „megmentenénk” a felhasználástól, és hagynánk az erdőben elkorhadni, a végeredmény a felszabadult CO₂-mennyiség tekintetében ugyanaz lenne, mintha elégettük volna, csak évtizedes halasztással. Tehát a fakitermelés elhagyása hosszabb távon a szénmérleg szempontjából hatástalan, nem beszélve az ipari felhasználás (és ezzel a tartós szénkivonás) lehetőségének elvesztéséről. Ettől függetlenül, nem lehet kétséges, hogy az értékes faanyag eltüzelése helyett annak elsősorban olyan hasznosítására kell törekedni, amivel hosszú távon meg tudjuk óvni a lebomlástól (például mint bútor vagy épületfa). Eltüzelésére csak a hasznosítási lánc végén kerüljön sor.

A példából megfogalmazódó kérdés: hogy lehet, hogy élenjáró tudományos folyóiratok publikálták az ismertetett cikkeket, illetve hogy egy tekintélyes tudományos fórum állásfoglalása ennyire félrevezető? Egyáltalán, hogyan alakulnak át kellően nem megalapozott vélemények hivatkozható tudományos igazságokká, amikor közismert, hogy a természettudományos publikálás eljárása igen szigorú, a kéziratokat több felkért szaklektor ellenőrzi, névtelenséget biztosító rendszerben. Emellett több nemzetközi szervezet foglalkozik a tudományos folyóiratok szakmai minősítésével, a publikált cikkek felhasználásának (impaktjának) folyamatos ellenőrzése révén.

Makacs problémák és specialista kutatóik

Az okokat keresve először az érintett tudományterületet érdemes megvizsgálni. A vizsgált témakörben az éghajlati változás és az élő rendszer működése egyaránt kaotikus vezérlés alatt áll. A kaotikus működés korántsem jelenti azt, hogy a válaszok véletlenszerűek, hanem azt, hogy egy rendszerben, amelyet egyidejűleg számos, egymástól független külső tényező határoz meg, a reakció mindig az adott helyzettől függ, vagyis csekély változások is aránytalan, nem lineáris válaszokat vált(hat)nak ki.

Ezért a bonyolult összetételű élő rendszerek működésének kérdései „makacs problémák”. Ugyanez nemcsak a természet törvényszerűsé-

geire, hanem az emberi társadalom és a gazdasági élet működésére is érvényes. A makacs problémák ellentmondó és időben változó követelményeket tartalmaznak, amelyekre a hagyományos módon, a probléma azonosítása–elemzése–megoldása lépésekre bontva nem reagálhatunk, vagyis nincs egyértelmű és végleges megoldás. A nehézségek, amelyek rendszerint közügyek, csak több szakterület egyidejű bevonásával kezelhetők, beleértve az érintetteket – azaz demokratikus módon. Gyakorta azokra tartozik a megoldás, akik a problémát okozzák, és a rendelkezésre álló idő – a probléma kései felismerése miatt – legtöbbször lejáráfélben van („a tények bizonytalanok, az értékek vitatottak, a tét nagy és a döntések sürgetőek”). Ebben a megközelítésben az erdei ökoszisztémák sorsa és helyes kezelése a változó klímában biztosan a „makacs problémák” közé sorolható: a gazdaságpolitikai, társadalmi és ökológiai problémák itt is együttesen jelennek meg. A bemutatott esetek demonstrálják az eltérő megközelítésekből fakadó ellentéteket, és a mindenkit kielégítő magyarázat és megoldás bizonytalanságát.

Említést érdemel a szerzők munkaterülete és munkamódszere. Elgondolkodtató, hogy az ismertetett esetekben a szerzők a szorosan vett erdészettudományon *kívüli* területen tevékenykednek, rendszerint az alap kutatások (biológia, ökológia) vagy társtudományok (földrajz, modellezés) specialistái. Mi a baj a specializált tudománnyal? A modern tudomány szükségszerűen egyre szűkebb, speciális részterületekre bomlik, amelyek izoláltan fejlődnek, sokszor egymással sem kommunikálnak. A részekre bontással könnyen elvesz a nagyobb összefüggések felismerése. Emiatt a specialista könnyen figyelmen kívül hagyhat olyan tényezőket, amelyek nem állnak közvetlen oksági viszonyban a vizsgált tárggyal. Az eredmény: egyoldalú értelmezések miatt sérül a vizsgált jelenség nagyobb összefüggésbe helyezése.

Az ismertetett példák a „posztmodern tudomány” tipikus termékei, egy olyan korszaké, amely a kutatói egzisztencia központi követelményévé tette a digitálisan minőségellenőrzött, és lehetőleg innovatív tudományos termelékenységet, ahol nemcsak a publikációkat, hanem az azokat közlő folyóiratokat is minősítik. Ez rendkívül kiélezte a publikációs versenyt. A minél gyakoribb nemzetközi publikálás és a hivatkozások vadászata impaktos lapokban nemcsak a kutatók kényszere, hanem a tudományos lapkiadók is. A tudományos lapkiadás szolgáltatásból verbeli kereskedelmi vállalkozássá alakult át, globális kínálati piaccal. (Nemzetközileg „befutott” szerzőként naponta keresnek meg kiadók nemcsak cikkírási kéréssel, hanem nagyobb terjedelmű tudományos munkákkal kapcsolatos feladatokkal is.) Mindez a kutatási eredmények minél gyorsabb és minél figyelemkeltőbb közlésére sarkall, és a szélesebb tematikus

*„Táborom a bambuszerdőben”, Kenya, 1933. január
(Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)*

háttér alapos szemrevétele elsikkadhat. Biztonsági szelepként marad az ellenőrző szaklektorálás. Sajnos ennek gyakori felületességét nemcsak az arra felkértek elfoglaltsága táplálja (ők is cikket írnak...), hanem a lapkiadók is, a gyors megjelenésben való érdekeltségük miatt.

Hogyan olvassunk tudományos cikket, avagy mit tehetne a tudománypolitika?

Kétségtelen, hogy a földi élő rendszer működése, és benne a túlnépesegett emberiség tevékenységének következményei sok bizonytalanságot hordoznak magukban a jövőre nézve. Mindenfajta következtetést ezért óvatossággal kell kezelnünk, de mindenekelőtt nem szabad a vágyálmodokat rideg tényekkel összetévesztenünk. Hitünk a szigorúan ellenőrzött Tudományban is legyen kritikus, még a legkomolyabb folyóiratokban megjelenő cikkekben sem bízhatunk „ránézésre”. Ezzel nem kívánok további tápot adni a terjengő tudományellenes közmédia-hangulatnak, de ismerve a publikálás ezerféle buktatóját, kritikusnak kell maradnunk közreadott tények olvasásakor.

Egy cikket tanulmányozva a legfontosabb kérdés a vizsgált tények és a módszerek viszonya a levont következtetésekhez. A bemutatott példák mindegyikében tetten érhető a szűkkörű elemzésből kivetített meszesemenő következtetés. Például a divatos „big data” elemzések gyakori problémája a műholdas adatbázisok kiértékelése, konkrét terepi ellenőrzés nélkül. A példákban az is látszik, hogy a „makacs kérdések” megoldását egyetlen helyesnek vélhető ok azonosítása felkínálhatja.

A szakpublikációk szerzőivel kapcsolatos problémákat az előbbieken ismertettem: a korrektnek, pártatlannak elvárt kutató is esendő ember, sokféle terhelés alatt. Ehhez még hozzátenném a tudomány-menedzsment hatását is. A kutatómunka „hatékonyágát” és gyakorlat-irányultságát kétségtelenül gyorsítani lehet rövid távú projektekkel. A rövid lejáratú projektek viszont tovább rontják a perspektíva- és komplexitás-hiányt, nemcsak a társtudományok irányában, hanem az általános társadalmi-gazdasági háttér felé is. A türelmetlen, voluntarista tudománypolitikában az *innováció* mindenkifelelti kiemelése hasonló hatásokat eredményezhet. A folyamatos publikációs nyomás alatt a kutató az interneten könnyen elérhető cikkekre hagyatkozik, esetleg csak az összefoglalásokat átfutva. Az irodalmi hivatkozásokból látható, hogy kevés könyvet olvasunk – és még kevesebbet írunk; ez is a komplexitás ellen hat.

Emellett az írástudók számára a minőségi, népszerűsítő publikálás századunkban a tudományos munkával egyenértékű, ha nem a legfon-

tosabb feladat, amely ellentételezheti az ellenőrizetlen tényekre, vagy érzelmekre építő kommunikációt. A tudományos népszerűsítés egyelőre nem kellően értékelt, időigényes vállalkozás, amely szervezeti szinten több figyelmet és elismerést érdemelne.

(A cikk A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2021. november 16-án megtartott „A jövő erdei és az erdők fenntartása a változó környezetben” című MTA-rendezvényen elhangzott előadás szöveges változata.)

IRODALOM

- Bastin, Jean-Francois et al.: *The global tree restoration potential*. In *Science*, 2019, 365: 6448, 76–79.
- Borovics, Attila: *Ártatlanul elítélt erdők*. In *Magyar Nemzet* online, 2020. augusztus 26.
- Mátyás, Csaba–Tolvaj László: MTA ETB állásfoglalás az EASAC ajánlásáról az erdészeti bioenergia ügyében. In *Erdészeti Lapok*, 2019. CLIV: 9, 281–283. (http://erdeszetilapok.oszk.hu/01849/pdf/EPA01192_erdeszeti_lapok_2019_09_281-283.pdf. Letöltés: 2021. 10. 27.)
- Mátyás, Csaba: *Erdőtelepítéssel megállítható a klímaváltozás? – Egy tudományos cikk margójára*. In *Erdészeti Lapok*, 2020. CLV: 12, 379–381. (http://erdeszetilapok.oszk.hu/01863/pdf/EPA01192_erdeszeti_lapok_2020_12_379-381.pdf. Letöltés: 2021. 10. 27.)
- Tölgyesi, Csaba–Török, Péter–Hábenczyus, Alida Anna et al.: *Underground deserts below fertility islands? Woody species desiccate lower soil layers in sandy drylands*. In *Ecography*, 2020. 43: 6, 848–859. (<http://www.ecography.org/appendix/ecog-04906>. Letöltés: 2021. 10. 27.)
- Wohlleben, Peter: *A fák titkos élete*. Park Kiadó, 2016, Budapest

BRENNER JÁNOS

IZGALMAS VASÁRNAP

Németország választás után

2021. szeptember 26-án a német választóközönség jó alaposan újrakeverte a politikai kártyákat, és mellesleg egész sor megfigyelőnek is fricskát adott. Mindkét minőségemben – választóként és megfigyelőként – jómagam is meglepődtem, noha a választás előtti utolsó hetekben már kezdtek kirajzolódni az új körvonalak. Kezdjük az eddigi vezető kormánypártokkal: a CDU/CSU, a Németországi Szövetségi Köztársaság immár 72 éves történetének 52 évében kancellárt adó pártkombináció súlyos vereséget szenvedett, és minden jel szerint egyelőre elbúcsúzhat a kancellári hivataltól. A politikai terepet hosszú időn át uraló kereszténydemokrata és keresztényszociális unió a listás szavazatok mindössze 24,1 százalékát kapta, történelme legrosszabb eredményét. Érdeemes végignézni a történelmi számsorokat: leszámítva a legelső, 1949. évi Bundestag-választást, melynél a háború utáni pártrendszer még nem szilárdult meg, 1994-ig a CDU/CSU mindig 40 százalék felett végzett, majd a 2013-as kimagasló, 41,5 százalékos eredménytől eltekintve még mindig többé-kevésbé markánsan 30 százalék fölött, most pedig az 1957-ben 50,2 százalékkal elért abszolút többségnek (mely történetének legjobb eredménye) még a felét sem érte el.

Különösen fájdalmas a CDU számára, hogy a volt NDK területének déli részén – eddigi „fellegváraiban” – messze az országos átlag alatt szerepelt, csaknem összeomlott. Noha a választást a listás szavazatok aránya dönti el, nem az egyéni kerületekben közvetlenül megválasztott képviselők száma (valamelyik párt kerületekben megválasztott képviselőinek túlsúlya esetén a választási rendszer kiegyenlítő listás mandátumokat ír elő a konkurensek javára), mégis jóval több mint szépséghiba, hogy jóformán egész Szászországban és Thüningiában a kerületi választási térképeken eltűntek a hagyományosan fekete színnel jelölt kereszténydemokraták. Helyüket a késsel jelölt Alternative für Deutschland (AfD) vette át, amely összességében noha szintén veszített (országos eredmény: 10,3 százalék), de szemlátomást át tudta venni a kommunista utódpárt Die Linke (Baloldal) eddigi – a keletnémet elégedetleneket begyűjtő – szerepét. Sovány vigasz, hogy a Linke, ha nem is tűnt el egészen a süllyesztőben, de éppen hogy csak becsúszott a parlamentbe a választójog egyik specifikuma jóvoltából: ha valamilyik párt legalább három kerületi mandátumot szerez, akkor az 5 szá-

zalékos küszöbön való megbotlás esetén is járnak listás mandátumok, melyeket a Linke 4,9 százaléka alapján meg is kapott. Kelet-Németországban negyven év hiányzott a klasszikus pártrendszer kialakulásához és megszilárdulásához. Az ottani szavazók pártkötődése a nyugati tartományokkal összehasonlítva gyenge, aminek egyik gyökere a két diktatúra társadalomromboló, a hagyományos, mind egyházi, mind szakszervezeti „előtér-szervezeteket” messzemenően kiiktató szerepe. Úgy tűnik, hogy a keletnémetek „leírták” a CDU-t, ami viszont kétségkívül összefügg Merkel 2015. évi migrációs politikájával (lásd erről a szerzőtől: *Menekülési meditációk*. In *Magyar Szemle*, Új folyam, XXIV. évf. 11–12. szám) – talán nem is annyira magukkal a politikai döntésekkel, hanem azok meghozatalának stílusával, amely során a kancellár, és mögötte a vezető kereszténydemokraták de facto a keletnémetek tudtára adták, hogy véleményük nem számít, ami sokakat kínosan emlékeztetett a levitézlett kommunista rezsimre. Noha természetesen a mai német demokráciának semmi köze a kommunizmushoz, de „a hang teszi a zenét”, és a CDU, Merkelrel az élén, bizony a hangvételben (is) alaposan mellényúlt.

Sok vita tárgya volt a kancellárjelölt, Armin Laschet személye is. A programját tekintve teljesen kiégett CDU-ba nem tudott új lelket lehelni, és nem tudta feloldani azt az ellentmondást, hogy egyrészt megújulást, másrészt folyamatosságot hirdetett, vagyis – kissé sarkítva – egyszerre volt Merkel mellett és Merkel ellen. Nyilvánvaló, hogy ily módon a választóközönség szemében nem lehetett igazán hiteles, személyes karizma híján pedig nem tudta meggyőző fellépéssel – legalábbis látszólag – áthidalni a tárgyi ellentmondásokat. A félresikerült jelölési folyamat feltárta a CDU és a CSU egyik strukturális problémáját is: mindmáig nincs szabályozott eljárás arra, hogy ki legyen a kancellárjelölt, ha erre mindkét párt elnöke pályázik. A múltban ad hoc megoldások születtek: emlékezetes Kohl és Strauss párviadala az 1976-os és 1980-as választások kapcsán, majd 2002-ben Angela Merkel – akkor már a CDU elnöke – visszalépése Edmund Stoiber CSU-elnök és bajor miniszterelnök javára, aki végül is elvesztette a választást, önkéntelenül megnyitva így Merkel előtt a siker útját. Ha a hivatalban lévő kancellár jelezte, hogy ismét pályázni kíván, akkor nem keletkezett konfliktus, viszont most, hogy Merkel mint jelenlegi kancellár – egyébként először Németország háború utáni történelmében – nem akar újabb ciklusban a végrehajtó hatalom élén állni, kitört a harc a lehetséges utódok közt. Armin Laschet kettős minőségében – mint CDU-pártelnök és mint a legnagyobb tartomány, Észak-Rajna-Vesztfália miniszterelnöke – a kancellárjelöltség természetes várományosának tekintette magát. Óvatosan

fogalmazva, Markus Söder bajor miniszterelnök és CSU-pártfőnök szerepe nem volt igazán hasznos. Söder hosszú ideig habozott, hogy ringbe szálljon-e a kancellárjelöltségért, majd miután a CDU válaszmánya ragaszkodott Laschet jelöléséhez, a nagy nyilvánosság előtt kinkeser-vesen, rengeteg vitával és személyeskedéssel meghozott döntést csak formailag fogadta el, nem mulasztva el Laschet állandó piszkálását az egész választási kampány alatt. Fő hadsegéde, a CSU főtitkára szerint Söder volt „a szívek jelöltje” – ilyen nyilatkozatot Söder jóváhagyása nélkül nyilvánvalóan nem tehetett. Ilyen körülmények közt szinte csodaszámba ment volna, ha Laschet jó eredményt ér el.

A másik oldalon a szociáldemokraták győzelme messze nem olyan fényes, mint ahogy azt a baloldali média (Magyarországon is) többször megkísérelte beállítani: mostani 25,7 százalékkal szinte hajszálpontosan beállították a 2013. évi eredményt, ami akkor meglehetősen súlyos vereségnek számított. Más szóval: nem az SPD nyerte meg a választást, hanem a CDU/CSU vesztette el. A néppártok fokozatos szétmorzsolódásának folyamatát az SPD sem kerülheti el: az eddigi 1972. évi, Willy Brandt jóvoltából elért 45,8 százalékos csúcsteljesítményüktől már ők is történelmi távolságban vannak. Legutóbb a *Magyar Szemlében Merre tovább, SPD? – A német szociáldemokraták válsága és a 'political correctness'* (Új folyam, XXX. évf. 7–8. szám) címen írtam cikket – az olvasó méltán meglepődhet azon, hogy mindez hogyan férhet össze azzal a kétségtelen várakozással, miszerint szocdem kancellár lesz Olaf Scholz személyében? Válaszom: továbbra is helytállónak tartom múltkori cikkemben megfogalmazott véleményemet az SPD erkölcsi válságáról, mert Scholz kancellári jelöltsége, mondhatni, a második vonalbeli szélsőbal szociáldemokraták átmeneti fügefalevele, amivel elkendőzik valós szándékait. Scholz személye orosz matrjoska babához hasonlóná tette az SPD-t: a külső baba Scholz arcát mutatja, a belső a szélsőbaloldali Saskia Esken párt-társelnökét, még eggyel beljebb pedig Kevin Kühnert szoci ifjú titán vigyorog, de a választók csak Scholzt látták, mert a szociáldemokrata kampányfőnökség a másik kettőt gondosan elrejtette a baba belsejében – a megbízhatóság másképpen néz ki... A „kisemberek” lenézése (akiknek nincs „szilárd osztályálláspontjuk”, ahogy Esken feltehetően legszívesebben fogalmazna), a gender-ideológia, az affinitás a *cancel culture* követőihez, vagyis az erkölcsi válság a vezető szocdem funkcionáriusok szintjén tehát továbbra is fennáll, csak zseniális választási taktikával eltakarták. Mint megfigyelő egy pontban tévedtem csak, bár elég alaposan: ott, ahol lényegében azt írtam, hogy az SPD fölöslegessé teszi önmagát – sajnos fordítva történt. Merkel „jóvoltából” a CDU vesztett

annyira profiljából (csak két címszó: a hagyományos családmódel teljes feladása és az általános hadkötelezettség megszüntetése), hogy a szavazóközönség igazában két szocdem párt közt választhatott, és e helyzetben inkább az eredetit, az SPD-t választotta a CDU mint gyenge másolat helyett.

A zöldek kancellárjelöltje, Annalena Baerbock jól kezdett, de később egy nemrég megjelent könyvében kimutatott plágiumok és hasonló csetlések-botlások után csaknem kisiklatta kampányát – noha a zöldek átmenetileg vezettek a közvélemény-kutatásokban, végül a vártnál gyengébben, 14,8 százalékkal végeztek. Úgy tűnik, hogy a választás után különösebb feltűnés nélkül a vezetés hallgatólagosan visszakerült a pártelnök-társ Robert Habeck kezébe.

A CDU/CSU számos kampánystratégiai hibája közt az egyik legkirívóbbnak bizonyult, hogy a zöldekre mint vélt fő ellenfélre koncentráltak, és nem vették idejében észre Olaf Scholz lassan beinduló, de egyre sikeresebb hajráját. A zöldek meglepően következetesen kiálltak mind a NATO-tagsági kötelezettségek, mind a hadsereg erősítése mellett – szemben ez teszi őket kormányképessé, tudatában annak, hogy a választóközönség jó részét ez nem izgatja, ami pedig sajnálatos rövidlátás. Környezetvédelmi politikájuk céljait a választók nagy része osztja, anélkül, hogy a módszerekkel egyetértene: kissé sommásan fogalmazva, túl sok benne a dirigizmus, és túl kevés a műszaki fejlesztés. A német barnaszénbányászat az eddigi koalíció klímapolitikai döntései szerint már 2038-ban befejeződik, az erőműveket bezárják. Kérdés, hogy miután már az atomenergia sem áll rendelkezésre, valóban sikerülni fog-e az ország ellátását megújuló forrásokból származó (elsősorban elektromos) energiával megoldani? Ráadásul a zöldek szeretnék a folyamatot felgyorsítani – kétes, hogy az érintett régiókban a szerkezetváltás támogatásaként beígért infrastrukturális beruházásokat is fel lehet-e gyorsítani. Elképzelhető, hogy a jövőbeli koalíciónak már itt megmutatkozik az egyik lehetséges belső konfliktusa.

További kérdés, hogy vajon érdemes-e Németországnak a klímapolitikában a mindentudó „megmondóember” szerepét eljátszania, ezzel jócskán partnerei idegeit tépázva, akik – udvariasságból sokszor ki nem mondottan – unják az állandó német kioktatást. Figyelembe véve azt a tényt, hogy Németország a világ széndioxid-kibocsátásának kb. 2 százalékáért felelős – ami ugyan még mindig aránytalanul sok, és valóban indokolja, hogy az ország energetikai szempontból „zöldebb” legyen –, mégis fennáll az a veszély, hogy Németország a világmegváltó helyett az ordító egér szerepébe kerül. E szempontból az FDP javaslatai tűnnek célszerűnek: piacgazdasági elemek alkalmazása technológia-semleges

*A kép forrása: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné /
Magyar Természettudományi Múzeum*

megoldásokkal, vagyis a villamosenergia egyoldalú előnyben részesítése nélkül. Mint várostervező egy szakmai jellegű megjegyzést szeretnék hozzátenni: az elektromos meghajtású gépjárművek az égvilágon semmivel sem járulnak hozzá a gépkocsihaszna-
lat széndioxid-kibocsátástól független „kockázatai és mellékhatásai” csökkentéséhez, nevezetesen az úthálózat túlterheltségének mérsékléséhez, és a belvárosokat szétfe-
szítő parkolóhely-igény kezeléséhez.

Jól szerepelt a liberális FDP Christian Lindner vezetésével (11,5 százalék). Lindner mindjárt a választás estéjén jelezte a zöldeknek, hogy először a két kisebb párt folytasson megbeszélést egymással, mielőtt a szociáldemokratákkal tárgyalnak. Ez új elem a német politikában, mert az eddigi szokás szerint a nagyobb néppártok küldtek meghívót a kiszemelt kisebb partnernek – mivel ezúttal két koalíciós partnerre van szükség, más a felállás, és se a zöldek, se a liberálisok nem akartak esélyt adni a szocdemeknek a „divide et impera” taktika alkalmazására. Az előbb kétpárti, majd az SPD-vel hárompárti tárgyalások meglepően fegyelmezetten folytak és folynak, indiszkréciók eddig nem történtek. Ez nem csak stíluskérdés, hanem tanulság is a 2017-es intő példából, amikor a „Jamaika-koalíciót” (a pártok színeivel egybevágó fekete–zöld–sárga jamaikai zászlóról vett becenévvel) előkészíteni hivatott tárgyalások tartalmát gyakorlatilag élőben lehetett az interneten követni. Az indiszkréciók elkövetői ezzel eleve aláástak minden bizalmi alapot, kombinálva azzal a szándékkal, hogy megpróbálták a liberálisokat azok politikai követeléseinek teljes ignorálásával afféle lényegtelen segédcsapattá lefokozni – olyannyira, hogy a végén az FDP kiszállt a tárgyalásokból, Lindner legendássá vált indoklásával: „jobb nem kormányozni, mint rosszul kormányozni”. Most szemlátomást valamennyi jövőendő koalíciós párt a bizalom légkörére törekszik.

Az SPD sikere tehát – mint láttuk – nagyon relatív, és most elsősorban a liberálisokon múlik, hogy a modernizációs polgári elem a következő kormányban a szociáldemokraták fantáziátlan újraelosztósdijával és a zöldek részben irreális ötleteivel szemben érvényesülhessen. Ennek fontos elemei a közigazgatás jobb digitalizációja (a Covid-pandémia kezdetén jó néhány helyi egészségügyi hivatalnak szégyenszemre még faxon kellett jelentenie az aktuális fertőzési adatokat a központnak!), a kutatás és fejlesztés erősebb támogatása, a beruházások bürokráciamentesebb kezelése, és nem utolsósorban a szolid államháztartás. Ez utóbbi valószínűleg még kemény dió lesz, ha a szocdemek és zöldek vélelmezett szociális jótétemények osztogatása céljából – költekező hajlamát veszszük, aminek egyetlen alapja az adófizetők zsebében való állandó turkálás. Ezt az FDP az esetleges adóemelések következetes elutasításával

próbálja megakadályozni. Az egyik legfontosabb kérdés a demográfiai válság következtében ingataggá vált nyugdíjbiztosítás hosszú távú stabilizálása lesz, amivel az egymást követő kormányok már hosszú ideje több-kevesebb sikerrel bajlódnak. Mivel a Covid-pandémia gazdasági hatásainak ellensúlyozása miatt alaposan elszaladt az államháztartás hiánya, a költségvetési politika nem lesz könnyebb. A nagyszabású, legtagabb értelemben vett klímavédelmi beruházásoknak (mint például a vasúthálózat modernizálása, az elektromos töltő-infrastruktúra kiépítése, az épületállomány hőszigetelése), a lakásépítés támogatásának és sok más feladatnak a finanszírozása egyelőre megoldatlan. Az FDP által javasolt szubvenció-csökkentések erre feltehetően messze nem szabadítanak fel elég pénzeszközt. Itt mutatkozik tehát a készülő koalíció lehetséges másik töréspontja, amit a személyes ambíciók súlyosbítnak: mind Lindner, mind Habeck szeretne pénzügyminiszter lenni, márpedig köztudomásúlag egy csárdában csak egy dudás fér el...

Másik problematikus pont lehet, hogy az eddig nyilvánosságra hozott anyagok szerint a koalíciós pártok készülnek összemosni a már most is zavaros különféle menedékkérési jogcímeket a szakképzett munkaerő bevándorlásának támogatásával. Eszerint bizonyos kritériumok alapján jól integráltnak számító, de megfelelő jogalap nélkül Németországban tartózkodó menedékkérőket „sávváltással” bevándorlásra jogosult munkaerővé lehet majd átminősíteni. A CDU/CSU, vagyis a jövőbeli ellenzék soraiból már többen rámutattak, hogy ez további migrációs „húzóhatást” gyakorolna, hiszen akinek sikerült elérnie Németországot, az gyakorlatilag már most is maradhat. A kitoloncolások aránya a menedékkeresők számához képest elenyésző, függetlenül attól, hogy valóban fennáll-e a jogosultság vagy sem, és aki már egyszer itt van, azt a német hatóságok pragmatikusan megpróbálják iskoláztatni, munkába közvetíteni, egyszóval integrálni. Hogy a nemzeti alapú és a genfi egyezmény szerinti jogok de facto átalakulása a véletlenszerű érkezés alapján megszilárduló tartózkodássá megfelel-e mind e jogok szellemének, mind a felvevő ország érdekeinek, az már más kérdés.

Ki kell térnem Berlin mint főváros gyászos szereplésére a választás lebonyolításánál: a tartományi képviselőház, a kerületi képviselő-testületek és a Bundestag egy időben zajló megválasztásánál súlyos melléfogások történtek – több helyen más kerület szavazócéduláit szállították a szavazóhelyiségekbe, a választóknak több körzetben órákat kellett sorban állniuk (nekem szerencsém volt, és egy negyedóra múltán tudtam voksolni). Groteszk módon a hibás cédulák szállítását nem lehetett gyorsan korrigálni, mert a berlini hatóságok nem méltóztattak arra gondolni, hogy a városban ebben az időben maratoni futóversenyt tartottak,

ezért számos út le volt zárva. A berlini szenátust (tartományi kormányt) a szocdemekből, a zöldekből és a kommunisták utódpártjából álló koalíció támogatja, ami hosszú ideje nem éppen fényes teljesítménnyel tűndöklik az elhibázott lakáspolitikától a gyenge közbiztonságon át olyan látszólagos banalitásokig, hogy szinte lehetetlen záros határidőn belül új útlevéhez vagy személyi igazolványhoz jutni.

Berlin egyre inkább „failing state” jelleget kezd öltetni, ami kirívóan ellentmond a helyi politikai vezetés önmagáról alkotott képének. Erről a mentalitásról már számos vizsgálat született – vannak, akik arra vezetnek vissza, hogy a város mindkét fele évtizedekig afféle elkényeztetett kirakat-szerepet töltött be vaskos központi szubvenciók jóvoltából (keleten persze kevesebb „luxussal”, mint nyugaton), és fővárosként mindmáig privilegizált pénzügyi helyzete van, ezért elszokott a saját felelősségtől. Ez azonban több mint harminc évvel az újraegyesülés után már nem lehet elégséges magyarázat. Csak remélni lehet, hogy még a szemlátomást birkatürelmű berlinieknek is előbb-utóbb elégük lesz az ilyen alacsony szintű teljesítményből, és elkergetik a jelenlegi koalíciót – mivel az ellenzéki pártok is meglehetősen gyengék (talán az FDP kivételével), a reménynek egyelőre nincs igazán reális háttére.

Visszatérve a szövetségi politikára: október 26-án megalakult az új Bundestag, és Merkel kancellár minisztereivel együtt átvette Steinmeier köztársasági elnöktől az elbocsátási okiratot, noha az elnök felkérésére az eddigi kormány az új kormány megalakulásáig ügyvezetőként hivatalban marad.

Ezzel lezárult egy korszak a háború utáni Németország történetében. Merkel szerepének értékelése immár a történészek feladata, de néhány megjegyzést mégis megkockáztatok. Véleményem szerint messze nem fog olyan magas történelmi polcra kerülni, mint a háború utáni szabad és demokratikus újrakezdést és nyugati kötődést megalapozó Adenauer, és a német újraegyesülés létrejöttében kulcsszerepet játszó Helmut Kohl, vagy akár a szociáldemokrata oldalon Helmut Schmidt (aki a NATO „kettős határozatának” szorgalmazásával döntően hozzájárult a Szovjetunió bukásához). Személyes kötődéseim alapján különösen fájlalom, hogy Merkel hivatali idejének utóbbi éveiben a magyar–német kapcsolatok elhidegültek, de ez külön tanulmányt igényelne. Több válság megoldásában mérvadó szereplésének (mint például a 2008. évi pénzügyi válság és a görög válság), személyes szerénységének és integritásának több politikai melléfogás ellenére is (kirívóan: a 2015. évi migrációs válság) megbecsülés jár ki – az idézetet variálva: „she is an honourable woman”.

M. SZEBENI GÉZA

A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA ÖNÉPÍTÉSE

Első rész

...a múltnak kútja

Az első szervezett társadalmak létrejöttét követően az interperszonális kapcsolatok egyik legfontosabb, évezredekén átívelő kérdése az lett, hogy a jószágokból a végzett munkáért „kinek mi jár”, mi az igazságos arány e javak birtoklására, illetve osztására. A korai mezopotámiai városállamok királyaitól kezdve a görög filozófusokon át a keresztény egyházatyákig nem szűnő elmélyültséggel tanulmányozták a kérdést.

A keresztény felfogás szerinti társadalmi igazságosság fogalmát rendkívüli alapossággal járta körül Aquinói Tamás, az „angyali doktor”. Aquinói Tamás a szabadversenyes kapitalizmus korában kibontakozó, elsősorban katolikus rendszerkritikákat megtermékenyítő gondolatait a *Summá*nak az erényeket – köztük az igazságosság erényét – tárgyaló kérdéskörében tárgyalja. Az emberek közötti viszonyban Aquinói Tamást az igazságosság erénye érdekelte.

Kétségtelen, hogy a majd’ néhány száz évvel később idealizált hivatásrendek–korporációk–céhek sok tekintetben megfeleltek az Aquinói Tamás etikájában kifejtett elveknek. Azonban a munkavállalónak némi védelmet nyújtó korporációk eltűnésével az ipari forradalom új világa „rázuhant” a korabeli társadalomra, felbontva annak szövetét. Mivel az 1789-ben hatalomra jutott diadalmas burzsoázia új világa szembe ment az evangéliumi értékekkel, az ipari forradalommal kéz a kézben járó politikai liberalizmus elleni támadásokkal egy időben a katolikus tradicionalizmus a gazdasági liberalizmust is bírálta.

A francia kereszténydemokrácia kezdetei

E bírálat lényege az a meggyőződés volt, hogy a forradalmat követően megteremthető az a politikai rendszer, amely a népuralmon (demokrácia) és az evangéliumi tanokon (keresztényi) nyugszik. „A keresztény demokrácia” kifejezést is ebben az értelemben használta először Antoine-Adrien Lamourette, lyoni „alkotmányos” püspök a francia nemzetgyűlésben, 1791-ben. A népi kereszténységet, a megalázottak

egyházát, a keresztény testvériséget értve ez alatt. A kereszténydemokrata gondolat ősformáinak képviselői között talán a legkülönösebb ívet Félicité de Lamennais futotta be, aki pályájának során az ultramontán gondolatiságtól a Rómával való szakításig jutott. A közeledő forradalomról értekezett, aggódva amiatt, hogy az egyház a szétkorhadt trónhoz kötötte magát, holott több a félnivalója a hatalmasoktól, mint az elesettektől, akik a valódi támaszai.

„A »laissez faire« a század szörnyszülöttje”

Az 1789-ben gyökerező rendszer minden akadályt eltakarított a félelmetes erővel beindult ipari forradalom útjából, mely ipari forradalom főként a nagyvárosokban, illetve az azok köré telepített „gyárvárosokba” hozott – addig ismeretlen mértékű – tömegnyomort. A korabeli katolikus társadalomtudósok,¹ orvosok, ügyvédek, közírók keze alól kikerülő terjedelmes irományok az 1820-s évektől kezdődően hozzák nyilvánosságra azoknak a „szociológiai” vizsgálatoknak az eredményét, amely vizsgálatokat az „alsóbb néposztályok” körében tapasztalható körülményeket illetően folytattak. E vizsgálatok tekintélyes adatbázist, az érintettekkel folytatott „interjúkat” felhasználva igyekeztek magyarázatot találni az addig soha nem tapasztalt társadalmi jelenségek okaira.

Kereszténység és demokrácia

A szociális követelések legkövetkezetesebb hirdetőinek egyike volt Frédéric Ozanam.² A keresztény karitáستól jutott el az ember ember általi kizsákmányolásának az elítéléséig, és annak a kimondásáig, hogy a demokrácia a politikai progresszió megfelelője, és Isten oda, vagyis a demokráciához vezeti a világot. Folytatva a korábbi „szociológusok” munkáját, és előrevetítve a 20. század második felében megjelenő „mikrotörténelem-írás”³ alapelveit, a briliáns intellektusú bányamérnök, Frédéric Le Play úgy vélte, hogy a társadalmi kérdések tanulmányozását a természeti törvények tanulmányozásának következetességével és szigorával kell végezni. Több mint 300 tanulmányban dolgozta fel külföldi munkavállalásai tanulságainak eredményeit.

¹ De kormányzati szervek is tömegével produkálják a statisztikákat.

² A szociálkatolicizmus korai képviselője, II. János Pál 1977-ben boldoggá avatta.

³ Magyarországon is járt, s feldolgozta egy Hatvan környéki parasztszalád mindennapjait.

Társadalmi reform és a katolikus akció

Azon meggyőződésen alapulva, hogy az egyházhoz tartozás társadalmi kötelezettségvállalással jár, az ekkori politizáló katolicizmus mindenké előtt a nép szolgálatában végrehajtott katolikus akciót jelentett, olyan katolikus akciót, amely távolságot tartott a liberálisoktól és a szocialistáktól egyaránt.

A Párizsi Kommün, majd annak vérbefojtása és az azt követő könyörtelen megtorlás nyomán⁴ a legitimista-monarchista Albert de Mun is felmérte a munkásosztályt a liberális társadalomtól elválasztó szakadékot, aminek a kialakulásában döntő szerepet tulajdonított a társadalom 1789-ből eredő „istentelenségének”. Úgy látta, hogy a Kommün tragikus eseményeit a „felsőbb osztályok” önzése, részvétlensége, a gátlátatlan kizsákmányolás provokálta, s a felelősség elsősorban ezeket a „felsőbb osztályokat” terheli. 1871-ben elvbarátaival együtt megindította a párizsi munkásnegyedekben a „Katolikus Munkáskörök Intézményei” elnevezésű mozgalmát.

René de la Tour du Pin, Chambly grófja a francia történelem legdrámaibb eseményét, 1789-et nemcsak annak vallástalansága okán tagadta, hanem azért is, mert diadalra juttatta a „liberalizmust-kapitalizmust”, minek gazdasági-társadalmi következményeit tapasztalta Európa-szerte. La Tour du Pin antiliberalis rendszerkritikája súlyos vádakot fogalmazott meg a kapitalizmussal szemben. Álláspontja szerint a kapitalizmus a liberális individualizmus gazdasági megfelelője. Hazugnak találta a „munka szabadságáról” vallott liberális tételt. La Tour du Pin antikapitalizmusa és „ellen-forradalmisága” a harcos antiszemitizmus vizeire sodorta, amely a tőke és a munka közötti ellentétet megfosztotta „osztálytartalmától”, s a kettejük közötti kibékíthetetlen ellentétnek „faji tartalmat” adott – a tőke zsidó, a munka keresztény –, s a zsidóellenesség társadalmi jogosultságát igyekezett elfogadtatni.

A katolikus gondolat „hatalmas áramlata”

A „második kereszténydemokráciából” leágazó irányzatok közül a legkövetkezetesebben talán a Sillon kereste a modern kereszténydemokrácia megteremtésének lehetőségét. Cselekvésének Sangnier megfogalmazta mottója ez volt: „Azt, amit a szociál-katolikusok tettek a jelen társadalmáért, mi, a Sillon demokratai az álmainkban szereplő, jövőbeni

⁴ De Mun ekkor a Kommün elleni csapatokat vezénylő egyik tábornok segédtsíjtje.

társadalomért kívánjuk megtenni.” Célja az volt, hogy megszüntesse a keresztény hit és a nép nagy része között fennálló meg nem értést, és elfogadtassa azt, hogy a katolicizmus *ab ovo* nem monarchista és nem kötődik a burzsoá előítéletekhez, hanem olyan erő, amelyre mindenkinek szüksége van, aki a demokrácia ideálja felé megy. Társadalmi doktrínáját alapvetően az egyház szociális tanításából merítette, elutasította a liberális kapitalizmust, de a szocializmust és az osztályharcot is.

Kereszténydemokraták a Nemzetgyűlésben

Elzász-Lotaringia visszacsatolásának egyik következményeként a francia közéletben egy olyan politikai párt is hallatni – de csak hallatni – tudta a hangját, amely mögött a német kereszténydemokrácia jelentős szervezeti és közéleti-politikai tapasztalatai álltak.

1924 őszén, az egymástól függetlenül ténykedő, szociális kérdések iránt elkötelezett katolikusok és demokrata republikánusok közledésének és együttműködésének az eredményeképpen alakult meg az első, országos szervezeti struktúrával, szilárd vezetéssel, országos terjesztésű lappal rendelkező, a parlamenti munkába integrálódott francia kereszténydemokrata párt, a Parti Démocrate Populaire (PDP – Népi Demokrata Párt). A párt – attól függetlenül, hogy a blokkosodást elősegítő választási rendszer miatt a konzervatív oldal felé sodródott – a kereszténydemokrata program számos olyan elemét jelenítette meg, amely ismét éles kritikát váltott ki jobb- és baloldalon egyaránt. A párt szociális kérdések tekintetében a kereszténydemokrácia hagyományos elveit vallotta.

A háború után

A háború utáni kibontakozásban a francia kereszténydemokrácia új lendületet kapott. Nyugat-Európa kereszténydemokrata formációihoz hasonlóan tömegpárttá vált – első ízben a francia katolikus politizálás megjelenése óta –, és mozgósítani tudta a katolikus választók többségét. A Mouvement Républicain Populaire (MRP – Köztársasági Népi Mozgalom) politikai sikerében nagy szerepe volt az ellenállásban játszott „briliáns” szerepének s annak, hogy vezetői nem kompromittálódtak. A háború utáni „új világban” különös visszhangot nyert az a szándékuk, hogy békét teremtsenek a társadalom különböző osztályai, a tőke és a munka között.

Afrika, 1928 (Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)

Az új köztársaságot megteremtő választásokon elinduló és rendkívül sikeresen szereplő MRP hívószava a politikai szabadsághoz elengedhetetlen gazdasági feltételek megteremtése, a hitel, az energiaforrások államosítása, általános betegbiztosítás megteremtése volt, valamint a munkavállalók bevonása a termelési-döntéshozatali mechanizmusokba. A Harmadik Erő (kereszténydemokrata, szocialista, radikális koalíció) a gaulle-ista és a kommunista nyomás és számos belső ellentmondása ellenére igen komoly eredményeket tudott felmutatni.

Az V. Köztársaság és az MRP vége

De Gaulle tábornok hatalomra kerülésével gyökeresen új helyzet állt elő a francia politikai életben. Az MRP az új helyzetben súlyos dilemma elé került. Vagy teljesen integrálódik a gaulle-ista többségbe, és így elveszíti maradék befolyását is, bár szavazói egy részét megőrzi, vagy ellenzékbe vonul, s ezzel maradék szavazatait veszíti el, tekintetbe véve híveinek de Gaulle iránti szimpátiáját. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az MRP elől az elnök és pártja teljesen elszívta a levegőt: a gaulle-isták sok

vonatkozásban kereszténydemokrata programot valósítottak meg – a IV. Köztársaság alkukényszerei nélkül, az újjászervezett elnöki rezsim minden hatalmi eszközével.

Belgium

A mai Belgium területét (is) az 1815-ös bécsi kongresszus döntéseinek a következményeképpen magában foglaló államalakulat gazdasági élete az elsők között követte a kontinensen az angol ipari forradalmat, annak minden következményével együtt. A gazdasági elnyomás mellett a törvénykezés is a munkavállalók ellen szólt, a sztrájkot büntető törvényeket a belga szenátus majd csak 1883-ban törölte el. A munkakönyveket is ekkor tették fakultatívvá.⁵

A Malines-i kongresszusok

A német Katholikentag mintájára szervezett kongresszusok eredeti célja az volt, hogy áttekinthe a katolikus élet különböző vonatkozásait a hitélet-től a szociális tevékenységen át a katolikus művészetig, oktatásig, sajtóig.

Már a Malines-ban (flamandul Mechelen) rendezett első (1863) kongresszuson is élénk tevékenység folyt a munkáskérdéssel foglalkozó szekcióban. Az első kongresszusok spiritus rectora, Edouard Ducpétiaux nem szűnő törekvésének betudhatóan az egy évvel később rendezett, második malines-i kongresszus is külön munkacsoportot állított fel a munkásosztály helyzetének további vizsgálatára. A harmadik kongresszuson, 1867-ben a szociálszociális áramlat ismét tárgyalásra utalta a „munkáskérdést” azzal, hogy a tőke és a munka, a munkás és a tulajdonos kapcsolata olyan megoldást sürget, amely mindkét fél legitim érdekeit összehétkéti.

A malines-i kongresszusokat követően, az 1871-ben alapított Union des oeuvres ouvrières catholiques az előbbieken megfogalmazott kezdeményezéseknek megfelelően arra törekedett, hogy összefogja és előmozdítsa a már működő katolikus munkásszervezetek tevékenységét. Az egyre láthatóbb szerepet játszó szociáldemokrácia ellensúlyozására, másrészt pedig a Fédération des sociétés ouvrières catholiques keretén belül működő szakmaközi szervezetek (guildék) összefogá-

⁵ Addig a munkakönyv kötelező volt, s annak híján a munkást csavargónak minősítették és börtönbe csukhatták.

sának és összehangolásának a szándékával fontos fordulatot hozott a szociálkatolikus szárnyon az 1891-ben, a Fédération des sociétés ouvrières utódjaként létrehozott Ligue démocratique belge. Az új szervezet célja az antiszocialista munkásszervezetek hálójának egy irányítás alá vonása az „Egyházért és a népért”, és a „Vallás, család és tulajdon” jelszavával.

Az 1886-os éhséglázadásokat követően, a Parti Catholique adta kormányt⁶ vezető miniszterelnök a király egyetértésével széleskörű vizsgálatot rendelt el a munka világát illetően, melynek eredményeképpen a kormány számos reformot vezetett be.

A II. világháború után

A háború után Európában minden megváltozott, és ezekre a változásokra az európai kereszténydemokrata-keresztényszocialista politikai erőknek reagálniuk kellett. Egyrészt újjáépítkezve, másrészt a hagyományaikra támaszkodóan új utakat keresve. Ennek a törekvésnek fontos eredménye a Katolikus Párt utódjaként alapított belga keresztényszociális párt – Parti social chrétien – 1945 karácsonyán meghirdetett programja.⁷

A program keresztény és szocialista volt egyidejűleg, és aligha meglepő, hogy a PSC a választásokon rendkívüli sikereket aratott. A Mouvement Ouvrier Chrétien (kereszténydemokrata szakszervezet) majd tíz évvel a program meghirdetését követően megállapította, hogy: gazdasági-szociális téren nagyon sikeres volt; elég sikeres volt politikai téren; elfogadható a kölcsönös segélyezés terén; közepes volt a családvédelem terén; és nagyon hiányos a tudatformálás terén. Hasonló értékelést bármely más kereszténydemokrata párt is szívesen vallott volna a magáénak.

Németországban

A Német Konföderációban a franciaországitól eltérő volt a helyzet, ami a szegénység, a munkásélet valóságának a feltárására irányuló „szociológiai dühöt”, vagy a munkásélet keresztény alapokon történő megszervezését illette.

⁶ A katolikus politikai szerveződések először 1884–1938 között adták a kormányt.

⁷ „Les chantiers sont ouverts. Quel sera l'architect?” Parti social chrétien. Principes et tendances. Bruxelles, 1945.

A napóleoni háborúkat lezáró politikai-társadalmi változások nem hagyták érintetlenül a „szegénygondozást” sem, különös tekintettel arra, hogy a „szegénykérdés” lassan „munkáskérdéssé” változott. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott egyrészt az európai kereskedelmet kivéreztető kontinentális zárlat eltűnése, és – majd valamivel később – a német vámunió megteremtése. E két tényező nyomán tetet öltő verseny végzetes csapást mért a német korporációkra – a guild rendszerre, ami bizonyos értelemben egyben tartotta a munka világát. A korszak új jelenségeit bíráló konzervatív személyiségek közül néhányan úgy látták, hogy a frissen megjelent társadalompolitikai kérdések oka az iparosítás, a nagymértékű népességnövekedés és a foglalkozási szabadság, illetve a korporációk megszüntetése volt. Ezek a bírálatok azonban egyáltalán nem váltottak át a munka, a szegények világának egy olyanfajta vizsgálatába, mint a francia korai „szociológia”. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a kor konzervatív, polgári értelmisége közönyösen szemlélte volna a pauperizmust, illetve következményeit. Az együttérző érdeklődés sok esetben az úgynevezett „szegényirodalom” (Armuth Litteratur) műveiben nyilvánult meg.

Az első helyzetjelentések

Jelen voltak komolyabb elemzések is. A későbbi, bismarcki „államszocializmus” lelkes híve, Karl Rodbertus⁸ egy 1839-ben írt (de csak 1872-ben megjelent) tanulmányában a munkásosztály követeléseiről elmélkedett *Die Forderungen der arbeitenden Klassen* címen.⁹ Rodbertus figyelmét nem kerülte el – amit Marx később részletesen elemzett –, hogy a munkás változatlan vagy emelkedő bére dacára a felsőbb osztályoknál kevesebbet fogyaszt az előállított javakból. A jövő az állami irányítású gazdaságé – vélte –, mert csak ez utóbbi képes kivonni a munkásosztályt a „vak társadalmi erők” hatalmából.

Friedrich Bülow¹⁰ néhány évvel korábban a fentiekkel szögegyenes ellentétben azt vallotta, hogy csakis a piacorientált megoldások jelenthetnek orvosságot a szegénység felvetette problémákra. Elutasította a növekvő nyomorban élő tömegek jelentette veszélytől rettegő gazdagok „szegényházasságot” korlátozó elképzeléseit azzal, hogy törvénybe

⁸ Karl Rodbertus (1805–1875) közgazdász, a Linkes Zentrum kiemelkedő szocialista tagja. Kimondta, hogy az érték az előállítására fordított munka mennyiségétől függ.

⁹ Vö. Hermann Beck: *The origins of the authoritarian welfare state in Prussia 1815-1870*. Michigan, 1997.

¹⁰ Friedrich Bülow (1805–1859) közgazdász, egyetemi tanár.

iktatásuk az emberi méltóságot sértené, és elvenné mindazt, ami fontos egy ember életében.

John Prince-Smith (1809–1874), porosz és brit állampolgárságú közgazdász a Zollverein protekcionista, természetellenes gyakorlata ellen érvelve a szabad kereskedelem mellett szólva kiemelte annak profittermelő képességét. Ugyanakkor leszögezte, hogy a protekcionizmus a termelés bővítését akadályozza, ami oda vezet, hogy az ipar képtelen a növekvő népességet alkalmazni, és annak szükségleteit a munkabéren keresztül kielégíteni. E hiba büntetése a szociális válságok sorozata, melyeknek következményei e válságokat létrehozókat büntetik elsősorban. „A kommunista agitáció jelen korszakában a közérdek nem áldozható fel az egyéni érdek oltárán” – szögezte le.

Szegénykérdés–munkáskérdés

Bár az állam közvetlen beavatkozását a szegénypolitikába még nem érlelte meg az idő, az evangélikus Victor-Aimé Huber¹¹ és mások arra is javaslatot tettek az 1840-es évek közepén, hogy a kormány állítson fel szegényügyi minisztériumot vagy más szervezetet, azzal, hogy civilizált állam nem létezhet a nélkül. Mi több, a porosz kereskedelmi miniszter 1849-ben elismerte – feltehetően a forradalmi vihar hatására –, hogy a kormányok feladata a népnymor enyhítése.

A korszak egyik legsikeresebb, legismertebb módszerét, az úgynevezett „Elberfeld-rendszert” 1853-ben vezették be az 1815 óta Poroszországhoz tartozó, textilipari központnak számító Elberfeldt városában. A korábban önkéntes alapon működő rendszer a várost kerületekre, és azon belül részlegekre osztotta. Mindegyik részlegért egy „szegénylátogató” volt felelős, és mindegyik kerületet egy „szuperintendáns” felügyelt. A „szegénylátogatók” – lévén, hogy a városi segélyeket csak két hétre adták –, ellenőrizték „védenceiket”, keresnek-e munkát, mivel az egész rendszernek az volt a célja, hogy a „védencek” mihamarabb visszakerüljenek a munkaerőpiacra. Akik nem működtek együtt a „szegénylátogatókkal”, elvesztették „segélyezhető” státuszukat, és a rendőrség kezére kerültek. A rendszer működőképesnek bizonyult, amit bizonyít, hogy húsz év alatt az egész Rajna-vidéken elterjedt.

¹¹ Victor-Aimé Huber (1800–1869) árszociális reformer, politikafilozófus, irodalomtörténész.

Túl a szegénygondozáson

A „szegénygondozáson” túlmenően azonban több kezdeményezés látott napvilágot, melyek katolikus körökből indultak, s amely kezdeményezések életre valóságát bizonyítja, hogy némelyik létrejötté óta ma is működik. Franz-Joseph Buss¹², aki a német katolikusok szerveződésében játszott kiemelkedő szerepet, jó tíz évvel 1848 előtt már rávilágított az általa egyébként támogatott iparosításnak a munkások életkörülményeire gyakorolt káros következményeire. Ez utóbbiak kiküszöbölésére munkaidő-csökkentést, balesetbiztosítást, munkásoktatást és az induló vállalkozásoknak állami támogatást sürgetett.

Bussnál jóval sikeresebb volt Adolph Kolping¹³, aki saját munkássorsának tapasztalatait leszűrve később papként (Elberfeldben volt káplán) mozgalmat indított. Mozgalma egy már létező katolikus munkásegylet tapasztalataira épült. Fő célja az volt, hogy a vándoréveiket teljesítő fiatal munkásoknak háttérrel, segítséget nyújtson. Kolping 1849-ban alapította Kölnben az első legényegyletet, amit aztán továbbiak követtek. A munkásifjúság védelme, keresztény szellemben történő nevelése mellett igyekezett a tagokat felkészíteni „az életre”, tanulási, művelődési lehetőségeket biztosított, amellyel, hogy a „legények” érdekvédelmét is ellátta a betegbiztosítás mellett.

Bismarck – zseniális módon – arra a következtetésre jutott, hogy figyelembe kell venni a munkásosztály követeléseit, úgymint rövidebb munkaidő, magasabb bérek, emberi lakhatási körülmények és társadalombiztosítás. Ennek a belátásnak volt eredménye az 1883-ban ratifikált egészségbiztosítási törvény. A tagság kötelező volt minden ipari munkásnak és alkalmazottnak, minek következtében a németek 20 százaléka volt biztosított, míg a gyári munkások egyharmada.

A keresztényszocializmus és a munkáskérdés

Ketteler¹⁴ püspök a munkáskérdést vizsgáló nagy nyugat-európai áramlatokhoz tartozott, amelyek számára kézenfekvő volt, hogy a társadalmi kérdések tekintetében nem lehet átlépni a munka világának súlyos gondjain. A *munkáskérdés és kereszténység* című munkájában Ketteler úgy látta, hogy a munkaerő áru, árát a kereslet és kínálat szabályozza. A túl-

¹² Franz-Joseph Buss (1803–1878) ügyvéd, alkotmányjogász, katolikus politikus.

¹³ Adolph Kolping (1813–1865) cipész munkás, majd katolikus pap.

¹⁴ Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877) mainzi püspök, a keresztényszocializmus egyik első megfogalmazója.

kínálat miatt a legalacsonyabb árat kínálja a munkás, minek az eredménye a nélkülözés. A munkaerő piaca rabszolgavásár, a keresztényellenes liberalizmus eredménye. Minél nagyobb a tőke, annál hatékonyabban semmisíti meg a kisvállalkozókat – akiből munkás lesz. A gépesítés pedig leszállítja a munkaerő árát. A munkásosztály helyzete a társadalomnak a kereszténység szellemétől való elpártolásából ered.

Az első szerveződések

A forradalom eredményeképpen a katolikusok egy sor, korábban megtagadott szabadsághoz jutottak úgy, mint az egyházi szerveződések szabadsága, a sajtószabadság, az egyházi egyesületek (kongregációk) létrehozásának a szabadsága. E szabadságok eredményeképpen a katolikusok egy sor politikai és szociális követelést fogalmazhattak meg a német államok, és később a Reich alkotmányos fórumain – bár az egyházi vezetők a követelések megfogalmazásánál félreérthetetlenül jelezték, opponálják a forradalmi szellemet és az azzal kéz a kézben járó radikalizmust. A német katolikus egyesületek első alkalommal Mainz-ban találkoztak¹⁵ 1848. október 3–6. között, s alapították meg a „Katolischen Verein Deutschlands”-ot, s volt valami szimbolikus abban, hogy tőlük vagy harminc kilométerre ülésezett Frankfurtban a német nemzet első, szabadon választott, alkotmányozó parlamentje.

A katolikus frakció

A forradalmat követő „reakciós” időszak egyik fontos eseménye volt a katolikusok számára 1852 júliusában kiadott, a porosz vallásügyi miniszter, von Raumer nevével fémjelzett dekrétum, amelyik jelentős mértékben korlátozta a katolikusok alkotmányos jogait. Az általános felháborodás eredményeképpen az újonnan választott képviselőházban 1852. november 30-án 62 taggal megalakult az első katolikus képviselőcsoport „Katholische Fraktion” néven. A csoport azonnal fellépett, és megfogalmazta a „politikai katolicizmus” első tételeit a katolikusok egyenjogúságát illetően, mi több, elkötelezve a vallásszabadság és a jogegyenlőség elve mellett, a frakció a zsidó kisebbség mellé állt, mikor néhány konzervatív képviselő ez utóbbiak önkormányzati posztokra való megválaszthatóságát kétségbe vonta. Az eléggé heterogén frakció belső feszültségei

¹⁵ Ez a találkozó volt az őse az azóta is – s nem csak Németországban – megrendezett „katolikus napoknak”.

csökkentése érdekében a katolikus frakció névhez még hozzátették 1859 januárjában a „Zentrum” jelölést. A Bismarck-kal szövetséges nacionalista-liberális nyomás hatására ez a Zentrum lassan felőrlődött, s a megmaradt néhány képviselőjük a függetlenek közé ült át. A lassú elsorvasásban az is szerepet játszott, hogy a katolikus szervezetek jó része alig, vagy egyáltalán nem érdeklődött a politikai érdekvédelem iránt.

Az új Zentrum

Az 1870 novemberében lezajlott poroszországi választások nyomán ötven katolikus képviselő került a parlamentbe, akik szintén megszavazták az új birodalmi alkotmányt – bár sokuknak csalódást okozott. Egy hónappal később ezek a képviselők Berlinben megalapították az új Zentrumot (Alkotmányos Párt). A párt – nem utolsósorban Windhorst¹⁶ érdemének betudhatóan – nyitva állt a protestánsok és mások előtt is, bár ez a nyitás inkább elvinek, mintsem gyakorlatnak bizonyult.

Az új Zentrum félelmetes gyorsasággal növekedett, rövid időn belül tekintélyes befolyással rendelkező katolikus sajtó szerveződött köré (126 napilap 320 ezer olvasóval 1871-ben és 446 napilap 2 millió 624 ezer olvasóval 1912-ben). A katolikus pártot aztán a Bismarck-kal történt összecsapás ágyazta be véglegesen a Reich politikai életébe. A párt szociálkatolikus jellegét erősítendő Ketteler püspök 1873-ban adó-, és szociális reformjavaslatokat tett le a Zentrum asztalára.

Kulturkampf

Bismarck a Zentrum vezetőjében, Ludwig Windthorstban¹⁷ emberére talált. Híveit a kormány vegzatúrai ellenére nyugalomra intette, s nem került sor katolikus tömegtüntetésekre, utcai rendzavarásra, elkerülendő, hogy az erőszak még többet ártson a katolikus ügynek. Hasonlóan cselekedtek a német püspökök is, minek eredményeképpen a katolikusok még intenzívebb hitéletet gyakoroltak, még inkább támogatták papjaikat, és a politikai fellépést választották. A Kulturkampf egyik következménye aztán az lett, hogy az 1873-as választásokra a Zentrum megduplázta képviseletét a porosz Landtagban, és a Reichstagba 91 képviselőt küldött. A következő évben ez utóbbi szám a duplájára emelkedett.

¹⁶ Ludwig Windhorst (1812–1891) német politikus, a Zentrum atyja.

¹⁷ Az egyre erősödő antiszemitizmus ellen lépett fel, mi több, a pártból kizáratta antiszemita tagjait.

A Kulturkampf vége és következményei

1878-ra Bismarck számára világossá vált, hogy a Kulturkampf nem érte el a célját. Mivel a konzervatívok 1882-re elérkezettnek látták az időt a „hatalomátvételre” a Reichstagban, kijelentették, hogy semmi értelme az egyházellenes liberális politikának, majd hosszas traktációk után, 1886–1887-ben a „májusi törvényeket” oly mértékben módosították, hogy az végül is megadta a kegyelemdőfést a Kulturkampfnak. Az összes katolikusellenes törvényt visszavonták, kivéve a Kanzelparagrafot¹⁸, amely 1953-ig érvényben maradt.

E fejlemények – és nem utolsósorban a szocialista mozgalmak erősödésének – hatására a Windthorst vezette, és az 1878-as választásokon 104 mandátumot nyert Zentrum a Bismarck meghirdette új szociális politika mellé állt. Bismarck szociális téren tett lépéseit az is indokolta, hogy a baloldali rendszerkritika, a szocialista eszmék egyre nagyobb teret nyertek az egyre népesebb munkásság körében.

A Zentrum sok tekintetben tovább ment, s olyan szociális törvénykezést igényelt 1877-ben – a Ketteler lefektette alapelvek mentén –, amely az ipari munkásság „hitéleti és erkölcsi védelme” érdekében bevezeti a vasárnapi munkaszünetet, a kisvállalkozók védelmét, támogatja a céhes ipart, az üzemek belső működését szabályozza, megtiltva a tizennégy éven aluli gyerekek alkalmazását, valamint rendezi a női munkavállalók helyzetét.

Windthorst után

Ludwig Windthorst 1891-ben bekövetkezett halálakor egy olyan Zentrumot hagyott örökül, amelyik tökéletesen illeszkedett a porosz jogállamiságba, vagyis támogatta a kormányt minden olyan esetben, amelyik az úgynevezett „nemzeti célok” szolgálatában állt, s opponálta, mikor képviselői úgy vélték, a kormány a Zentrum képviselte elvek ellenében ment. Ennek ellenére, a középen elhelyezkedő szavazók egyre inkább sodródtak a rendkívül vonzó pángermán eszmék felé, és egyre inkább hallgattak a nacionalista hangokra – a németiség nagy részével együtt.

¹⁸ Így nevezik a német Btk. 130. §-át, amely 5 évig terjedő fogházzal vagy két évig terjedhető államfogházzal bünteti a lelkészt vagy más papot (Religionsdiener), aki hivatásának gyakorlatában vagy annak alkalmából nyilvánosan gyűlekezeten vagy templomban, vallási összejövetelekre rendelt más helyen többek előtt államügyeket a közbékét veszélyeztető módon hirdetés vagy fejtegetés tárgyává tesz, úgyszintén azt a lelkészt vagy más papot, aki hivatásának gyakorlatában vagy annak alkalmából iratokat kibocsát vagy terjeszt, amelyek államügyeket a közbékét veszélyeztető módon hirdetés vagy fejtegetés tárgyává tesznek. (Forrás: Pallas Nagylexikon)

Lieber a politikai realitásoknak engedve kijelentette, hogy a nemzeti célok támogatása kerül a párt tevékenységének a középpontjába, s ezt követően a párt egyre inkább a kormány támogatójává lett – anélkül, hogy ebből az új felállásból különösebb előnye származott volna. A Zentrum ekkori „hintapolitikájának” az lett az eredménye, hogy a háború előtti utolsó választásokon elveszítette harminc éve birtokolt „a parlament legnépesebb pártja” pozícióját.

(Folytatjuk)

AZ OROSZ HADÜGY – 1992–2020

Oroszország hadseregének létszáma nagyságrendileg ma ugyanakkora, mint a cári birodalomban volt, de az első világháborúig ez a világ legjelentősebb fegyveres erejének számított. Ma csak a második – az amerikai után.¹

A második világháború során Németország legyőzésekor tizenegy-millió szovjet katona állt fegyverben. Ugyanakkora volt ez a létszám, mint az Amerikai Egyesült Államoké, viszont az amerikaiak nemcsak Európában, hanem Délkelet-Ázsiában is harcoltak, ráadásul az amerikai hadsereget a háborút követően viharos gyorsasággal leszerelték, míg a Szovjetunió a leszerelést nem siette el. Európában a Szovjetunió katonai hatalma ekkor csak azért nem vált nyomasztóvá, mivel az amerikaiaknak 1945 nyara után még négy évig atommonopóliumuk volt. Valószínűleg csak ez akadályozta meg Moszkvát abban, hogy a nyugat-európai országokba is exportálja a forradalmat. Kisebbfajta létszámbeli hullámvölgyektől eltekintve – mint amilyen Hruscsov rakétatechnika iránti rajongása volt – a Szovjetunió több mint 4,5 milliós hadseregével a 20. század második felében a világ legjelentősebb szárazföldi haderejének számított. Ráadásul az 1970-es évektől nukleáris arzenálja előbb az amerikaihoz hasonló nagyságúra duzzadt, majd mennyiségét tekintve az évtized végére túl is szárnyalta azt. A Szovjetunió így aztán az Amerikai Egyesült Államok mellett a bipoláris rendszer másik pólusa, szuperhatalma lett. Ronald Reagan amerikai elnök zsenialitására volt szükség ahhoz, hogy a Szovjetuniót fegyverkezési versenyre kényszerítve, gazdasági eszközökkel belülről roppantsa össze.

A romokból Jelcin Oroszországa próbált feltápászkodni. Eközben a volt Szovjet Hadseregből 1992-ben az Oroszországi Föderáció összesen 2,9 millió katonát örökölt, az amerikaihoz hasonló nagyságú nukleáris

¹ Létszámában a kínai hadsereg természetesen ma már a világ valamennyi hadseregét megelőzi, hiszen több mint kétmillió fős hadseregével a legtöbb katonát Kína tudhatja a magáénak, de nukleáris csapásmérő-képesség és felszereltség tekintetében még mindig elmarad az orosz és az amerikai mögött. Haderejének létszámát tekintve egyébként az indiai hadsereg is jelentősebb, mint az orosz, hiszen 1,4 milliós hadserege van, körülbelül akkora, mint az amerikai. Jelentős számú hadserege mellett haditechnikáját és nukleáris csapásmérő-képességét tekintve az amerikaiaké az elsőbbség, ami azért sem csoda, mert még ma is az Amerikai Egyesült Államok költi el a világ fegyverkezésre fordított összegeinek a felét. Lásd: <https://www.portfolio.hu/global/20210320/nezuk-melyik-most-a-vilag-10-legerosebb-hadserege-474864> (A hivatkozott letöltések ideje: 2021. október.)

arzenállal.² Az orosz hadsereg létszáma az 1992-es 2,75 millióról 1993-ra 1,6 millióra csökkent.³

A köztársasági Oroszország évi 9 százalékos GDP-csökkenése az 1990-es években a hadsereget is sújtotta, hiszen a költségvetés a hadsereg tisztjeinek az illetményét sem tudta maradéktalanul fedezni, és nemcsak a haditechnika pótlása akadt el, hanem a fejlesztéseké is. Oroszország ezekben az években a felét költötte fegyverkezésre, mint korábban, a tizedét annak, amit az Amerikai Egyesült Államok és ötödét annak, amit Kína.⁴ Ráadásul az orosz hadseregről az első csecsen háborúban 1994 és 1996 között kiderült, hogy harcértéke – bizonyos körülmények között – kritikán aluli.

Az 1999-ben kibontakozó energiahordozó-konjunktúra egybeesett Putyin elnök hatalomra kerülésével, és az orosz hadügy – ennek köszönhetően – megkapta azokat a forrásokat, amelyek a normális működéséhez kellettek. Az oroszok, és így a 2001. márciusában kinevezett Szergej Ivanov védelmi minisztersége alatt (aki Putyin egykori KGB-s kollégája volt) hozzáfogtak a haderő béketámogató, különleges és terrorelhárító műveletekben való részvételre való felkészítéséhez. Az orosz haderő hadkiegészítési rendszerét központosították, és megjelent a szerződéses katonai szolgálat lehetősége is. Nekifogtak az illetményrendszer felülvizsgálatának, mivel egy moszkvai buszsofőr fizetése magasabb volt, mint egy pilótáé.⁵

Az általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg azonban továbbra is túlméretezettnek és lomhának bizonyult. Érdekes módon a reformnak leginkább a tábornoki kar állt ellen.

² Teljesen világos volt már 1992-ben, hogy az Orosz Köztársaság nem lesz képes egy ekkora hadsereget fenntartani. Lásd: <https://ria.ru/20180507/1519924649.html>

³ 1991-ben a szovjet GDP 10,2 százalékát emésztette fel a hadi költségvetés, míg 1992-ben az orosz költségvetésnek már immár a 17 százalékát! Lásd: Jójárt Krisztián: *Az orosz haderőreform értékelése I. – Megkészttség, átfogó reform.* In *Nemzet és Biztonság*, 2017/2. szám, 43–53. (A továbbiakban: Jójárt–1.), 44–45.

⁴ Az orosz katonai költségvetésre vonatkozó adatok magától Putyin elnöktől származnak 1999 decemberéből, aki azt sem felejté el hozzátenni, hogy az orosz GDP a tíz évvel korábbinak ekkor a fele! Lásd: Deák Anita: *Az orosz katonai gondolkodás átalakulása a 21. században az Oroszországi Föderáció katonai doktrínáinak tükrében.* Doktori (PhD) értekezés, Nemzeti Közszerológati Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola, 2018, Budapest (a továbbiakban: Deák 2018), 57.

⁵ Bár 2003 szeptemberétől az Egyesült Államok iraki szerepvállalása miatt fagyossá vált az orosz-amerikai viszony, Ivanov a terrorizmus elleni közös küzdelemben továbbra is komoly lehetőségeket látott. Lásd: Deák 2018, 89–91.

Az orosz hadügy reformjának kezdete – 2006

2007 februárjában Putyin a védelmi tárca élére a közgazdasági végzettségű Anatolij Szergyukovot nevezte ki. Szergej Ivanov korábbi hadügyminiszter miniszterelnök-helyettesi pozícióban ettől kezdve a hadipari ügyekért felelt. A nála majd tíz évvel fiatalabb, 1962-ben született Szergyukov kinevezésekor fiatalnak számított. A hadügyhöz annyi köze volt, hogy a kötelező katonai szolgálatot letöltötte, tehát katonai körökben legfeljebb „örömkatonaként” tekintettek rá. 2004-től az orosz Szövetségi Adóhatóság vezetője volt, és kifejezetten azért nevezték ki a védelmi tárca élére, hogy az orosz hadsereg ügyeit gazdasági-gazdaságossági, vagyis hatékonysági szempontból is rendbe tegye.⁶

2007 decemberében Putyint választották az Egységes Oroszország Párt elnökévé, és a дума-választások során pedig ismét „kiderült”, hogy ez a párt fogja dominálni az orosz törvényhozást. Putyin átalakította az orosz kormányzati struktúrát. Elnökjelöltje a szintén pétervári Dmitrij Medvegyev⁷ lett, akit tavasszal nagy többséggel elnökké választottak Oroszországban.

Grúzia mint katalizátor – 2008

2008. augusztus 7-én a grúz hadsereg támadást intézett az egyébként közjogilag Grúziához tartozó Dél-Oszétia visszafoglalása érdekében.⁸

A helyszínen állomásozó orosz békefenntartó erőket a támadás legalább annyira meglepte, mint Nyikolaj Makarovot, a frissen kinevezett orosz vezérkari főnököt. Az ötnapos háború során a 3000 fős orosz egység létszáma arra elegendőnek bizonyult, hogy a tervezett grúz vilámháborút lefékezze. A moszkvai vezetés utasítása értelmében a Fekete-tengeri Flotta négyezer katonát tett partra Abháziában. Így aztán hamarosan, a máshonnan érkező erősítések eredményeként 12 000 főre emelkedett a Dél-Oszétiában és 15 000 főre az Abháziában lévő orosz

⁶ Ő is szentpétervári, mint oly sokan Putyin környezetében. Lásd Deák 2018, 101–102.

⁷ Dmitrij Medvegyev (1965) Leningrádban született, 2003 és 2005 között Putyin elnöki adminisztrációjának a vezetője volt, 2008 és 2012 között Oroszország elnöke. 2012 és 2020 között pedig Oroszország miniszterelnöke. Lásd Bába Iván: *A putyini Oroszország bel- és gazdaságpolitikájának kialakulása és főbb elemei*. In *Külügyi Szemle*, 2009/2., 17–18.

⁸ Dél-Oszétia nem sokkal Grúzia 1991-es függetlenségének kikiáltása után szintén kikiáltotta a saját függetlenségét. Oroszország 2008-ban a grúz támadás után arra hivatkozott, hogy a grúz hatóságok az oszétok megsemmisítésére, tehát népiirtására törekszenek, ezért a hónap végén elismerte Dél-Oszétia függetlenségét. A Dél-Oszétiában élők közül sokaknak van orosz állampolgársága is. A területen a grúz államnak ma sincs semmilyen érdemi befolyása. A részletekről lásd: <https://biztonsagpolitika.hu/egyeb/del-oszetia-egy-befagyott-konfliktus-felszinre-kerulese>

katonák létszáma. A grúz katonák a Roki-alagutat sem tudták elfoglalni, amely a Dél- és Észak-Oszétia közötti összeköttetést biztosítja. Az oroszok a 12 000–15 000 fős grúz hadsereget hamarosan blokádnak alá vonták. Orosz részről a gyalogság és a tüzérség együttműködése jó volt, a légierővel viszont akadozott a kapcsolat, miközben a hírszerzés és a felderítés pocsékul vizsgázott: az orosz repülőgépek olyan grúz repülőtereket is bombáztak, amelyeket már a szovjet időszakban sem használtak. Az orosz csapatok vezetése viszont jó volt: a harci egységek oszlop alakzatban támadtak, ennek köszönhetően látványos sikereket értek el. Ugyanakkor kár lenne tagadni, hogy ez ne járt volna jelentős veszteségekkel. Ahol viszont az orosz erők hasonló nagyságú grúz egységekkel találkoztak, ott pórul jártak,⁹ mivel harci eszközeik közül számos korszerűtlenebb volt, mint a grúzoké.¹⁰

Az oroszok tehát győztek, de a hadsereg bevetése során fény derült az orosz haderő gyenge pontjaira.¹¹ A 2007-ben elindított haderőreformra a grúziai események katalizátorként hatottak. Annyira, hogy Szergyukov a haderőreformot 2008. október 15-én jelentette be hivatalosan.¹² Ebben vállalta, hogy a hadsereg létszámát 2011-ig egymillió főre csökkenti, de ennél is fontosabb volt, hogy 205 000 tiszti beosztást, vagyis a tiszti állások 61 százalékát tervezte felszámolni. Az addigi hat stratégiai területi parancsnokságot négybe vonta össze, a katonák képzését pedig modern alapokra ígérte helyezni!¹³ Strukturálisan is be kívánt avatkozni: Szergyukov a hadosztály alapú rendszert dandár méretű egységekkel kívánta felváltani.¹⁴

⁹ A grúz hadsereg korszerűbb fegyverzetének köszönhetően például előfordult, hogy az orosz hadsereg 30 gépjárművéből a grúzok 25-öt kilőttek. Az oroszok jelentős túlerővel támadtak: 1200 páncélozott szállító harci eszközt, 200 repülőgépet és 40 helikoptert vetettek be. Előfordult, hogy az oroszok a halott grúz katonákról lecsatolták a sisakjaikat és a testpáncéljukat, hogy a saját túlélési esélyeiket növeljék. Lásd: Jójárt Krisztián: *Az orosz haderőreform értékelése III. – Műveleti tapasztalatok*. In *Nemzet és Biztonság*, 2017/5. szám, 79–110. (A továbbiakban: Jójárt–3), 87–91.

¹⁰ Rácz András szerinte a halálos áldozatok száma viszonylag alacsony, míg a haditechnikában bekövetkezett károk tetemesek voltak. Lásd: Rácz András: *Az ötnapos háború – a grúziai konfliktus*. In *Nemzet és biztonság*, 2008. szeptember, 52–57.

¹¹ Rácz András szerint kevesebb orosz, mint grúz áldozat volt, míg Jójárt Krisztián arról ír, hogy az oroszoknak volt nagyobb az emberveszteségük. Tömösváry Zsigmond elmondása szerint viszont a hadviselő felek többnyire csak jóval a történetek után adnak reális tájékoztatást a tényleges veszteségeikről.

¹² Lásd: Jójárt Krisztián: *Az orosz haderőreform értékelése II. Szervezet, személyi állomány, fegyverzet*. In *Nemzet és biztonság*, 2017/3. szám, 54–68. (A továbbiakban: Jójárt–2), 58.

¹³ A cél egy állandó készenlétben lévő, professzionális, gyorsan bevethető, kisebb létszámú hadsereg létrehozása volt. Lásd: Jójárt–1, 47.

¹⁴ A dandár (brigada) a hadosztály (gyvivizija) létszámának körülbelül kétharmada-fele, amely 15–20–25 000 fős lehet. A dandárok – méretükből adódóan – nagyobb mozgékonyágúknak köszönhetően kisebb, inkább helyi háborúk megvívására, míg a hadosztályok a nagyobb méretű háborúkéra alkalmasabbak. (Tömösváry Zsigmond szíves közlése.) Jójárt Krisztián 4–5 000 főben adja meg egy dandár létszámát, amelyben részletesen leírja, hány harcocsai, páncélozott szállító harcjármű (pszh), rakéta-

Szergjukov elképzelései szerint 2012 és 2015 között rendezték volna a katonák bérvizonyait, 2016 és 2020 között pedig a hadsereg átfegyverzésére került volna sor. Munkájában aktívan támogatta az újonnan kinevezett vezérkari főnök, Nyikolaj Makarov. A reform eredményei már 2010-ben is megmutatkoztak. Medvegyev elnök végül 220 000 hivatásos tiszti, valamint 425 000 szerződéses katonai beosztást hagyott jóvá – a 300 000 fős sorállomány mellett –, ami azt jelenti, hogy az orosz hadsereg nagyobbik része ettől kezdve hivatásos hadseregnek tekinthető!¹⁵ A katonai reform következtében ugyan csökkent a légierő és a haditengerészet alakulatainak a száma, viszont sikerült az orosz hadsereget légideszant csapatokkal megerősíteni.

Előírták, hogy 2016-ig a hadsereg eszközeinek 30 százalékát a legmodernebbre cserélik.¹⁶ Ezt az elképzelést végül is siker koronázta.¹⁷

A szevasztopoli flottabázis orosz bérletének meghosszabbítása mellett az Ukrajna számára kiharcolt – a világpiacínál 30 százalékkal – alacsonyabb gázár 2010 áprilisában normalizálta az ukrán–orosz államközi kapcsolatokat.¹⁸ Az oroszbarát ukrán Viktor Janukovics győzelme egyébként egész Közép-Európában mérséklően hatott az oroszokkal nem rokonszenvezők táborára. Azóta az Északi Áramlat megépült, és 2011–2012 folyamán be is üzemelték. 2020 decemberétől pedig – egyéves szünetet követően – az oroszok nekiláttak az Északi Áramlat-2 földgázvezeték befejező munkálatainak is, amelynek köszönhetően majdnem teljesen kikerülhetővé vált az Ukrajnán és Belorusszián keresztül való gázszállítás.¹⁹

A taskentiek (1992-ben alakult katonai együttműködés a volt Szovjetunió tagköztársaságai között) 2009 februárjában Kollektív Operációs Reagáló Erő (KORE) felállítását fogadták el, amelyet a terrorizmus elleni akciókban kívántak felhasználni. Oroszország számára tanulságos lehetett, hogy a „taskenti országok” nem járultak hozzá Oroszország

sorozatvető és más harceszköz szerepelt. Az 1890 hadosztályból összesen 172 dandárt alakítottak. Lásd: Jójárt–2, 59.

¹⁵ Lásd: Deák 2018, 104–105.

¹⁶ A 2007 és 2015 közötti időszakra pedig Állami Fegyverzeti Programot fogadtak el úgy, hogy az az átalakított hadsereg szükségleteinek feleljen meg. Lásd Deák 2018, 106.

¹⁷ 2006-ban a NATO-országok fegyverzetének 70 százaléka számított korszerűnek, miközben ez az arány Oroszországban 20 százalék volt! Lásd: Jójárt–2, 64–65.

¹⁸ <http://www.mr1-kossuth.hu/hirek/kulhon/janukovics-alairta-az-uj-ukran-orosz-flottamegallapodast.html>. E lépéssel egyébként legalább három évtizedre tárgytalanná tették Ukrajna NATO-csatlakozását is.

¹⁹ Az egyéves szünet az amerikai kormány nyomásgyakorlásának volt „köszönhető”, amely a 9,5 milliárd eurós projektet ellenezte, és embargóval fenyegette meg a vezeték megépítésében közreműködő cégeket. Erre az oroszok orosz cégeket mozgósítottak. Lásd: https://www.napi.hu/nemzetkozi_vallalatok/az-oroszok-ujra-epitik-az-eszaki-aramlat-2-t.719427.html

abháziai és dél-oszétiai katonai akcióinak a támogatásához, még a KORE ottani felhasználásához sem.²⁰

Putyin 2008-tól kezdve miniszterelnökként irányította Oroszországot. A posztszovjet térség színes forradalmi Ukrajnában, Grúziában és Kirgizisztánban zavarták ugyan Moszkvát, de az energiafegyver bevetésére csak ukrán–oroszl viszonylatban került sor, amire a szevasztopoli flottabázisról szóló egyezményrel 2010 áprilisában egy időre sikerült pontot tenni.²¹

A Nemzeti Biztonsági Koncepció helyett 2009 tavaszára elkészült az új, aktuális helyzetnek megfelelő hosszú távú 2009. évi Nemzeti Biztonsági Stratégia, amelyet Dmitrij Medvegyev elnök 2009. május 12-én írt alá.²² A dokumentum elvi szinten a grúziai tapasztalatokból levonható tanulságokat is megfogalmazta, hiszen Oroszország biztonsági környezetét vizsgálva megállapította, hogy a Grúziának és Ukrajnának tett NATO-csatlakozási ígéret fenyegetést jelent Oroszország számára. Az Amerikai Egyesült Államok nevesítése nélkül ugyan, de elítélte az „egyoldalú konfliktuskezelés” gyakorlatát. Elfogadhatatlannak tartotta a NATO további keleti bővítését, és fontosnak az orosz hadsereg állandó készségű alakulatai létszámának növelését. Az ENSZ BT-nek kívánt kulcsszerepet biztosítani a többpólusú világrendben, amelyben az atomfegyver-mentesség cél.²³

Barack Obama 2009. júliusi moszkvai látogatása során a START-szerződés határidejének lejárata miatt is tárgyalta az oroszokkal. Abban sikerült megállapodniuk, hogy a két fél 2200-as atomrakéta-állományát harmadolni fogja. Az erről szóló hivatalos megállapodást 2010. április 8-án írta alá Prágában Dmitrij Medvegyev és Barack Obama.²⁴

²⁰ Lukasenka felhívta Medvegyev figyelmét, hogy a belorusz alkotmány értelmében a KORE külföldi felhasználásához nem adhat hozzájárulást, csupán belorusz területen járulhat hozzá akcióikhoz, vagyis az eredetihez képest korlátozottabb belorusz hozzájárulásról van szó. Lásd: Janusz Bugajski: *Georgian Lessons. Conflicting Russian and Western Interest in the Wider Europe. A Report of the CSIS New European Democracies Project and the Lavrentis Lavrentiadis Chair in Southeast European Studies*. Washington D. C., 2010. (A továbbiakban: Bugajski 2010), 20–21.

²¹ 2010. április 21-én írta alá az erről szóló egyezményt Harkovban Medvegyev orosz és Janukovics ukrán elnök, amelyet még ugyanebben a hónapban mind Moszkvában, mind Kijevben ratifikáltak is. A megállapodás arról szól, hogy Ukrajna olcsóbban jut gázhoz, a szevasztopoli bázis használatáért pedig Oroszország fizet, viszont pont ezért pénzmozgás nincs. Természetesen ez azt is jelenti, hogy amíg az orosz flotta Szevasztopolban állomásozik, addig Ukrajna NATO-tagsága sem lehetséges. Lásd Rácz András összefoglalóját. In *Honvédelem*, 2010. május: http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/racz_andras-a_fekete_tengeri_flottarol_szolo_orosz_ukran_megallapodas_margojara.pdf

²² Az 537/2009. számú elnöki rendelet a 2020-ig terjedő időszakra szól. Lásd: Deák 2018, 108.

²³ Lásd Deák 2018, 110–117.

²⁴ SORT-nak nevezik a megállapodást, amely a stratégiai támadófegyverek csökkentéséről szóló szerződés angol kezdőbetűinek rövidítése: Strategic Offensive Reduction Treaty. Lásd: Bugajski 2010, 70.

2009 augusztusában az elnök betervezte a parlament elé a törvényjavaslatot, amely szerint Oroszország hatékonyabb önvédelme érdekében, nemzeti érdekből az elnök engedélyt adhat a fegyveres erők számára Oroszország határain túl hadműveleti bevetésre. Miután a Duma és a Szövetségi Tanács októberben megtárgyalta, Medvegyev a törvényt novemberben ki is hirdette.²⁵

A Medvegyev elnök által 2010. február 5-én jóváhagyott 2010. évi Katonai Doktrína összhangban volt a 2009. évi Nemzeti Biztonsági Stratégiával. Ha összességében értékeljük és a 2000-es orosz katonai doktrínával hasonlítjuk össze, le kell szögeznünk, hogy ez is alapvetően védelmi, bár kétségtelen, hogy 2010-ben ennek deklarálása elmaradt. A NATO keleti bővítését viszont most már nevesítették, és „külső katonai veszély”-ként említették. Leszögezték, egy potenciális háborúban az információszolgáltatás szerepe megnőtt, a légtérben való hadviselés mellett pedig immár a világűr is fontos szerepet kap. A doktrína korszerűsített változata majd 2014 decemberében lát napvilágot, immár Putyin elnök aláírásával.²⁶

2012 májusától Medvegyev és Putyin Oroszország élén helyet cseréltek: Medvegyev lett a miniszterelnök, Putyin pedig Oroszország elnöke. A védelmi minisztériumhoz tartozó egyik vállalatnál feltárt pénzügyi visszaélések miatt Anatolij Szergyukov ellen nyomozás indult, ezért Vlagyimir Putyin a védelmi minisztert 2012. november 6-án felmentette hivatalából. Szergyukov felmentéséhez valószínűleg hozzájárult a hadsereg vezetőivel folytatott tárgyalási stílusa, valamint az, hogy – Makarovval együtt, aki három nappal később mondott le – nem volt elégedett az orosz védelmi ipar termékeinek sem a minőségével, sem az árával, ezért nem egyszer javasolta az orosz védelmi fegyverzet importból származó korszerűsítését.

Putyin elnök Szergyukov védelmi miniszter utódjául Szergej Sojgut, új vezérkari főnökké pedig Valerij Geraszimov vezérezredest nevezte ki.²⁷

A védelmi tárca élén bekövetkezett személycserék nem akasztották meg a hadügy reformját Oroszországban, jóllehet Sojgu tett néhány lépést a hadosztály-struktúra irányába, de ezt inkább korrekciónak lehet

²⁵ 2010-es becslések alapján Grúziában 179 000, Transznisztríában 100 000, Azerbajdzsánban 160 000, Örményországban 114 000, és csak a Krím-félszigeten 100 000 orosz állampolgárságú személy élt. Lásd: Bugajski 2010, 24.

²⁶ Oroszország katonai doktrínáját 2014 végén Putyin fogja aktualizálni! Lásd: Deák 2018, 118–129. Továbbá lásd magát a 2014. december 25-i dokumentumot: <https://docs.cntd.ru/document/420246589> 2021 júniusában szintén ebből indulnak majd ki! Lásd: <https://znanium.com/catalog/document?id=362115>

²⁷ Lásd: Deák 2018, 130. Valerij Vasziljevics Geraszimov (1955-) hadsereg tábornok 2012 óta folyamatosan látja el az orosz vezérkari főnök feladatait, miként Szergej Sojgu védelmi miniszter – a védelmi tárca miniszteri teendőit – szintén közel egy évtizede! Ezt megelőzően ő a rendkívüli helyzetek minisztere volt. (G. G.)

Serengeti Nemzeti Park, 1934 (Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)

nevezni.²⁸ Ezen kívül a Szergyukov által leszerelt tisztek közül 70 000-et visszahívott tiszthelyettesi funkcióba,²⁹ viszont a mobilizációs képesség továbbra is kiemelt szempont maradt. 2010. december 31-én hirdették meg az Állami Fegyverzeti Programot, amelynek értelmében 2020-ig a hadsereg felszerelését 70 százalékban modern eszközökkel kellett pótolni. 2011 tavaszáig 98 500 lakást adtak át a hadsereg katonáinak. Pleszeckben űrrepülőteret létesítettek. Háromszorosára emelték a tisztek illetményét. A szerződéses állomány és a tisztek képzésében ettől kezdve napi 5 órányi idő a testnevelés. És, ami az oroszországi lakosságot tömegében érintette, két évről egy évre csökkentették a sorkatonaság szolgálati idejét.³⁰

²⁸ Lásd: Jójárt–1, 48. A hadosztályi struktúra – a katonai szakértők szerint – a totális háborúk megvívásához alkalmasabb. (G. G.)

²⁹ Szergyukov 2010-ig 180 000 tisztet bocsátott el a hadsereg kötelékéből, vagyis az állomány több mint felét. Lásd: Jójárt–2, 57.

³⁰ A hadügyi reformról Putyin elnök 2013. február 27-én a Védelmi Minisztérium kibővített kollégiumi ülésén éwertékelő és feladatszabó értekezletet is tartott. Lásd Deák 2018, 132–135.

A Krím-félsziget annexiója – 2014

2013 novemberében Viktor Janukovics nem írta alá a társulási szerződést az Európai Unióval, mire távozását követelve Kijevben tömegtüntetések kezdődtek. Tekintve, hogy az ukrán biztonsági erők beelődtek a tömegbe és ennek halálos áldozatai is voltak, Janukovics széke meg-ingott, annyira, hogy 2014 februárjában menekülésre kényszerült. Az Ukrajna-szerke kiobbant tüntetéssorozatra Putyin nagyszabású hadgyakorlattal válaszolt Ukrajna északkeleti, keleti határainál, valamint a Fekete-tenger mentén, amelyben a teljes keleti ukrán határ mentén összesen 150 000 orosz katona vett részt. A kijevi honatyák korántsem voltak biztosak abban, hogy az orosz csapatok nem indulnak meg akár egész Ukrajna ellen.

Ma már valószínűsíthető, hogy Moszkvában 2014 februárjának első napjaiban hozhatták meg a döntést a Krím Oroszországhoz csatolásáról. A korábbi államközi szerződés alapján Szevasztopolban hivatalosan tartózkodott ott a Fekete-tengeri Flotta helyőrsége – a város egy 10 000 fős önkéntes alakulatot állított ki. 2014. február 28-án a Fekete-tengeri Flotta az ukrán flotta kikötőjének bejáratánál elsüllyesztette a saját szolgálatból kivont cirkálóját, és így megakadályozta, hogy az ukrán haditengerészeti erők közbeléphessenek. Az ukrán laktanyákat bekerítették, a Kijevvel való kommunikációt lehetetlenné tették. Ugyanekkor felségjelzés nélküli zöld egyenruhások jelentek meg a Krím-félszigeten. Ellenőrzésük alá vonták a főútvonalakat, majd március közepén a Krím-félszigeten népszavazást tartottak a Krím és Szevasztopol hovatartozásáról. Ennek során a helyiek döntő többsége az Oroszországhoz való csatlakozásra szavazott.³¹ Ezt a döntést az Oroszországi Föderáció törvényhozása feltűnően rövid idő alatt jóvá is hagyta.³²

Az összes korábbi orosz hadművelethez képest újdonság, hogy a Krím-félszigeten az ukrán hadsereg volt enyhe túlerőben, mégis puska-lövés nélkül adta fel a félszigetet.³³

³¹ Nyugati kutatók közül sokan – így például Alexander Motyl és Timothy Snyder – Putyint ezért Hitlerrel hasonlították össze, az analógiát pedig a Szudétaöld és Ausztria Németországhoz csatolásában fedezték fel. Lásd: Marlène Laruelle: *Russian Nationalism. Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*. Routledge. Taylor and Francis Group, London – New York, 2019, 4.

³² 2014. március 18-án. A részletéről, a „hibrid-hadviselésről” lásd Holecz József tanulmányát a *Hadtudományi Szemle* 2018. (XI. évf.) 3. számában (68–85.): *A Krím-félsziget 2014. évi elfoglalásának kronológiája*. Internetes elérhetősége: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/hsz/article/view/3824/3094>

³³ 20–25 000 ukrán katona tartózkodott a krími helyőrségekben, 14–15 000 orosz katona volt főként Szevasztopolban, illetve a Krímbe, és csak 2–3 000 „zöld ember” érkezett. Ezek voltak az erőviszonyok. (Tömösváry Zsigmond szíves közlése.) A Krím orosz birtokbavételének csupán két halálos áldozata volt. Jójárt Krisztián 10 000 orosz és 20 000 ukrán katonát említ.

Vlagyimir Putyin elnöki dekrétumban tette közzé: az orosz hadsereghez átálló ukrán katonák az orosz hadseregben is megőrzik katonai rangjukat, aminek a hatására 8 000 ukrán katona csatlakozott az orosz hadsereghez – az Ukrán Flotta 54 hadihajó parancsnokával egyetemben!³⁴

Az önrendelkezési jogra hivatkozva az oroszok a Krím-félsziget elcsatolásakor, vagy Dél-Oszétia, de Abházia önállóságának elismerésekor, illetve Koszovó önállóságának el nem ismerésekor tulajdonképpen saját magukkal kerültek ellentmondásba.³⁵ Ráadásul a Krím esetében területi annexióról, közvetlen Oroszországhoz csatolásról lehet beszélni. Ami a mondhatni párhuzamosan Donbaszban zajló eseményeket illeti, ott a helyzet korántsem alakult annyira zökkenőmentesen, mint a Krím-félszigeten. Egyrészt a polgárháborús állapot 2014 folyamán állandósult, ami nemcsak 2015-ig, hanem napjainkig fennáll.

Kétségtelen, hogy a Krím-félsziget annexiója Vlagyimir Putyin számára odahaza elképesztő, 80 százalék feletti népszerűséget biztosított, amely egészen 2017-ig majdnem töretlenül ki is tartott. De Ukrajnával – ezen kívül – a Donbasz miatt is, továbbra is igen feszült maradt a viszony – az ukrán hatóságok és a helyiek, valamint Oroszország és Ukrajna között is. Itt ugyanis a helyiek körében továbbra is népszerű az Oroszországgal való egyesülés gondolata. Az Oroszországgal szemben bevezetett embargós intézkedések nehezítették Putyin helyzetét.

Szíria az orosz politikában

A 2011-es arab tavasz eseményei sokkolták az orosz vezetést, hiszen a tömegmédiумok és a Facebook segítségével támogatott társadalmi mozgalmak révén több észak-afrikai és közel-keleti államban hol hatalomváltás, hol pedig polgárháború következett be. Ennek hatására vonta le az újfajta nem lineáris, másként nevezve: irreguláris vagy hibrid, azaz a hivatásos és a nem-hivatásos, katonai, illetve félkatonai erőkkal, akár terrorista különítmények akcióival kevert hadműveletek tanulsá-

³⁴ A kis zöld embereket az orosz médiumok „vezslivije avtomatsziki”-nak, vagyis „udvarias gépkarabélyosoknak” nevezték, akik egyéni titkosított rádió adó-vevőkkel, újfajta Pecsenyeg gépfegyverrel és Ratnyik lövedékálló sisakkal, illetve mellénnyel voltak felszerelve. Lásd: Jójárt–3, 93–97.

³⁵ Az észtországi Tartui Egyetem tanárát, Lauri Mälksoot pont ez az ellentmondás „ihlette”, hogy könyvet írjon arról, hogy milyen a nemzetközi jog orosz értelmezése a 19. századtól kezdődően. Lásd: Lauri Mälksoo: *Russian Approaches to International Law*. Oxford University Press, 2015, New York.

gait esszéjében Valerij Geraszimov vezérkari főnök 2013. február 26-án.³⁶ Magyarul kiváló összefoglalót olvashatunk róla.³⁷

Az arab tavasz eseményei közül Oroszországot a legérzékenyebben a szíriai polgárháború érintette. A szíriai kormányerők, az Aszad-rezsim ugyanis harcban állt a területén alakult úgynevezett Iszlám Állammal, amelynek 2015 júniusában valamennyi oroszellenes észak-kaukázusi felkelő csoport hűséget fogadott. Oroszország ennek következtében háborúba került az Iszlám Állammal. Ráadásul az Aszad-rezsim korábban, 2006 és 2011 között 5,5 milliárd dollár értékben vásárolt fegyvereket Oroszországtól, ami a teljes szír fegyverimport 78 százalékát tette ki.³⁸ Így aztán nem csoda, hogy az oroszok Szíriában 2015. szeptember 30-án, az Aszad-rendszer oldalán közvetlenül is beavatkoztak a harcokba. Az orosz katonai akció, amelyet a Földközi-tenger mellett a Kaszpi-tengerről vezéreltek, megmutatta, hogy Oroszország országhatárain túl is képes haderő bevetésére. Az orosz haditechnika és a katonai tudás jól „vizsgázott”. Az orosz lakosság számára – ennek ellenére – a szíriai háború mégsem volt népszerű. Ezzel magyarázható, hogy Oroszország háromszor is bejelentette, hogy haderejét kivonja Szíriából,³⁹ de még ma is tartózkodnak orosz katonák a közel-keleti országban.⁴⁰

Vlagyimir Putyin népszerűsége 2016–2017-re mérséklődött.⁴¹

Oroszország a posztszovjet térség európai részében továbbra is óvatos. Miközben Abháziát és Dél-Oszétiát elismerte önálló entitásnak, a Dnyeszter Menti Köztársaságot – nem.

³⁶ Tanulmányának címe, amely a *Vojenno-promislennij kurjer* hetilapban (Hadiipari Közlöny) jelent meg: *Cennoszty nauki v predvigenyiji*, magyarul: *A tudomány értéke az előrelátásban*. Ebben Geraszimov megállapítja, hogy a háború és béke közötti határvonal elmosódott. A hadviselésben a nem katonai eszközök szerepe felértékelődött annyira, hogy néha felül is múlta a fegyverek erejét a politikai és stratégiai célok elérésében! Előtérbe került a katonai eszközök rejtett alkalmazása. Az erők nyílt használata – gyakran békefenntartás ürügyén – csak a művelet bizonyos szakaszára jellemzően leginkább a végső siker kivívására korlátozódik. Lásd: <https://vpk-news.ru/articles/14632>

³⁷ „A hibrid hadviselés [...] egy elsősorban nem katonai eszközökkel végrehajtott, koordinált stratégia annak érdekében, hogy az ellenség gyengeségeit feltérképezve és kihasználva megtörjük a célország ellenállását, hogy azután a reguláris erők alkalmazásával vagy az azzal való fenyegetéssel átvegyük az adott terület feletti irányítást.” Lásd: Jójárt–3, 93.

³⁸ Az Iszlám Állam egyébként több állam területére terjed ki, de főként Szíriában és Irakban 2014-ben alakult meg. Lásd: Selján Péter: *Oroszország és a szíriai polgárháború*. In *Nemzet és Biztonság*, 2016/5. szám (14–30.), 19–20.

³⁹ 2016 márciusában, 2017 januárjában, illetve 2017 decemberében. Lásd: Jójárt–3, 103., illetve a *Kitekintő* 2017. december 11-i száma. Lásd: <https://kitekinto.hu/2017/12/11/european-kivul/oroszorszag-megkezd-a-csapatkivonast-sziriaabol/121617/>

⁴⁰ Egyébként ugyanez a helyzet az amerikaiakkal: Trump még 2018 decemberében jelentette be, hogy kivonja az amerikai katonákat a háború színteréről, mire az Iszlám Állam támadásba lendült és az amerikai katonák maradtak. Lásd: <https://444.hu/2018/12/22/ellentamadasba-kezdt-a-islam-allam-miutan-trump-bejelentette-a-teljes-sziriai-kivonulast>

⁴¹ Ennek okaival is foglalkozott Deák András György és Jójárt Krisztián 2020 decemberében az orosz hatalmi képességekről szóló közös előadásukban. 2012-től mérséklődött Putyin népszerűsége, a Krím elfoglalása után viszont 80 százalékpól emelkedett és 2017 tavaszán ismét csökkent, mint ahogy 2020-ban is. Lásd: <https://www.facebook.com/honvedkulturaliskozpont/videos/688090411838215/>

Mire képes az orosz haderő – ma?

Oroszország nemcsak a térség, hanem Európa katonailag legerősebb állama. Technikai szempontból nem okozna számára problémát egész Novo-Rosszija, vagyis a Donbasztól a Dnyeszter Menti Köztársaságig terjedő terület elfoglalása, viszont ennek a lépésnek a megtételétől tartózkodik. A 2021 júniusában meghirdetett orosz katonai doktrína a 2014 decemberében immár Putyin aláírásával ellátott doktrínával azonos és ugyanúgy defenzív, mint az összes többi, amelyet 1992-t követően dolgoztak ki az Oroszországi Föderációban.⁴² Ami a haderőfejlesztést illeti (tekintve, hogy 2015-től a költségvetés szintjén is érzékelhetővé vált, hogy romlott Oroszország gazdasági teljesítménye), a 2020-as Állami Fegyverkezési Program eredeti flotta- és légierő-fejlesztési terveit mérsékelni kellett.⁴³ A 2018 és 2027 közötti Állami Fegyverkezési Programban, amely hivatalosan 2020-ban indult, a szárazföldi, a légideszant egységek, valamint a nukleáris erők eszközállományának a korszerűsítése a hangsúlyos.⁴⁴ A flottán belül pedig az atomtengeralattjárók rakétatechnológiájának megújítása kapott zöld utat.⁴⁵

Amint a szíriai háború is bizonyította, a Szergyukov által kezdeményezett reform – még a költségvetési források váratlan, 2015-ös csökkentése ellenére is – a rendszerváltás utáni Oroszország első sikeres fegyverkezési programja.

Eszközállomány tekintetében 2020-ig a NATO-ban általánosnak mondható 70 százalékos modern átfegyverzettségi szintjét a milliós orosz haderő majdnem elérte, hiszen a 2019 végén elért 67 százalékos szint⁴⁶ nincs messze tőle. A hadsereg harmada sorozott katona, akikre harci cselekményekben korlátozottan lehet számítani, viszont nagyobbik része, a kétharmada – az egy évtizeddel ezelőtti állapotokhoz képest motivált és a csecsen háborúkkal ellentétben – használható, elit-

⁴² Lásd: <https://znanium.com/read?id=362115>

⁴³ Azt azért nem szabad számításon kívül hagyni, hogy a haditengerészet 25 százalékkal, a légierő 24 százalékkal a legtöbbet kapta. A szárazföldi erőkre 15 százalék, a légvédelemre 17 százalék, a stratégiai rakétaerőkre 5 százalék, és a többfunkciós fegyverekre 14 százalék jutott. *The Future of the Russian Military. Russia's Ground Combat Capabilities and Implications for U.S. – Russia Competition*. RAND Corporation, Santa Monica, California, 2019. (A továbbiakban: RAND 2019), 34.

⁴⁴ Ebbe beletartozik például a levegőből indítható rakéták cseréje is. Lásd: RAND 2019, 36.

⁴⁵ Az angolszász terminológiában SAP 2020-nak nevezik a 2011 és 2020 közötti orosz fegyverzetfejlesztési programot, illetve SAP 2027-nek a 2018 és 2027 közöttit. (State Armament Programme = SAP). A gyalogság modern eszközökkel való ellátásának a dróntechnológia és az elektronikus védelmi rendszerek fejlesztése is a részét képezi. Részletesen Dmitry Gorenburg foglalta össze írásában. Lásd: Dmitry Gorenburg: *Russia's Military Modernization Plans: 2018–2027*. In: <https://www.ponarseurasia.org/russia-s-military-modernization-plans-2018-2027/>

⁴⁶ Az Európa Parlament 2021-es összefoglalójában igen szép összefoglalót olvashatunk erről. Lásd: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689370/EPRS_BRI\(2021\)689370_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689370/EPRS_BRI(2021)689370_EN.pdf)

alakulataik is vannak. Míg 2008-ban a katonai egységek 13 százaléka volt csak harcra kész, addigra a helyzet ma már teljesen megváltozott. A milliós haderő ötöde tiszt, és valamivel több, mint harmada szerződéses katona. Ami a NATO-országokhoz képest további előny, Oroszország 900 000 főnyi kiképzett tartalékosra számíthat háború esetén. Igaz, ezek mozgósításában nincs meg a kellő rutin és a gyakorlat.⁴⁷

2015-ben megalakították az Első Gárda Páncélos Hadsereget 750 tankkal és 1 000 gyalogsági szállítójárművel a Nyugati Katonai Körzetben, továbbá új hadosztályokat állítottak fel, lövész alegységekkel ellátva. De ez csak a hadsereg.

Viszont az utóbbi évtizedben a terrorizmus elleni harc jegyében fejlesztették a belbiztonsági erőket, amelyek közül a Roszgvargyija, az Orosz Nemzeti Gárda 2016. márciusi megalakítása talán a leginkább szembetűnő a maga 340 000 fős létszámával és a Nemzetbiztonsági Tanácsnak, tulajdonképpen az elnöknek való közvetlen alárendelésével. Ha ehhez hozzáadjuk az FSZB és a belügy különböző alakulatait, a bűnüldöző apparátusok létszámával együtt 3,2 milliós – azt lehet mondani, hadseregen kívüli kvázi katonai – operatív személyi állománnyal számolhatunk.⁴⁸

⁴⁷ 2010 óta nem találták ki, miként lehetne a pénzügyi fedezetet is megteremteni a hatékony mozgósításukhoz. A területvédelem, a civil és a katonai szervezetek becsatornázása sem megoldott. Lásd: RAND 2019, 41–42.

⁴⁸ Ezt az erőt utcai tüntetések során is „használni lehet”. A személyi állományra vonatkozó adatok a 2017-es esztendőre vonatkoznak. Lásd: RAND 2019, 62–66.

SERDÜLT BENKE ÉVA

MORZSÁK A MAROSVÉCSI KŐASZTALRÓL

Kemény János emlékezete

Ötven éve, 1971. október 15-én tízezrek búcsúztatták a marosvásárhelyi Kultúrpalotában Kemény Jánost, az erdélyi magyar irodalom legnagyobb mecénását.

Ki volt ő valójában? Az ezerholdas erdőbirtokos? Az író, színházvezető? Vagy csupán a „mannatermészetű” ember, ahogy Sütő András nevezte őt?

Ősei között emlékiró erdélyi fejedelem is akadt, nevezetesen Kemény János a Bethlen Gábort követő évtizedekben. Anyja révén magáénak vallotta a skót újvilági pionírokat, nagyanja révén az első kolozsvári kőszínház igazgatóját, Káli Nagy Lázárt, de a Hunyadi megmentő Kemény Simon vitézt is. Amikor azonban 1904-ben az éppen egyéves Jánossal, két nővérével és világszép édesanyjukkal befutott a kolozsvári állomásra a vonat, a Keményeknek más dolguk volt, mint az ősökön merengeni. Az volt a kérdés, hogy ki gyámkodjon az árvák felett?

Apja, báró Kemény István (1863–1904) Amerikában halt meg, ahova nem a kalandkeresés, hanem a családi ítélkezés vezette. Akkoriban előfordult, hogy valaki a barátja kérésére váltót írt alá nagyobb összegről. Az adós viszont most megszökött, és a jóhiszemű huszárhadnagy Istvánnak Bécsben kellett volna fizetnie az adósságot. A marosvécsi vár ura, a nagyapa testvére, Kemény Kálmán fizetett helyette, de feleségének, Bánffy Polixénának az volt a kikötése, hogy hagyja el Erdélyt, s költözzön a messzi Amerikába. A fiatal arisztokrata így lett dokkmunkás, vendéglői mosogatólegény, szállodai liftkezelő, de lassan felküzdötte magát, jobb állásba, méltóbb anyagi körülmények közé. Pittsburgban vette feleségül a skót bevándorló családból származó Ida Berenice Mitchellt (1871–1956), akitől három gyermeke született: Gizella, Berenice és János. Az apa nélküli család kénytelen hazatérni Erdélybe.

1907-ben a négyéves kisfiút Kemény Ákos, az apja legidősebb testvére vette magához Marosvécsre. A vár ura és felesége, mivel nem volt gyermekük, a kisfiút tették meg örökösüknek. A kisfiú ilyennek látta a várat: „Ehhez hasonlót én még nem láttam: a várfal, s mindenek fölött az ötszögletű donzson bástya [főtorony, vagy öregtorony, a legvastagabb falu, legerősebben megépített torony] úgy feszült a magasba, mintha át akarta volna lyukasztani villámhárítós csúcsával az égkupolát. Szép volt és félelmetes.”

Így dőlt el hősünk sorsa, és ezzel együtt jórészt a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom sorsa is. Az Amerikába üldözött Kemény István árvája, a néhai Kemény János fejedelemtől nemzedékről nemzedékre öröklődött várkastély és erdőbirtok várományosa lett. Tanulóévek következtek Alsójárán, majd Nagyenyeden. Kolozsváron először a Református Kollégiumba járt, de érettségizni az unitárius kollégiumba ment át, ugyanis a család egyik része, a Káli Nagyok unitáriusok voltak. Kolozsváron a legjobb barátja Jancsó professzor két fia, Jancsó Béla, a későbbi diákvezér és Jancsó Elemér, a majdani irodalomtörténész. Osztálytársuk volt egy másik Jancsó is, a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert belső munkatársa, a majdani kétszeres Kossuth-díjas Jancsó Miklós tudós akadémikus, akit szintén Nobel-díjra terjesztettek fel gyógyszertani kutatásaiért.

A romániai magyar irodalom elindításában jelentős szerepük volt a kolozsvári Református Kollégium diákjainak. Lapjuk, a *Remény* közölte az írással barátkozó fiúk első munkáit. A szerkesztőjük, Jancsó Béla létrehozta a Gyulai Pál Önképzőkört, ahol felolvasták első írói próbálkozásait. Irodalmi próbálkozásokkal a Tizenegyek Antológiában jelentkeztek, ahol Kemény János versekkel debütált (*Versek – elbeszélések – tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival*. Kolozsvár, 1923). A lap terjesztését az újságíró Tamási Áron ötlete nyomán diáklányok vállalták. Az ott indulókból többen írók lettek, így Tamási, Kacsó Sándor, Balázs Ferenc.

A vécsi vár, a hatalmas erdőbirtok, a gazdálkodás, az ezzel járó kötelesség más pályára küldte Keményt, mint amit szeretett volna. Bécsben erdőmérnöknek tanul, barátai között ott találjuk Kassák Lajost és Balázs Bélát. Az Alt Wien kávéházban találkoznak a magyar emigránsok, a modern művészetről, Picassóról beszélgetnek. Itt éri a hír, hogy meghalt Ákos nagybátyja, és át kell átvennie a birtokot, a vécsi örökséget. Fiatal még, nincs készen a feladatra, de nem léphet vissza. Segít a sors, a véletlen Marosvécsre hozza a messzi földről érkező idegeneket, az angol-görög származású Augusta Patont és bátyját. A fiatal báró megérzi, hogy Augustában rátalált a társára, a házasság hirtelen elhatározás kérdése volt, de egy életre szól. A boldog és fiatal szülők családjába egymás után érkeznek a hat gyerek.

Marosvécsen, az Istenszéke alatti nagy rengetegben, a Görgényi-havasok aljában lesz házigazdája annak az írói csoportosulásnak, akik kitűzött célja az erdélyi irodalom felélesztése volt. A különböző pártállásúakat viszonylagos egységbe tömörítette egy eszme, a transzilvanizmus ideológiája. Léteztek irodalmi társaságok 1918 előtt is, például a Marosvásárhelyen működő Kemény Zsigmond Társaság, de ezek inkább a

„A vadbirkák nyomában”, 1935. augusztus 20. (Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)

konzervativizmus jegyében működtek. A fiatalok azonban szeretettek volna más fórumhoz is jutni, és megtörni a főváros, Budapest hegemoniáját. Kós Károly már 1912-ben szerkeszti Sztánán a *Kalotaszeg* című kiadványát, amelyben síkra szállt az erdélyi értékekért. Szentimrei Jenő körében, az *Új Erdély* mellett ott találjuk a későbbi helikonos írók zömét, Áprily Lajost, Berde Máriát, Reményik Sándort. Ők vállalják Erdély kulturális hagyományának ápolását, hirdetik a nemzetiségekkel való együttműködés fontosságát, és a kulturális autonómia eszméjét. És vállalták a kisebbségi sorsba került magyarság eszmei irányításának feladatát is.

Noha az 1919. december 9-én Párizsban aláírt kisebbségi szerződés lényegi pontját, a magyar és a szász közületek önkormányzati jogát valósi és tanügyi kérdésekben elfogadták, a megvalósításukra mégsem került sor. Sőt, a kisebbségi létben élő értelmiségre egyre súlyosabb gondok nehezedtek. A polgári radikálisok mellett a népi radikálisok, így Kós Károly, Tamási Áron, majd a Budapestről hazatért Benedek Elek a székelyföldi, kalotaszegi, Körös-vidéki földművesekben látták politikájuk alapját. 1921-ben, a *Kiáltó Szóban* Kós Károly fogalmazta meg a

transzilvanizmus egyik alaptételét: „Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk hát a munkára!” Majd így folytatta: „Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania, vagy bármi nyelven nevezte is és nevezi a világ, külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérettel.” Ezek a mozgalmak lassan ébrednek rá arra, hogy a kulturális életben keressék az érvényesülést, s ezért az irodalmi intézményeknek különleges szerep jutott. Gyarapodtak az irodalmi társaságok, sokasodnak a folyóiratok, napilapok, mellékletek. Csak 1919 és 1929 között 330 erdélyi magyar nyelvű lap, újság létezett. Marosvásárhelyen Osvát Kálmán elindítja a *Zord Idő* című lapját, Brassóban a *Brassói Lapok* hirdetik az ígét, Váradon Tabéri Géza szerkeszti a *Magyar Szót*, Aradon a *Periszkóp* jelenik meg Szántó György szerkesztésében. Kolozsváron több lap is indul. A legjelentősebb talán a *Pásztortűz*, melyet Reményik Sándor, Nyíró József, Áprily Lajos, Dsida Jenő és Gyallay Domokos szerkesztenek. De ugyanitt 1921 óta létezik a *Napkelet* Paál Árpád, Ligeti Ernő, Kádár Imre és Szentimrei Jenő szerkesztésében. Megszületik az első marxista szemléletű lap is, a *Korunk*. Fellendült a könyvkiadás, szaporodtak a kiadóvállalatok, és számos csődbe ment vállalkozás után Kós Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyíró József Paál Árpád és Zágonyi Dezső 1924-ben megalapítják az Erdélyi Szépművészeti Céh könyvkiadót, majd 1928-ban megindíthatják az *Erdélyi Helikon* folyóiratot.

1926 nyarán Kemény János azzal a tervvel jött haza Kolozsvárról, hogy meghívjon a vécsi várba harminc író. Felvázolta egy írótalálkozó tervét, egy megalapítandó írói társaságot. Olosz Lajos így emlékezik vissza: „1926. július 14-én nevezetes nyári délután volt. A marosvécsi vár kőoroszlános kapuja előtt ott állott kissé kipirulva Kemény János. Mellette ifjú hitvese. Várták a legelső összejövetelre egybehívott erdélyi magyar írók érkezését. A várkapu és a szívük is tárva-nyitva volt. Aki léleklátó szemekkel szemlélhette őket, átérezhette, hogy egy jelentős irodalomtörténeti eseménynek szerencsés tanúja.”

Noha az íróközösség száma a későbbiekben változott, jól megfértek a marosvécsi tölgyek alatt a romantikus, a szimbolista, a realista és az avantgárd törekvések. A transzilvanizmus gondolata egységbe tömörítette a különböző pártállásúakat. Ez az íróközösség nem volt szabályos, a hatóságok által bejegyzett társaság, csak akkor élt a valóságban, amikor a Kemény János által meghívott írók nyaranta pár napon át vendégeskedtek a várban. Majd két évtizedes működése alatt megmaradt annak a kötetlen munkaközösségnek, aminek alapítói eltervezték. A találkozók senkit nem köteleztek arra, hogy feladja elveit. Kemény maga volt a tapintat, a jóakarát. Biztosította a baráti légkört, a kötetlen

beszélgetések szabad vitaszellemét. A véleménykülönbségek és az időnkénti viták ellenére sikerült kialakítani és megőrizni a közös munka feltételeit, jó szellemét. Ha nem is mindig békében, de azért megfért egymás mellett a konzervatív Bánffy Miklós a liberális Kuncz Aladárral és a népi radikális Tamási Áronnal. Megértésre törekedtek a többségi nemzettel, nem egyszer vett részt a találkozókön a román Pen Club alelnöke, Emanoil Bocuța is. Mindig hangot adtak az európai műveltség fontosságának.

Az íróközösségben Kuncz Aladár és Áprily Lajos szélesebb látókörre dominált, a különböző írói csoportok közti kirívóbb ellentéteket ők mérsékeltek. Ám a helikoni szellem kezdeti ellentmondásainak mélyülése egyre nyilvánvalóbbá vált, mert 1930-ban Áprily Magyarországra távozott, és a következő évben Kuncz meghalt. Helyüket Kádár Imre és sógora, Kovács László próbálta betölteni, kevesebb sikerrel. Reményik és Áprily többször kifejezték levélben aggodalmukat Kemény Jánosnak, és 1933-ban már nem is jelentek meg a marosvécsi összejövetelen. 1933. május 18-án egy csoport író, Berde Mária, Károly Sándor, Molter Károly, Tabéry Géza, Olosz Lajos köröskisjenői otthonában tanácskoztak, és megalapították az Erdélyi Magyar Írói Rendet, egy új kiadói vállalkozást. (EMÍR), majd júniusban a vécsi találkozón be is jelentették az új kiadó megalapítását. Az Áprily és Kuncz Aladár helyét betöltő Kádár Imre és Kovács László befolyása alá került az Erdélyi Szépmíves Céh. 1933-ra komoly gondok merültek fel, előfordult, hogy az írói honoráriumokat nem fizették ki. Karácsony Benő, Bárd Oszkár jogosan tettek panaszt. Az EMÍR megalakulása nem Kemény János ellen irányult, hanem Kádár Imre ellen szólt, akit a Céh *spiritus rector*ának tekintettek. Az 1933-as találkozón Kádár bejelentette, hogy az ő jogi tanácsára felmentették a Céh anyagi kötelezettségeinek teljesítése alól Bánffy Miklóst, Kemény Jánost és Kós Károlyt, helyükbe kinevezte egyetlen felelős beltagnak a sógorát, a vagyontalan Kovács Lászlót, a Céh lektorát. Ettől kezdve Kádár mozgatta a Céh teljes apparátusát, többször visszaélve Kemény János hiszékenységével.

Marosvécsen 1926-tól 1939-ig minden nyáron tanácskoztak, a háború kitörése után azonban megtörtént, hogy a meghirdetett találkozót le kellett mondani. Az utolsó két összejövetelt már Kolozsváron, Kemény János Múzeum utcai lakásán tartották.

A találkozóról készült jegyzőkönyvek képet adnak az írói társaság működéséről. Bár a dokumentumok jelentős része a háború alatt és után elpusztult (Kós Károly sztanai otthonát, a Varjúvárat felégették, a marosvécsi várat kifosztották, a Céh és az *Erdélyi Helikon* kolozsvári

szerkesztőségének irattárát papírmalomba küldték, ez utóbbit már a háború után), a fennmaradt levelezések, visszaemlékezések alapján be lehet bemutatni, mit végeztek évről évre a Marosvécsen találkozó írók.

Az első összejövetelen, 1926. július 16. és 18. között a vendéglátó Kemény János már az első napon bejelentette, hogy egy 30 ezer lejes alapítványt kíván létrehozni, melyet irodalmi díjként évente oszthatnak ki az arra érdemesek között. A következő évben azt indítványozta, hogy állítsanak fel Marosvásárhelyen a kollégium előtti téren egy Bolyai-emlékművet, s e célból 50 ezer lejt ajánlott fel, hogy ebből fizessék az emlékmű-pályázatot. Azt akarta, hogy az emlékmű az erdélyi képzőművészeknek alkalmat teremtsen a nemes versengésre. A tervezett emlékmű mégsem készült akkor el az akkori polgármester, Bernády György aggodalmi miatt. A húszas években a városvezetésben jelen levő liberális pártiak ugyanis számos konfliktust és sajtópolémiát indítottak a főtéren még álló egykori Petőfi-, Bem- és Kossuth-szobrok miatt.

Az 1928-as találkozón Kemény János újabb összeget, 20 ezer lejt áldoz arra a célra, hogy „az 1929-ben a főgimnáziumban végzett romániai magyar tanulók a magyar irodalom ismeretében tanúsított legkiválóbb eredményéért jutalmazhatók legyenek.” Ettől az évtől Kemény töltötte be a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság elnöki tisztét egészen 1940-ig. Ágylapítványt tett, és hozzájárul egy Marosvásárhelyen épülő szanatórium költségeihez, ahol az erdélyi írók, művészek és családtagjaik gyógyulhattak, pihenhettek. Az 1928-as találkozón számolnak be arról is, hogy megindul folyóiratuk, az *Erdélyi Helikon*, melynek programja megegyezik a vécsi írók céljaival. Ez kapcsolatot teremtett a magyarországi irodalommal, az erdélyi szász, illetve román írókkal, és hozzájárult a fiatal írónemzedék felneveléséhez.

1929 nyarán Kemény javaslatot tett egy, főiskolai hallgatók és a diákok számára ingyenes kölcsönkönyvtár felállítására Kolozsváron. Az 1930-as találkozón először vett részt meghívottként egy-egy felvidéki, illetve délvidéki író. Kuncz Aladár határozatot olvasott fel: „A Helikon írói marosvécsi találkozójukon a Kemény János és Neje irodalmi nagydíjat, melyet az alapítók más adományozók bevonásával ezúttal 100 ezer lejre emeltek fel, egy a mai idők szellemének megfelelő magyar irodalomtörténet megírására tűzik ki. Ennek a műnek az egész magyar művelt magyar társadalomhoz kell szólnia, hogy az irodalomtörténet szeretetét és ismeretét erősítse, a jelentős magyar alkotókat a mai nemzedékhez közel hozza.” Szerb Antal „Invitus nobilis” jelige (Baljós felhők) alatt küldi be pályázatát, mely a kiírás követelményeinek eleget téve tartalmazta a bevezetőt, az egész irodalomtörténet részleges vázlatát, valamint az Eötvösről és Adyról szóló fejezetet. A bíráló bizottság

(Makkai Sándor, Molter Károly, Bánffy Miklós és Babits Mihály) jelentésében 1932-ben az állt, hogy ez a jelíges pályázat nyerte el a díjat, melyhez Kuncz Aladár hagyatékából járult még 30 ezer lejes jutalom. A mű 1934-ben jelent meg, és az olvasók szinte regényként olvasták, hihetetlen nagy sikere volt. A pályázat nyertesét, Szerb Antalt 1934-ban meghívták Marosvécsre.

Az idők változnak, néhány év, s a vécsi írók közül néhányan eltűnnek a harctéren, a fogolytáborokban, a marosvécsi vár parkjában is kivágják az évszázados fákat. De 1933 nyarán még csak a könyvégetések híre jut el a vár kertjében beszélgető írókhoz, még ők is tiltakoznak a Dubrovnikban tanácskozó Pen Club íróival közösen a kultúra pusztítása ellen. Köztük van Kemény János, a román Pen Club magyar alosztályának meghívottjaként.

Egyelőre a találkozók megrendezését még nem zavarja semmi. Kemény figyelemmel kíséri a Helikon estek szervezését, a pályakezdőkre hívja fel a figyelmet, akiket meghív magához. Aztán a támogatását kiterjesztette a kultúra más ágainak megsegítésére is, így a tudományos munkálkodás felkarolására. A felesége mozgalmat indított, melynek eredményeképpen huszonkilenc falu népkönyvtárának felállítását kezdték meg.

1935-ben kerül a kastély parkjába Kós Károly kőasztala, melynek felirata a halott eszmetárs, Kuncz Aladár emlékét örökíti meg. (Később a kőasztal mellé kerül Kemény János végső nyughelye, majd Wass Albert síremléke is. A kőasztal – kissé megrongálódva – ma is ott áll eredeti helyén. A feleség írta 1973-ban a marosvásárhelyi *Igaz Szó* főszerkesztőjének: „A család kérése volt, hogy férjemet a Kuncz Aladár emlékasztal mellé temessék, és ne az ősök közé, a rideg templomi kriptába, mert, hogy így a Helikonhoz, a havasaihoz is közelebb feküdjek, nyugodtabban, a hozzá méltó pihenésre találva.”)

1940-ben Marosvécsen nem volt találkozó, helyette azt decemberben Kolozsváron Kemény Múzeum utcai lakásán tartották meg. Itt a báró kifejtette, hogy a *Helikon* íróira még nagyobb feladatok, kötelességek várnak, mint eddig. Figyelmeztet arra, hogy a helikoni munkaközösség fennmaradása a magyar irodalom és művelődés életérdeke. Indítványozta, hogy kéthetenként az írótársak meghívására tartsanak összejöveteleket, ahol megbeszélnék a legfontosabb kérdéseket. A következő évben, bár Kemény a meghívókat szétküldte, de a találkozó elmaradt: a Szovjetunió elleni hadüzenettel egyidejűleg elrendelt rendkívüli állapotban betiltottak minden gyülekezést. Az utolsó találkozó feltehetően 1944. március 29-én volt Kolozsváron, a Múzeum utcai lakásban.

A *Helikon* íróinak programjába tartozott az együtt élő erdélyi nemzetek irodalmának, kultúrájának megismerése. Kemény nyitott ajtóval fogadta a román kultúra jeles képviselőit. Emil Isacot még gyerekkorából ismerte és kapcsolatuk később barátivá vált, amikor színházi ügyekben munkatársak lettek. Barátai közé tartozott a zenész Zeno Vancea, a grafikus Tassy Demian, aki illusztrációkat készített a *Helikon* számára. A költő Octavian Goga gyakran ült kolozsvári kávéházi asztalánál, becsülte őt mint embert és költőt, de elítélte politikai nézetei miatt. Barátságot ápolt a magyarul is jól beszélő Liviu Rebreanu regényíróval, akinek paraszti tárgyú regényeit igen nagyra becsülte. A kölcsönös tiszteleten alapuló kapcsolata a román szellemi élet nagyjaival 1945 után sem szakadt meg. 1957-ben Petru Groza, volt kormányfő, aki a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlésének elnöke volt, meleg baráti sorok kíséretében elküldte a Kínáról szóló könyvét Kemény Jánosnak. A volt miniszterelnök ezt írta neki: „Olvasgatom a nekem küldött *A havas dicsérete* címmel megjelent baráti soraival ajánlott könyvét, és nyugodt perceimben elkalandozom novelláinak hőseivel Erdély völgyei és hegyei között, tele tüdővel szíva magamba azt a levegőt, amely őseinket éltette. S amelyből erőt merítünk mindannyiszor, valahányszor a sors által messze elvetődve visszatalálunk Erdélybe.”

Kemény János működésének a színház is igen fontos területe volt. Amikor a kolozsvári színház az anyagi csőd szélére került, kifizette az adósságot, az ötmillió lejt kitevő összeget erdőbirtokának állófaanyagának eladásából teremtette elő. Jóval később súgta meg Sütő Andrásnak, hogy a két világháború között harmincötezer hold erdeje ment el a színházpártolásra. Azt mondta: „Talán szépapám, az első magyar kőszínház első színidirektora, Káli Nagy Lázár üzen ebben a színház-rajongásban kései unokájának?” A neve összeforrt a 20. századi erdélyi magyar színház életével. Alig huszonhét éves, amikor 1930 elején hozzá fordulnak, hogy a kolozsvári színházat az anyagi csődtől megmentse. 1931-ben veszi át a kolozsvári Thália Magyar Színház Rt. vezetését mint elnök-igazgató. De már előtte, minden helikoni találkozónapirendjén ott szerepelt a színház ügye. Kemény műsorpolitikájában elsőrendű fontosságú volt a hazai drámairodalom ösztönzése, a sikerültebb művek bemutatása. Az 1936-os marosvécsi találkozón drámapályázatot hirdettek meg a résztvevők, és az első díjnyertes mű Tamási Áron darabja, a *Tündöklő Jeromos* volt. 1941-től a kolozsvári Nemzeti Színház főigazgatója lett. A háború éveiben minden eszközzel segítette az üldözött zsidó művészeket. Kimentette a deportálásból Kádár Imrét és családját, élelemmel, pénzzel segítette Kovács Györgyöt, majd elin-

tézte, hogy másokkal együtt a Marosvécsre vigyék munkaszolgálatra a színészt, ahol emberséges keretparancsnok volt a felügyelő. Onnan segítette, hogy Svájcba szökjön. A színház zenekarának bérét – bár fellépésüket az érvényben levő törvények megtiltották – a saját zsebéből fizette hónapokon át, míg valahol biztonságba kerültek. A Gestapo többször felelősségre vonta „nagynémet”-ellenes viselkedéséért. Éjszaka ismeretlenek telefonon akasztófával is fenyegették. Ő, az akkor ötgyermekes családapa ennek ellenére mindent megtett a rászorultakért. A háború után bekapcsolódott a művészek felkutatásába, ő hívja haza Svájból Kovács Györgyöt, amikor a marosvásárhelyi színház szervezését megkezdik. Kovács György 1971. október 15-én Kemény János ravatalánál így búcsúztatta hajdani megmentőjét: „Amíg éltél, nem engedted, hogy megírják, sem, hogy elmondják, mit tettél. Most, hogy ezen a bolygón utoljára találkozunk veled, mentsél fel a neked tett hallgatási fogadalom alól. Nem tudunk annyi könnyet ejteni, sem annyit visszafojtani, amennyit, te, Jánoska letöröltél mások arcáról.”

1945. július 23-án Kemény János és Tompa Miklós (Tompa László költő fia) nevére megbízólevél érkezett a frissen megalakult Salamon Ernő Atheneum részéről a népfrontos Magyar Népi Szövetség megbízásából: vegyenek részt a Marosvásárhelyi Székelyföldi Színház megalakításában, amely egész Székelyföld, de Brassó és környéke részére is biztosítja az előadásokat. Bukarestben jóváhagyták az állandó színház működését, akkori nevén Székely Nemzeti Színház – később Székely Színház – működését, Tompa Miklós igazgatásával. A bukaresti főhatóságtól Kemény János akkor kapott levelet, amikor ünnepelték Marosvásárhely egyetemi várossá válását, a Kolozsvárról ide telepített orvosi egyetem berendezkedését. A Székely Színház megnyitása előtt közvetlenül Kemény levélben értesült, hogy megszüntetik társigazgatói megbízatását. Szó nélkül vette tudomásul a döntést, dolgozott tovább, minden erejével a színház javát szolgálva. Az első bemutató 1946. március 10-én hatalmas siker, Lehár Ferenc *A mosoly országa* című operettjén feledheti a vásárhelyi közönség a múlttá vált megpróbáltatásait.

1952-ben a színház új vezetősége – felsőbb utasításra – az alábbi döntést hozta: „Az Állami Székely Színház igazgatósága értesíti, hogy a színház kebelében működő Munkaperek eldöntésére hivatott Bizottság 1. számú határozata alapján Önnek a munkaszerződését azonnali hatállyal felbontja, illetve az intézet kebeléből elbocsátja.” Rövid időre még sikerül elhelyezkednie a Kolozsvárról Vásárhelyre áthelyezett Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolán mint könyvtáros, de aztán megfosztották minden munkalehetőségtől. Marosvécsről kilakoltatták, és kényszerlakhelyre, egy parányi ház két hátsó szobájába költöztetve

élt családjával a vásárhelyi Poklos-patak partján. Később jelentkezett mészégetőnek, oda még felvették.

Hogy milyen világ volt akkoriban, az kiderül Sütő András anekdotának is beillő kis történetéből: „Az ötvenes években egy alkalommal a főtéren sétáltunk. Akkortájt az ismerős arcok még nem tűntek volt el a tömeghullámszélben. Munkálkodni kellett a kalappal. – Adjon isten, méltóságos Uram, hogy tetszik lenni? – Egészség van, a többi eltelik. Hát maguk, Mihály? Egy marosvécsi parasztember volt. Három perc múlva: – Jó szerencsét, Kemény elvtárs! Gratulálok a könyvéhez! Egy pártaktivista volt. Újabb két perc múlva: – Szerbusz, János! Otthagytál bennünket, elé vagy léptetve, van még egy szivarod? Egy mészégető munkás volt. Aztán egy recsenés az újságban: Mit keres Kemény János a színművészeti főiskola könyvtárosi tisztségében? Egy újságíró volt.”

Egyszer azt kérdezte Csíki Lászlótól a *Kakukkfőcák* regényének szerkesztése közben: „Tudod, miért volt az én brigádom a legjobb akkoriban? (Tudniillik a mészégetőben.) Mert nálam azok a zsidók dolgoztak, akik a háború alatt kényszermunkán tanulták a kötést.”

A mészégető kemencék mellől Szabó Lajos hívta meg a színművészeti főiskola könyvtárosi állásába, ahonnan 1958-ban – Sütő András ajánlására – az akkor induló *Művészet* című lap (a későbbi *Új Élet* elődje) művészeti rovatához kerül. „Szinte mosolyától nyílt az ajtó” – idézi fel Sütő András azt a percet, mikor másfél évtizedre az új munkatársként közöttünk megjelent. „Nem kérdezte, mi lesz a tennivalója. Félbe maradt terveivel, mint akármelyikünk, roskadásig terhelten ült az íróasztalához. Művészi fogadkozások ügétőversenyében a mondatát ott folytatta, ahol az időjárás abbahagyta vele. Megíratlan témáit, mint féltve őrzött, régi fényképeket hozogatta be hozzám naponta. Ezek az emlékképek egy tusakodó, a múltnak ablakán is mindig a jövőbe kémlelő írói lelkiismeret tiszta vonalú lenyomatai voltak.”

Első önálló könyve, az 1928-ban írt *Kákoc Kis Mihály* című regény egy fiatal falusi legényről szól, aki a háborúban megismerkedett egy új eszmével, a bibliatanulók naiv, passzív humanizmusával, majd visszatérve falujába, választotta segítségével olyan dolgok felé irányul figyelme, amelynek segítségével megtalálta az örök jövőndő élő szimbólumát. 1934-ben készült el a *Kutyakomédia* című regénye, amely Kakuk Gáspár százholdas magyar parasztgazda története. 1938-ban jelenik meg novelláskötete, az *Ítéletidő*. Jóízű, üde havasi történetek ezek, legtöbb írása személyes élményekből, az emberekkel történt találkozásokból, ismeretségből fakadt. Egy, a Kemény birtokon pusztító 1934-es tűzvészt is felelevenített a kötet címadó novellájában. Az együttélés, az összefogás, az egymásrautaltság

erejét jelképezi ez a kötete. A havason edzett lelkek hamar megtanulják, hogy együtt pusztulnak a nagy tűzvészben, ha nem segítik egymást. A havasi ember, az állat, a szikla misztikus egységet képez műveiben. Gazdag havasi világ tárul elénk történeteiben, nagyszerűen megrajzolt figurákkal. Új könyve – *Koko és Szokrates* – tele van egzotikummal, Egy Földközi-tengeri utazás élményét örökítette meg 1940-ben, a havasok emberei helyett selyemfiúk, hajóskapitányok, vadászkalandokat kereső angol úri-asszonyok szerepelnek. A kötet legszebb darabja a *Miss Laura Bristol*, egy Kis-Ázsiában élő angol hölgy szomorú története. Ez egyben Kemény valomása a húségről, a barátságról, a szeretett föld megtartó erejéről, s arról, amit hamarosan az európaiak is érezni fognak: a háborús gyűlölködés nem csak fegyverrel öl embert, de a lelket is megmérgezi.

A háború, az embert próbáló sorsforduló sem ingatta meg Kemény emberszeretetét, a pusztításokon, kisémmizéseken, megaláztatásokon túllépve sem lett hűtlen az íráshoz. 1957-ben *A havas dicsérete* kötetébe régebbi novelláit válogatta, de már új élménnyel telítődik *A mandolin* című novellája. A meszégető kemence és környezete attól válik hitelessé, amit a szerző ezekben az években maga is átélt. Regénye, kisregénye készül az ötvenes években. A *Vadpáva* és a *Farkasvölgy* a tájjal, a havasok világával történő összeforrottságról tanúskodik. 1965-ben lát napvilágot a *Víziboszorkány*, egy nagy szenvedély láttelepe, a harácsolás, a vagyongyűjtés, az önzés ölt testet e Maros menti női Harpagonban, Jolkában. Aztán az 1968-ban megjelenő *Halász, vadász, madarász* című kötetében visszatért a havasok derűs, felszabadító, megnyugtató világához.

Később a gyerekkor világa felé fordult, régi terve volt az önéletírása, amelynek első kötete 1970-ben készül el. Ebben a gyerekkor éveit mutatja be a felnőttkor felé vezető úton, 1904-től, a hazatéréstől az iskolás éveken, az első kalandokon át az őszirózsás forradalomig. Hogy milyen hatással voltak az érzékeny kislányra a történelmi események, a történelmi személyiségekkel (például Tisza Istvánnal) való találkozások? Nem tudjuk pontosan, de azt igen, hogy elvezettek a kastélyból a művészetpártoló közéletig. Könyve kiadását azonban a szerző már nem érte meg. A *Kakukkfőókák* 1972-ben jelent meg a Kriterion Kiadónál.

Tamási Áron mondta volt, hogy nem csak az írók választják maguknak működési területül az irodalmat, olykor az irodalom is választ magának arra érdemeseket. A *Kakukkfőókák*at elolvassva követhetjük, hogyan kezdődik el ez a kiválasztás Kemény esetében. A lírai emlékképek mozaikjaiból felsejlő önarckép felvázolását kísérelhetjük nyomon, mert az író semmit se titkol el, ami számára valamikor szép volt, és elősegítette személyiségének alakulását.

„A szertartás megkezdése előtt lenéztem a vécsi sírba – írta Szőcs Kálmán az ötven éve elhunyt Kemény János temetéséről. Föl volt virágozva belülről tarka csokrokkal a szürke, agyagos föld is. És virágokat szórt a marosmenti nép mindenhova, ahol a végeláthatatlan temetési menet kanyargott. Ó, ha már meg kell halni, így érdemes: csupa virággal, hulló csillagként. Vagy hát nem is... élni érdemes csupán úgy, ahogy Kemény János élt.”

A nagy mecénás végső nyughelye, a parkja a kastéllyal nem lett az Írószövetség tulajdona, ahol Sütő András kezdeményezésére Alkotó Házat, művész üdülőt létesíthettek volna. 1949-ben, az államosítást követő napokban a tulajdonosát kényszerlakhelyre vitték, az épületet minden bennlevő értékével állami tulajdonba vették. A vécsi várba egészségügyi intézményt telepítettek, mentálisan sérült gyermekek és fiatalokú felnőttek intézete volt az 1990-es évek végéig. Hogy milyen sors várt a Kuncz Aladár-kőasztalra és környezetére, azt jól érzékelteti a felesége, Augusztia egyik levele: „A vaddisznók feltúrták télen a hantot, az őzek és juhok lelegelték róla nyáron a virágokat. A kőasztal már lassan ki se látszik a szaporodó monogramok alól, s a vár felől szünet nélkül odahallatszik a rácsos ágyak, rácsos ablakok szerencsétlen foglyainak üvöltése. Ha arra járna, ne a vár felé térjen, mert lehet, hogy be se engedik a kapun.”

Az épületet helyenként a felismerhetetlenségig átalakították, de talán ez mentette meg attól, hogy az idegenek lerombolják, évszázados köveit széthordják. Ugyanezt mondhatjuk el a Marosvásárhelyhez közeli gerneszegi Teleki-kastély sorsáról, melyben az ott kezelt gyermekek számára még iskola is működött. Ma, a visszaperlés után a kastély tulajdonosai keresik a megoldást, hogyan lehetne a kastélyt a nemzeti kultúra szolgálatába állítani. A vécsi kastélyt az egyik Kemény unoka vigyázza, ő mutatja meg az érdeklődőknek, beszél nagyapjáról, aki soha nem mesélt nekik, unokáknak, hogy honnan, milyen családból származnak, csak arról, ami szép a világban: a természet, a vizek, az erdők, az emberek, a havas világa.

FORRÁSOK

- Kemény János: *Levél az olvasóhoz*. In *Pásztortűz*. 1934/15
 Jánosi Andor: *Kutyakomédia*. In *Pásztortűz*, 1934/15
 Kádár Imre: *Kákoc Kis Mihály*. In *Erdélyi Helikon*, 1929/7.
 Kádár Imre: *Kemény János: Ítéletidő*. In *Ellenzék*, 1939/82.
 Hunyadi Sándor: *A marosvécsi kastélyban*. In *Ellenzék*, 1926. február

- Tabéri Géza: *Emlékkönyv*. Erdélyi Szépmíves Céh, 1930, Kolozsvár
Közelképek. Húsz romániai magyar író. Kriterion, 1974, Bukarest
- Sütő András: *A mecénás metamorfózisa*. In *istenek és falovacskák* Kriterion, 1973
- Huszár Sándor: *Az író asztalánál*. Kriterion, 1963.
- Huszár Sándor: *Sorsom emlékezete*. Kriterion, 1982
- A Hét Évkönyve, 1981.
- Beke György: *Tolmács nélkül*. Kriterion, 1972
- A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája. Kriterion, 1981.
- A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság levelesládája. Kriterion
- Molter Károly: *Szellemi belháború, Korunk derűje*
- Tamási Áron: *A jégtörő gondolatok*
- Hunyadi Sándor: *A három kastély*
- Kemény János levelesládája*. Közreadja Marosi Ildikó. In *Művelődés*, 1978/3.
- Marosi Ildikó: *Diákevek Bécsben*. In *Utunk*, 1978. szeptember
- Huszár Sándor: *Halotti beszéd*. In *A Hét*, 1971. október 15.
- Szőcs Kálmán: *A Vadász halála*. In *Vörös Zászló*, 1971. október 17.
- Szőcs Kálmán: *Kemény János emlékezete*. In *Igaz Szó*, 1971. november
- Marosi Ildikó: *Így indult a Helikon. Irodalomtörténeti dokumentumok*. In *Utunk*, 1976. július 16.
- Az elfelejtett színház*. Kemény János hajdani kérdéseire válaszol Kovács György. In *Magyar Nemzet* 1977. február 6.
- Fábián Ernő: *Továbbélő hagyomány*. In *Tiszatáj*, 1972 /11.
- Rácz Székely Győző: *Erdélyi barangolások*. In *Élet és Irodalom*, 1973/16.

HANGSÚLYVÁLTÁSOK – 1960–1989¹*A romániai magyar költészet küldetéstudatáról**Variációk a helyzettudatra*

A két világháború közötti baloldali, illetve az 1950-es években születő lírában, a munkásosztály és a paraszti réteg alkotta kettősség fényében a mindennapi lét anyagi oldalát jelző szociális aspektusok (megélhetés, társadalmi ranglétra és ennek egyenlőtlenségei stb.) nagyobb szerepet játszanak, mint a kisebbségi státus és életérzés², az 1960 utáni évtizedekben azonban előtérbe kerül az etnikumra alapozódó közösségi sors költői megjelenítése.

A változás összefüggött az időszak politikai-társadalmi körülményeivel, ahogyan a romániai magyar irodalom is hosszú ideig (bizonyos mértékben ma is) a kisebbségi élethelyzet tematikai függvénye. Cs. Gyimesi Éva több írásában foglalkozott ezzel, megállapítva, hogy a romániai magyar költészetnek két funkciója különböztethető meg. Az egyik a közösségelvű szerep, amely „nyelvi mivoltával függ össze, vagyis azzal, hogy jelez, kifejez, közvetít a közösség kortárs tagjai és – történetileg nézve – nemzedékei között”³. A másik „az a minőség, amellyel e közösség kulturális értékeit gyarapítja, azaz: művészi jelleggel összefüggő arculata”, hiszen „a költői műalkotás [...] nemcsak üzenet voltában érdekes, hanem önmagára utaltan is, sőt [...], az utóbbi mozzanat az, ami természetének, létezési módjának lényege, jóllehet az olvasók számára bizonyos körülmények között a másik oldala nyilvánvalóbb”⁴. Az ilyen lírát éltető közösség (célközönség) hajlamos figyelmen kívül hagyni vagy minimalizálni a költői alkotás esztétikai funkcióját (és emiatt felfogásában a költészet „a versek szövegén kívülre, egy közösség helyzetére vonatkoztatható jelrendszerként működik”⁵), megelégedve azzal, hogy az irodalmi alkotás válaszol egy közös élmény- és tudatanyagra egy bizonyos társadalmi-politikai-kulturális helyzetben.

¹ A tanulmány a szerző által tartalmilag nem módosított részlet a 2010-ben megvédett doktori disszertációjából. (*A harmadik Forrás-nemzedék költészetének funkcionális verstani vizsgálata* – tudományos vezető: dr. Molnár Szabolcs)

² Vö. Cs. Gyimesi Éva: *Helyzettudat és esztétikum*. In *Kritikai mozaik*. Polis, Kolozsvár, 1999. 7–27. A hivatkozott megállapítások itt: 10–11.

³ uo.

⁴ uo.

⁵ In Cs. Gyimesi 1999, 8.

Szerzőknek és befogadóknak az effajta reagálását Tamási Áron közlőhelyé vált mondatára („Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”) vezeti vissza Cs. Gyimesi, és lehet, hogy ez a megfogalmazás általánosítja a romániai magyar irodalom szülőföld-központúságát. Cs. Gyimesi szerint ez a szerzői-befogadói magatartás egy csapdahelyzet állapotmutatója. Ily módon a versek „olyan erkölcsi értékrendet sugallnak, amelyben nem annyira a kezdeményező lendületesség, mint inkább a kötelességszerű helytállás eszménye körvonalazódik”, és – a „kisebbségi humánus” (Gáll Ernő), a megmaradás-kitartás, a felelősség- és áldozatvállalás jegyében felvállalva – a költő „az adottságot [...] úgy poetizálja, mint az egyetlen lehetségest. Vagyis szentesíti.”⁶

Az idézett megállapítások a Cs. Gyimesi Éva által szerkesztett két-kötetes antológia, a *Múlt, jövő mezsgyéjén (Romániai magyar költők 1919-1979)*⁷ előszavában kaptak helyet, mintegy előrevetítve a szerző hasonló problematikájú, későbbi írásait. Utóbbiak közül az 1985-ben megfogalmazott, később az irodalomról való kritikai gondolkodás terén gyakori hivatkozási alappá, a '89 előtti időkben pedig kalandos sorsúvá vált alapos esszéjében (*Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*⁸) eljut – a „romon virág” (Reményik-Dsida), „súly alatt a pálma” (Ligeti Ernő) motívumok értelmezése nyomán – ehhez a következtetéshez: „A gyöngyragyáló-motívum tehát egy értéktudat modellje [...], amelyben nem áll fenn az elvileg szolidáris értékek – az élet, a szabadság, az önmegvalósítás – dialektikus egyensúlya. Az egyik érték felfüggesztésével előidézett feszültséget azonban erkölcsi dimenzióban katartikusan feloldja, és így az eszmény erejével hat. S mint eszmény, nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát kínálja, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését ösztönzi.”⁹

Láng Gusztáv referenciává vált eszmefuttatásában (*Séta egy definíció körül*¹⁰) hasonló fenntartásokat fogalmaz meg: „a kisebbség vagy nemzetiség anyanyelvi alapon történő meghatározása miatt a nyelvi műveltség legrangosabb képviselőjévé az irodalom vált. [...] éppen ezért nem mindegy, hogy milyen identitást vállal önként az irodalom, hiszen ettől függ gyakorlati, köztudat-alakító és köztudatteremtő funkcióinak köre is.”¹¹

A másik (a művészi-esztétikai jelleggel összefüggő) funkció/szerep esetében a szöveg megalkotásának mércéje az „emberi teljesség”, egye-

⁶ In Cs. Gyimesi 1999, 11.

⁷ Dacia Könyvkiadó, 1980, Kolozsvár

⁸ In Cs. Gyimesi Éva: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993, Budapest, 21–107.

⁹ In Cs. Gyimesi 1993, 73.

¹⁰ In Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*. Komp-Press, 1998, Kolozsvár, 27–41.

¹¹ In Láng 1998, 30.

temesség iránti igény, amely a műveket keletkezésük során áthatja, és amely szövegükben megmutatkozik a mindenkori értelmezés-befogadás során. Ezt aktuális, az idők próbáját kiálló költészeteszménynek véli Cs. Gyimesi Éva, aki Kányádi Sándor és Szilágyi Domokos néhány mérvadó alkotását (például: *Fekete-piros*, *Halottak napja Bécsben* – *Bartók Amerikában*, *Óda*, *Haláltánc-szvit*) hozza fel példának. (Szilágyi Domokossal kapcsolatban egyébként említi azt a fajta játékosságot és kísérletezőkedvet, amelynek kifejlődését – megítélése szerint – eleve meggátolja a csupán a helyzettudatból táplálkozó alkotásmód, és amelynek előképe Dsida Jenő írásművészete). Mindkét költő esetében az egyetemesből kiinduló, a sajátos irányába forduló, avagy épp fordított irányba, utóbbtól előbbihez tartó szemlélet munkál a versek létrejöttében.

Végző soron a heroizmussal, optimizmussal, lendülettel vagy gyötörődve vállalt-megélt, hit és remény – mint állandók – által nyomatékosított passzivitás és a verset szövegtetté átminősítő cselekvőkészség közti ellentét az, amely meghatározza a jelzett költői modellek két arculatát, s ennek fényében – helyettesítve az esztétikai és erkölcsi értékek kényszerfrigyéből fogamzott erények lírikumát a harmóniaigényével – Cs. Gyimesi szerint a Tamási-diktum időszerű átfogalmazása helyénvaló lehetne a következő formában: „[...] azért vagyunk a világon, hogy lehetőségeinket valóra váltsuk benne.”¹²

Szövegvizsgálat és kategorizálás

A különböző Forrás-nemzedékekhez sorolható szerzők (illetve néhány elődjük) verseiben a jelen tanulmány címében szereplő fogalmak észrevehetően összefonódnak, illetve egymásból eredeztethetőek. Az első kettő (*haza*, *nemzet*) poetizálása bizonyos mértékben a szövegek háttérében zajlik, az esetek zömében hangsúlyozottan metaforikus hangfekvésben, illetve – a kisebbségi léthelyzet ambivalens jellegéből adódóan olyan szemantikai áttételekkel, amelyek a '89 előtti időkben kialakult „kettős (vers)beszéd” jelentéstartományába tartoznak.

A romániai magyar költészet általam jelzett időszakának eszközkészletét (jelképek, metaforák stb.) és annak használatát alapvetően meghatározza a jellegzetes földrajzi-történelmi tér, az a világ, amelyet e költészet szülőföldjének, otthonának tekint.

¹² In Cs. Gyimesi 1999, 12.

Adott tehát a közös helyzettudat: szerzője válogatja, hogy ki miképpen jeleníti meg ezt verseiben. Az alkotói viszonyulásnak négy alaptípusa rajzolódik ki:

1. a léthelyzet heroikus-heroizált vállalása, megélése;
2. a léthelyzet tényszerű ábrázolása, tematizálása;
3. a léthelyzethez való ironikus viszonyulás, esetleg annak ilyen módon bekövetkező elutasítása;
4. „ellenhelyzet” megteremtése „reálisnak látszó távlat vagy pedig az utópia segítségével”.

Ebben a sorrendben csökken a különböző magatartások megnyilvánulásának gyakorisága is, azaz a negyedik a legritkább. Ami a stílusbeli lírai hagyományokat illeti, Cs. Gyimesi három hangvételt különböztet meg az alkotások terén: népi, nyugatos, avantgárd. Ezek ötvözetét részben Kányádi, részben – fokozottabban, szintézisszerű formában – Szilágyi Domokos alkotásában véli felfedezni.¹³

E kategorizálás jegyében az 1960–1989 időszak romániai magyar lírájának jellegzetes szerzői beszédhelyzeteiben láthatunk kapcsolódási pontokat, illetve váltásokat – a költészet helyzettudatának jelképeit –, ami jelzi, hogy létezik átjárás a poetizált toposzok között. A következőkben idézett verssorokból kiolvashatóak azok a különbségek, eltérő „színek”, amelyek elhatárolják egymástól az első és második, valamint a harmadik és negyedik Forrás-nemzedék szerzőinek jellemző alapállását.

Természet és ember szerves kapcsolata főként az 1960-as évek előtti szerzői attitűdök kialakulásakor bizonyult meghatározónak. Interiorizált, ezáltal megszemélyesülő külső táj jelenik meg a versekben, egyfajta panteisztikus életérzés kíséretében: „Magamba szívtam a napot, / az egyetlen éltető mérget: / belém költöznek a növények, / a táj tájjá változtatott. / Vagyok a föld zaja és csendje, / a felhő s a felhőtelen, / véges, ki néz a végtelenbe / e véghetetlen végeken. (Horváth Imre: *Őrhelyem* – teljes szöveg); „Így viszem el én is a közeledő tél / jégrácsos börtönébe e csodás táj / meleg tekintetemtől szelíddé szépült / vonalát; lelkesedésem-től lelkes / erdők lombusogását, riasztó sziklák / látóvá varázsolt vak tekintetét, / az emberszemekben villanó öröm / szikráit, melyektől éled a holt anyag, / beszédes lesz a hegytetők gránitja, / dallamos zenévé a vízcso bogás, / bölcsse a gondolatlan hegy orma / és anyaöllé a tarka völgyi rét.” (Salamon László: *Hidegszamosi rapszódia*).

Az 1950-es évek közepe táján több alkotás előlegezi meg a későbbiekben gyakori változatokat: az ember a kozmikus, ősmítoszokat idéző

¹³ Uo.

dimenziók ölelésében keres közösséget vagy a természettel, vagy embertársaival (miközben illeszkedik a felsejlő elidegenedéshez vagy szembe fordul azzal). Ennek a lebegő állapotnak a múlt, a történelem szolgáltatja az alapot vagy a háttérrel, a vérségi kapcsolódások révén. Például: „Tekerőzve nyújtózik a föld alá a lágy gyökérszál / Föld alá, hol csukott szemmel aluszik az őstörténet. / [...] / Legfelül (a kéreg alatt) valamennyi őszám csontja. // Lám a világ! Egyetlenegy pillantásba fogja szemem. / Fölöttem a csillagok, és alattam a történelem. / [...] / Ember, aki immár minden hiúságot levetközött: / Állok itt a lázas idők és a hűvös egek között. // Nem lelhetek otthonomra sem alattam, sem fölöttem. / Hacsak nem a bürökszagú, bolyhos éjben – körülöttem... / (Székely János: *Csillagfényben*).

A természeti környezet, a tárgyi világ (a fákkal és kövekkel mint állandó motívumokkal) a lélek univerzumával kölcsönhatásba lépve válik élővé, mintegy tükrözve-átvéve annak akár az urbánus világot is átható rezdüléseit: „ki hű hozzám, hogy hű maradjak és józan és fegyelmezett – / köszönöm nektek, hegyek és erdők, sziklák és lombok, fák, füvek.” (Szilágyi Domokos: *Hegyek, fák, füvek*); „Egymásra talál / – végül s mindörökre – / egymást imádó / föld és ember, [...]” (Király László: *Tülmélyi árnyék, túlmagosi fény. Horváth István halálára*); „Nem tudom, mióta halódom e tájban, / krónikák kódében az idő ziláltan / őrzí az őseim kiszikkadt arcát, / de mint a gyökerek fogják a köveket, / látatlan hálóba sorsom így kötött, / s borostyán börtöne fogja át meg át.” (Páll Lajos: *Nem tudom...*).

A társtalanság vagy a társas magány poetizálása is gyakori, szintén kozmikus távlatba helyezetten, és olyan toposzok, mint a *kő* vagy a *fenyő* tematizálása révén is. A titokzatos természeti környezet úgy jelenik meg ezekben az alkotásokban, hogy rejtélye megfejtetlen marad: „Jaj fiúk / egymástól messze kerengők / sereg-nélküliek / Mindenbe belebotlotok így / mit a föld jóra-rosszra kivet / Szomorúan ültök a mezők szélén / lovaitok az ég harmatát isszák / És kövek görögnek alá a hegyekből / és fenyők zuhannak suhogással / pusztítva lassan / észrevétlen / a kövek s a fenyők titkát” (Király László: *Lovasok*).

Olykor az egyéni döntéshozatal hiánya, a közösségi sorsszerűség érzése mutatkozik meg a szövegekben, amely az esetlegesség, a véletlenszerűség és valami különös elrendeltetés mentén alakul ki: „Szél hozta, földre szórta, / őt is avarba dugta, / pállott, megázott, / faggal nem számolt, / csak megkapaszkodott, / mert úgy tett minden társa / – így teszünk mindnyájan, / senkinek se több a dolga, / amikor születik; / [...] / nem lettünk többek, / se kevesebbek, / mi csak születünk kérdészetlen, / meghalunk neveletlen, / az erdő nem gyümölcsös.” (Palocsay Zsigmond: *A fákról*).

Egy másik, negatív jelentésmezőjű toposz a (külső-belső) tél, amely – némileg burkoltan ugyan, de érzékletesen – a társadalmi-politikai valóságra is utal. Az általa hordozott fullasztó bezártságérzet feloldásaként az Ének, azaz a szó, a kommunikáció tűnik fel eszközként (azzal az utópikus optimizmussal, amely például Vörösmarty Mihály néhány jelentős gondolati verséből – *A vén cigány*, *Előszó* – ismerős): „Alagutakat a hóban! // Hű szándék, mozdulat, törékeny álom, didergő elme / ne éljen a hó húsában / örökre elkeverve. // S ha majd e mennyei vatta / szánkából kifordul, / s nem a fagy bandái zenélnek, / viduljon taposó táncra a láb, / olvasszon világ-nagy termeket / körénk az Ének.” (Farkas Árpád: *Alagutak a hóban*).

A szenvedélyes töprengéstől a tényszerű megfogalmazáson át a rezignációig terjedő hangvételben bontakozik ki az ily módon poetizált világhoz való ellentmondásos viszony, a szülőföldhöz és annak értékeihez való ragaszkodás módozataiban: „Orra bukva az avaron, / és menni tovább mégis, / ébreszteni a nagyra nőtt, / de alvó jegenyét is, / nem hagyni, hogy a fenyvesek / zöld tűkkel beférceljék / mindazt, mi mítosz-talan már, / de lelkiismeret még – // Orra bukva az avaron, / a veszélyt megkeresni, / derékig csonterdőben is / csak menni, egyre menni, / mint kire országló erőt / s egy ilyen földet szabtak, / hogy óvja lélegzetenként / e keserves hatalmat!” (Farkas Árpád: *Avaron*); „lehessek ott, hol nem vagyok, / menjek el, s higgyem: maradok, / legyen hazám egy nevetés, / egy könyv, egy függőnylebbenés, / ünneplők maradék bora, / vagy egy vers utolsó sora, / de nem lehet! most már nem lehet! / elhagytál engem, képzelet, [...]” (Markó Béla: *Invokáció az álomhoz*).

A közösséghez való viszonyban észlelhető eltérések mutatkoznak a különböző periódusokban született írások között. Ez a leggyakrabban egzisztenciális támpontként vagy ellensúlyként szerepel, a történelem vagy a vérség, illetve a kölcsönös elvárások nyomvonalán. Az ezzel kapcsolatos szerzői attitűdök skálája a feltétlen, patetikus, közvetlen azonosulástól az elvontabb elutasításig, illetve az ironikus (ön)szemléletig húzódik. Előbbit példázza ez a két részlet: „hogya megeljük az utat hazáig, / [...] / apáink hűlő, drága arcán járunk.” (Farkas Árpád: *Apáink arcán*); „ha valamennyi testamentum elkallódna / a Házsongárdban mint rováseleket egymás mellé / kell illeszteni a sírköveket s a soron következő / áldozatok arca is ott fehérlik mint örök hó a / harc nélkül hőkölő bástyafalon” (Lászlóffy Csaba: *Koloswar*) – míg az utóbbiakat olyan megfogalmazások szemléltetik, mint az itt következők: „E kor a férfit vagy szemetet érleli bennünk. / Nemcsak a gyávák úszták meg szárazon, / s nemcsak a hősök tettek valami emlékezeteset. / Hús és harminc között

hányan rohadtak el. / Jobban kell utálnom őket, mint a múlt századot. / Kiszállok menet közben a kortársi liftből, / velük egyazon üvegből ne töltsenek nekem levegőt.” (Lászlóffy Aladár: *Férfiak*); „Ó, az élet egyetlen közös tulajdonunk. / A halál kinek-kinek magánügye. / Aki meghal, magára marad körülhatároltan, mint a pont, / aki él, mint a fény, mások életébe árad.” (Hervay Gizella: *Többes számban*).

A *küldetéstudat* megélésének szövegnyomai között szintén változatos magatartásformákat találni: lendületes vállalás, frusztrált megélés, vátesz-szerű, paternális hozzáállás, érvénytelenítő gesztus, rezignált viszonyulás, megbízatásként, őrhelyként való értékelés, ahogyan ez a következő példából látszik: „Amíg össze nem rogyunk végül, / jelt kell hagynunk az emberségből. / S tudom, hogy mennyi bajjal lehet / ember koránál jobb s emberebb. / S mi a fizetség, azt is tudom, / annak, ki elől jár az úton. / Elöl tövisek, hátul szitok / sebzik mindig az utat nyitót. / Nem volt még kornak nagyobb terhe, / mint amit korunk egy emberre / rárakott. Csoda roskadásom?...” (Horváth István: *Nyílt levéllel*); „Én ember vagyok, nem Emberiség! / [...] / Nekem nem vigasz a szertartás a halálom után, / a végtelen, ahol már nem lehetek jelen. / Nem vigasz az indok, hogy miért nincsen / megbízatásom az életre, ami illet, / az egyetlenre, amire alkalmas vagyok.” (Hervay Gizella: *Szertartás*); „alulírott, szolgálatos / a tájon, ahol tinta tóban / béka hangol, sás sötétség sutorog / csillagokat csördítenek láthatatlan / ostorok (...) / alulírott, éjjeliőr egy / tört-ezüst-koron [...]” (Szilágyi Domokos: *Kérvény*); „Mégis itt állok, »bolond őr«, mégis itt, / leválthatatlan őrhelyemen.” (Horváth István: *Leválthatatlan őrszem*).

A (*kisebbségi*) *humánus, helytállás és hagyomány-folytonosság* megjelenítése gyakran összekapcsolódik a versekben a (folklorikus) dallamvilággal és koreográfiával, valamint a köznapi teendők és szokások rendjével (utóbbi esetben a szabályos, kitartó ritmika idézheti fel a népi muzikalitást): „Honnan járkák, honnan hozták? / Honnan e mozdulat-ország? / S milyen titkos adó-vevők / fogják, folyton sugározván, / az egyazon vér és velő / hullámhosszán? // [...] // Egy pár lány, két pár lány / fekete-piros fekete táncot jár. // A magnó surrog így. / S amit ha visszajátszol: / Koporsó és Megváltó-jászol.” (Kányádi Sándor: *Fekete-piros*); „Mert az ember itt marad, / az ember, az ember megmarad, / hol szánt, vet s talán majd arat. / E talpalatnyi föld jogunk. / Hát maradunk. / Mi maradunk.” (Magyari Lajos: *Dal*).

Afrika, 1933/34 (Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)

Nem ritka, hogy a *kisebbségi léthelyzet mint csapda*, az értékvesztés és a kilátástalanság terepe jelenik meg a szimbolikus-metaforikus, illetve allegorikus elemekből építkező versekben: „Kiáltozunk / ebből a mély szakadékból / föl a csúcsra / ebből a feneketlen szurdokból / ahová akaratunk ellen zuhantunk / próbáltunk már kikapaszkodni / sima kürtőjén de / nincs mibe fogózni egyre csak / visszacsuszamodunk / tükör s jégár fala / síkos a hó / egyre hidegebb és egyre / sötétebb van alatt / kiáltunk is / jó nagyokat / fönt a peremen / a napban a fényben / vidáman fecsegő csapatok / menetelnek tova / s hangunkat többé / meg se hallják” (Szemplér Ferenc: *Kiáltozunk*); „Testem a kor leltári tárgya. [...] / Lelkem a kor leltári tárgya.” (Lászlóffy Aladár: *Születésnap*).

A transzilvanizmus alapjainak fenntartása vagy továbbgondolása az a *párhuzam*, amely változó mértékben kirajzolódik *Európa és Erdély* között. Utóbbi a (virtuális-szellemi) haza, otthon, illetve a nemzetiségi együttélés ideális modellje, vélt-remélt gyakorlati megvalósulásának őrzője / színhelye: „A Maros, az Olt s a két Küküllő / keresztvizébe magyarul mártott; / románul a románt, / németül a szászt, / gyermekeiként egy keresztvízbe. / Egyformán oltotta magát szívünkbe / a mi anyánk: / Erdély.” (Horváth István: *Erdély*); „Ácsorgok Európa kivilágított ablakai alatt, / arcomról csurog a holdfény, a mennyei mész. / Véresre körmöl a szél, betakargat a zápor: / Duna vize, Olt vize hull, / mossa maradék gúnyám. / [...] / Ácsorgok Európa tágra nyílt ablakai alatt, / hatalmas huzat kél, hazafújja rólam a holdfényt.” (Farkas Árpád: *Idegenben*); „[...] Igenis itthon vagyok. / Teremtek tájat magamnak. Szavakból / természetesen. Jó tartós szavakból. / [...] / Születtem, mint más. A felelősséget / vállalom. Közép-európai / számítás szerint.” (Hervay Gizella: *Úrlap*).

Helyenként ez az összevetés a szabadság- és teljességigény kinyilvánításának jegyében történik, illetve a(z) (anya)nyelvi sík vonatkozásában erre enged következtetni a szöveg: „Világot nem járok, álmodni már nem szokásom / idegen földekkel; / [...] lélegző része vagyok az EGÉSZNEK; [...]” (Palocsay Zsigmond: *Trópusok*); „Hány nyelvet kell még megtanulnunk addig, / amíg végül mindnyájan egy nyelvet beszélünk? / S hogy mondják akkor emberül majd: / ember?!” (Szász János: *Ballada a nyelvekről*).

Főként a harmadik Forrás-nemzedék lírikusaitól nem szokatlan, hogy az európaisághoz (a szabadsághoz, a megszorítások hiányához stb.) való csatlakozás (mint kulturális kapocs) jelölése játékos, ilyenképpen ellenpontozással hangsúlyosított formában történik: „egy rövid európai a-t kérnék / köszönöm / három / négy” (Cselényi Béla: *Ének*).

Haza, szülőföld, otthon gyakran együtt jelenik meg a versekben: „A szépség, a vérség mind kevés, / több kell ide: hű számvetés – / itthon vagy, itt lehetsz magad, / kötések kötnek, hogy légy szabad, / léted csak itt lehelhet igazát, / lényegét: házat és Hazát” (Magyari Lajos: *Nem a fenyők...*); „Szülőföld / szorítsad fogjad a kezem / véred buzogjon át / az ereimen / hogy ne törjön bennem / ez a megszenvedett / egyetlen varázs / s érzem örömét / ha dúdol meződön / a szőke kalász!...” (Molnos Lajos: *Csendesen ballagó*). E folyamat működését átlényegítő – tárgyiasító vagy antropomorfizáló – szerzői gesztusok, plasztikus megfogalmazások érzékeltetik, amelyek célja a tematizált fizikai környezet bensőséges tétele, illetve a negatív érzések, élmények kivetítése: „egy nap hazamegyünk, senki sem néz ránk, / csak tudják: ott vagyunk, / [...] / egy nap

hazamegyünk, / hazavisz mindenkit a fájdalom, / [...] / egy nap hazamegyünk két maroknyi szóval, / és egy krumpliföldön előrebukunk.” (Hervay Gizella: *Nosztalgia*); „Valahol van egy táj, valahol látható lesz, / amint a legutolsó esőből első hó lesz. / Lehull egy lap-levél, röptében már a másik, / libegnek összesen a teljes lombhullásig. / Az idő össze jön egy lelki Ázsiából, / s akkor könyvtáraink szállnak le majd a fáról, / mivel tovább a szó, a szó sem ad hatalmat. / S az eső halkan veri a világ-irodalmat.” (Lászlóffy Aladár: *Az első hó éjszakáján*).

Aforizmaszerű, maradandó, nagy szemantikai sűrítettségű megfogalmazásokból sincs hiány a korszak költészetében: „Arcom, ez az alkalmi táj [...]” (Lászlóffy Aladár: *Arcom*); „Ahogyan élek, az a hazám” (Balla Zsófia: *Ahogyan élek*).

Olykor a szövegeket átítató vagy egyenesen működtető költői két- vagy többértelműség a versen kívülre mutató utalásokat is létrehoz; a következő részletben vélhetően így mutat a versszövegen kívüli társadalmi körülményrendszerre a „vöröslő szülőföldem” szókapcsolat: „Egyik oldalamon mindig ott áll a szülőföld / a hely ahonnan jövök s ahova megtérek / [...] // A másik oldalamnál / nők váltják egymást és versek / és iratok / [...] // (...) az egyik oldalamtól / el nem mozdul a szülőföld / [...] // Egyik oldalon mézsfehér ösvény / másikon sejtethető rakétaív / Mindkettő lehet az égig elvezet // Nyeregben állva felágaskodom / s csattanó cserdítéssel költöm / hajnalba vöröslő szülőföldemet” (Király László: *Virradat*).

Az önmagán túlmutató szó, nyelv, mindenekelőtt az *anyanyelv mint otthon, biztonságforrás, menedék, haza* – talán ebben a legnagyobb a konszenzus a szerzői beszédpozíciók terén, a költők nemzedéki besorolásától függetlenül: „Szavak: bolond kis jelek: fussatok. / Zuhanjatok. Emelkedetek. Szívem erdejében. / [...] / [...] Erdőszagú-mezőszagú szavak: termő szavak. / Ó szavak – / Patak szavak. Egyszerű, tiszta szép szavak. / [...] / Kicsi testvéreim, apró kis pajtásaim, megváltó társaim. / Utánatok megyek. [...]” (Bartalis János: *Szavak*); „Mit sejtek csak zenén, más hangokon, / bennük tapintom és lélegzem. / Varázslatukra lett csak otthonom / az értelem-fagyasztó végtelen. // Miattuk érzem, hogy itthon vagyok / a földön ... élnem s küzdenem szabad... / Magamra hát sohase hagyjatok, / világendermő, húséges szavak!” (Szemplér Ferenc: *Szavak*); „Úgy szabták rám ezt a nyelvet: / Lelkem csak ezzel felelhet. // Más nyelven is mutathatok / Önmagamra, hogy – ím, vagyok! / De hogy milyen vagyok és ki, / Anyanyelvem mondhatja ki. [...]” (Horváth István: *A nyelv csak élve tündököl*); „mert megőrzik e világot, korokon át, / nyelvünk szavai, hú sorkatonák.” (Magyari Lajos: *Szavak. Sütő Andrásnak*); „[...] most csak ezt

/ a szót vedd és véd meg mintha várba / bajvívni mennél s úgy szeresd / mintha nélküle halál várna.” (Lászlóffy Csaba: *Anyanyelv*); „Mondják a vénék: megtartó erősség, / magas mentsvár, erődítmény a nyelv! / Temérdek, mint egy csipkézett oromfal: / Félelmetes, mert égi szirten épült! // [...] // Bölcsék beszélnek: elveszett erősség, / Lakatlan vár, panaszfal, kő a nyelv. / Tömör, kemény, miként a végítélet – / Nem érthető, mert magunkat sem értjük.” (Kovács András Ferenc: *Magna Hungaria*).

Olyan verset is találni a jelzett időszakban, amely a tájat a szó mentén, révén, annak tükrében értelmezi, gondolja át: „Szavakat járok a tájra. / [...] / Megyek: betűzőm a történelmet a sűrűtől errefelé. / Értelme azonos a tájjal. / Kimondhatatlan, de ismerős / Akár az otthoni, gyermekkori erdő.” (Csiki László: *A végtelen mondat*).

Érdekes az *elszigetelődésre* vonatkozó kulturális párhuzam (az *indián-motívum* gyakori szerepeltetése), illetve az ünnep/ünnepnélküliség/ünneplésképtelenség motívumának gyakorisága. „Összegyűlnek olykor magányos / ünnepeikre. Sem a város, / sem az erdőség, sem a táj / nem tud róla. Még az se fáj, / ha haragudnék érte, ki / értelmét meg sem értheti, / mert ők sem értik már. [...] / [...] / De azért összegyűlnek olykor / megülni vagy feledni így / nem létező ünnepeik.” (Szemplér Ferenc: *A rézbőrűek*); „Emlékeztek még a titokra, / nyílt szívű egykori barátok, / a megosztott szép rejtelemre, / mely mint a szélfúttá zsarátnok // sziporkázott kamasz-szemünkben? / [...] // Aki azt könnyelműn kiadná, / mondtunk fejére szörnyű átkot. / Be tiszták, be fehérek voltunk, / pattyolat-bőrű indiánok.” (Jancsik Pál: *Titok*); „Indián testvérem, nekünk már rezervátumunk sincsen. / Gettó, bantusztán, rezervátum jól fogna sokszor, egyik sincsen.” (Szócs Géza: *Indián szavak a rádióban*. William Least Heat Moon költőnek).

Ambivalens hangsúlyváltások

Amint észrevehető a szövegek olvasásakor, a romániai magyar irodalom (ezen belül a költészet) vizsgált három évtizedét egyfajta „tudathasadásos” állapot jellemzi, a szerző szerepe és az irodalmi mű funkciója szempontjából. Ambivalencia és paradoxon – a költői műteremtés elemeként is, azaz tudatosan – sűrűn jelentkezik a szövegekben.

A beszédpozíciók alakulására érezhetően hat az Ady Endrét idéző költői magatartásmodell: „mégis-morál”, „muszáj-Herkules”, „Őrzők, vigyázzatok a strázsán”, „Minden Egész eltörött” stb.

Az első, de részben a második Forrás-nemzedék alkotói is vállalhatónak vélik azt a beszédpozíciót, amely a közösségért és a közösség nevében hoz létre irodalmi szöveget (lásd például Farkas Árpád, Magyar Lajos, Molnos Lajos, Lászlóffy Aladár és Csaba, Páll Lajos, illetve – másabb hangfekvésben – Hervay Gizella, Király László, Palocsay Zsigmond, Szilágyi Domokos verseit). Egyfajta antik rezonanciájú magatartásnak vélhető ez, amely az ókori görög polgárnak a poliszerért és annak közösségeért érzett felelősségtudatát idézi fel: a jelzett magatartást vállaló költő is kevésbé magán-, mint inkább közember. Nem meglepő, hogy az ezt az attitűdöt kinyilvánítók közül többen vállaltak közéleti szerepet 1989 után, sejtetve: a közösség elvárásaira válaszolniuk kell, úgy, ahogyan az ókori dráma hőséne is figyelnie kellett a kórus által megfogalmazott észrevételekre. Még a kritika által az alkotó magány költőinek minősített szerzők esetében is megfigyelhető, hogy nem vonatkoztatnak el teljesen a közösségtől.¹⁴

A harmadik Forrás-nemzedékbe besorolható alkotók (az előbbieken szereplők közül például Balla Zsófia, Cselényi Béla, Markó Béla, Szócs Géza) nemcsak generációs jellegükben, vállalt közösségi „feladatukat” tekintve is különböznek az előző generációtól. A játékosság, az esztétikum iránti nagyobb figyelmük, kísérletező kedvük, (ön)íroniájuk, a szélesebb kulturális referenciamező és konnotáció-háló, valamint a lazább és mélyebb személyesség jellemzi ezt a nemzedéket.

Az 1980-as évek közepétől színre lépő negyedik Forrás-nemzedék újabb hangsúlyváltozást, új árnyalatokat hoz be az összképbe. Vezéralakja, Kovács András Ferenc művei bizonyítják, hogy a szerző már nem tartja vállalhatónak a vátesz-szerepet, a szószóló beszédpozícióját, az idevágó küldetéstudatot, de még a közvetlen, hangsúlyos erdélyiséget sem, ehelyett a specifikustól az univerzális felé halad. A „kulturális memóriát” őrző meg és gondolja újra, a kultúra szabadságát követi, álarcos és időutazásos versekben, amelyekben kidolgozott idézésteknika, ezen kívül intertextualitás, szabad szövegformálás, kontextuális nyitottság és filológusi pontosság működik – erős metaforikusság képi talaján.

Az 1990 utáni romániai magyar költészet pedig – bár bizonyos, a transzilvanizmus alapgondolatait felvállaló beszédpozíciók továbbélik benne – a Szócs Gézáék és Kovács András Ferencék által kijelölt úton haladt tovább.

¹⁴ A közösségelvű beszédpozíció buktatóit nem érintem, csak utalok Bíró Béla *A tragikum tragédiája* című mérvadó művére (Kriterion, 1984, Bukarest). Az abban olvasható előrejelzéseket igazolta az idő: olyan színdarabok például, mint Sütő András egyes történelmi drámái, amelyek hatalmas közönségsikert váltottak ki 1990 előtt, a rendszerváltással, a számukra inspirációs keretül szolgáló, általuk kritikusan szemlélt társadalmi-politikai berendezkedés letűnésével együtt elveszítették korábbi kataritikus erejüket, esztétikai hatásukat.

LAKATOS-FLEISZ KATALIN

„ÉLETEM LÉNYEGE A CSODÁLKOZÁS”

Élet és írás kapcsolata Szentkuthy Miklós műveiben

Szentkuthy Miklós egyik vele készült interjúbán többek között a következő vallomást teszi: „...külön kéjem ez a kontraszt, ez a kétszólamúság, ez a párhuzam: a bablevésben egy kanállal több ecet van vagy nincs, és vajon a Neptunusz bolygónak a legutolsó színképében egy ismeretlen gáz jelent-e meg? Mindezek egymással párhuzamosak. És amennyire a kozmosz reménytelen szerelmese vagyok, ugyanúgy nemcsak azért, mert ez érdekes kontraszt, de az apró valóságokat, az emberi élet mindennapjait szeretem ábrázolni, mindazt, amiből összetevődik az élet. Ahogy itt ülünk, akik körülvesznek bennünket: hogy reggel mi volt, fájt a hasa, veszekedett a feleségével, a hírnév területén mi izgatta... hát én legalább figyeljem meg magamon mindezt, legyen láthatóvá, hogy így néz ki egy ember. A régi kedves párhuzam: a bablevés és a vicikvacak villamosjegy és az einsteini zárt vagy nyitott világtér egymás mellett.”

Hogy Szentkuthy meglehetősen bőséges vallomásanyagából miért ezt a passzust idéztük, annak oka, hogy írónk alkotói módszeréről, vagy inkább végzetéről árul el lényeges dolgokat. Ugyanis aki ennyire a világ, az élet megszállottja, annak nehezebb esik a forma szempontjából fegyelmeznie magát. Száműzni, kiostáltni, ahogy a kertész irtja a gyomokat. A forma, ami az olvasó számára a befogadhatóság feltétele, mégiscsak szűk kabát, kényszerzubbonny, *kevés* ahhoz a végtelen *sok*-hoz képest, ami körülvesz. A csodálkozás alapállásában minden dolog egyenrangú, a mikroszkopikus szem egy járdaszegélyen nőtt gyomot is jelentősnek ítél.

Szentkuthy egyik értelmezője, Valastyán Tamás e hatalmas életmű alkotói kulcsszavának az *olvasást* teszi meg. Az olvasás–írás fogalmak lényegét taglalva – miszerint az olvasás diffúz, széttartó, határtalan alkotói folyamat, az írás viszont mégiscsak fegyelmet, szelektálást, szűkítést kíván –, megállapítja, hogy Szentkuthy írás közben is olvas, azaz az olvasás épp a fentiekben leírt jellemzői határozzák meg írás közben. Ami nem azt jelenti, hogy saját olvasmányélményeit teszi meg témának, vagy szereplői papírízű élettelen figurák lennének. Viszont épp az olvasás Szentkuthy-művekben érvényesülő elve teszi a szövegeket nehezen befogadhatóvá Valastyán értelmezése szerint.

A Szentkuthy-ouvre egy lényeges kérdéséhez érkezünk máris: az olvashatósághoz. Mi tagadás, Szentkuthy Miklós prózáját a mai napig

kevesen olvassák. (Miközben értelmiségi körökben az irodalmi tájékozottsághoz tartozik a műveit ismerni, egy-egy címet megemlíteni.) Az a kevés, aki veszi a bátorságot és belelapoz az életmű egyik-másik darabjába, meglepődve tapasztalhatja, mennyire nem illeszkednek a forma, vagy egy adott műfaj meghatározott elvárásába. Formán itt értsük azt, ahogy Szerb Antal beszél a formáról, miszerint az társadalmi megegyezés annak érdekében, hogy a művész közölhesse magát a közönséggel.

De ne essünk túlzásokba, az életmű korántsem minden rétegére érvényes a forma- és a műfajhatárok szubjektív kezelése. A Szentkuthy-életmű egy jelentős része – ide tartoznak egy-egy alkotóról írt esszék, műértelmezések, kritikák, kiadott naplójegyzetek – nagyon is olvasóbarát szövegek. Sőt élvezetes módon, sodró lendülettel, ha kell, találó humorral megírtak. Lapozzuk csak fel a *Múzsák testamentuma*, *Az alázat kalendáriuma*, vagy akár a nem is olyan régen a Hamvas Intézet által kiadott *Varázskert* című köteteket!

A „baj”, úgy tűnik, sokkal inkább a szabadabban fikciós művekben van. A regényekben például. Habár nagyigényű, életrajzi a téma – Szentkuthy Händelről, Mozartról, Dürerről, Goethéről írt életrajzi regényt –, a fantázia szabad áramlását nem korlátozza az életrajzi, korábrázoló regény formai elvárása. Egy-egy apró részlet, lelki nüansz, táj, emberi karakter annyira leköti figyelmét, hogy vége-hossza nincs kimerítő, nagy láttató erővel megírt leírásuknak. Miközben a távlatot, a szintézist, az összefoglalást egy pillanatra sem téveszti szem elől. A szövegek úgy akarják elreptíteni az olvasót a széles összefüggések bizonyosságába, hogy mindezt már-már idegesítően elemző, barokkosan túlszűfolt mondatokban teszik.

Szentkuthy 1935-ben kiadott egy nem túl hosszú, naplószerű bejegyzéseket, megfigyeléseket, elmélkedő szövegeket tartalmazó kötetet *Az egyetlen metafora felé* címmel. Mindössze egy évvel a *Prae* megjelenése után, saját bevallása szerint azért, hogy meggyőzze közönségét: nem olyan irodalmi hétpróbás szörnyeteg, ahogy első könyve, a *Prae* mutatta! Ez a vékony kötet Szentkuthy gondolkodásmódjáról mégis többet elárul, mint a végtelenül részletező *Prae*.

Az olvasó először is az elemző, rendszerező, összefüggéseket kereső attitűdre lehet figyelmes. Pólusok, szembeállítások, osztályozások mindenütt. A szerelem három stílusáról értekezik egyik szövegében („virág”, „mondainség” és „betegség”), erkölcsstani tipológiát (!) ad növény-arkképekből, vagy éppen a női mozdulatokat osztályozza. Úgy tűnik, mintha ez az elemző hajlam ellentmondana a világ bőségét megtapasztalt mámoros alaphelyzetnek. Mintha a bőségnek és az afölött érzett csodálkozásnak a szintézis, az egységbe olvasztás felelne

meg. Mit jelent Szentkuthynál ez a sokszor iskolásnak tűnő definíciókényszer?

Azt mondhatnánk erre, hogy az egyes, az egyenértékűségében minden dolog egyenrangú elve csak a definícióban, a tipológiában tud valóban egyes-egyedüli, sértetlen maradni. Eljátszhatunk a gondolattal, ha Szentkuthy „hagyományos” író lett volna, aki a dolgokat, jelenségeket a formának alárendelve szelektálja, hierarchikus rendben ábrázolja, az egyediség mint egybeolvasztás és mint szintézis a mondanivaló hiányzó terébe tömörült volna. Viszont akkor az olvasó azt várná, hogy ezen hiányzó helyet kitöltse.

Szentkuthy korántsem „hagyományos” szövegeiben viszont mintha az olvasó szem – azaz a szövegek beszélője – előttünk, a befogadó előtt járna, az értelmezés által készen kapott dolgokat kapunk. Ráadásul a befogadó a folyamatos zsúfoltságot, az egymástól távol eső dolgok párhuzamát valamiféle hiányként, az írói rendszerező elv, az egység hiányaként élheti meg. Mi lehet akkor az olvasó feladata – kérdezhetnénk? Lehet-e Szentkuthyt élvezettel olvasni?

Ezen kérdéskörhöz a Metafora-könyv egyik passzusa lehet különösen sokatmondó. A szövegek egyik beszélője egy helyütt három női portrét rajzol meg, háromféle „intelligenciát”. (A beszélő itt maga is megjegyzi, hogy az intelligenciát nem a köznapi értelemben használja.) Szentkuthy ebben a könyvében is, mint ahogy az életműben sok helyütt, vonzódik a portréhoz, az emberi alakok leírásához. (Tegyük hozzá, a portré Szentkuthynál nem csak ember lehet, az élet minden jelensége, tárgya portrévá elevenedhet a tolla nyomán.) Először mégis azt vehetjük észre, hogy a kiemelt szövegben a beszélő az egyéniség ellen beszél. „Éppúgy, ahogy halálos a művészeti impresszionizmus, éppúgy halál van abban az egyszerű tényben, hogy egyéni arcok vannak a világon. Az ember elfárad tőlük, sajátjától is, másokétól is. Mire jó ez a sok egyéni sors, véletlenségek modelljei, etikai negatívok az arcon, halál legautentikusabb pecsétnyomója: portré?”

Mi a baj az egyéniséggel? – kérdezheti az olvasó. Ráadásul mintha Szentkuthy itt saját maga ellen is szólna, hiszen a portré, az alakok invenciózus leírása életművének egyik védjegye. Ha tovább olvassuk a passzust, értelmet nyer, mit is jelent az egyéni arc Szentkuthynál. Az első nőről, a „legintelligensebbéről” így ír: „... mit jelenthet vele kapcsolatban az »intelligencia«? Először is [...] valóban a szótári értelmét, t.i. szülői terrorisztikus vaksznob nevelés eredményeképp egy csomó tárgyi tudást, nyelveket, zenéket, irodalmat, tájat, rakás reneszanszot. Ha a nő véletlenül nem zseniális, a legvégzetesebb katasztrófák származhattak volna egy ilyen kultúrincesztusból. A nő azonban szenzibilis [...]

nincs kaotikusabb mozaik és kereszthúrozás, mint a rengeteg filológiai precízió és hisztérikus, rendbontó lírai-érzéki benyomás a nő agyában. A teljes lexikon és a teljes holdkórosság, a mind aggályosabb katalógus s a mind hülyébb nonszensz-strófák egyszerre virágzanak benne.”

A harmadik, legkevésbé intelligens nő portréja így indul: „...Angol leány-arc: vakondok-butaság, üdvhadsereg-idealizmus, Keats-nosztalgia, kilónyi rúzs és szűzies »daisy«, egy csomó igaz idegbaj, egy csomó keresett gesztus az »ideges asszony« dienst-reglamája szerint. [...] Ez a nő olyan, mint a kaleidoszkóp – van egy pár össze-lopott eleme: divat, strand, intellektuális-költői vagy álmos-merkantil férfi, emberszeretet, liberalizmus, gyerekek, »fontos egy otthon« s ezekhez az elemekhez van egy pár primitív művelési jele (szintén beledobálva a kaleidoszkópba): plusz, mínusz, szor-ször, ban-ben.”

Ha megfigyeljük, milyen jelzőkkel illeti a beszélő az egyéni arcot, sorot, azok a következők: „véletlenségek modelljei”, „kaotikus mozaik”, „kaleidoszkóp”. De sokat elárulnak a „csomó tárgyi tudás”, „csomó igaz idegbaj”, „rakás reneszansz”, „rengeteg filológiai precízió, „rendbontó lírai-érzéki benyomás” kifejezések is. Alapélmény tehát a *sok*, a *sokféleség* mint olyan, a véletlen egymásra halmozódás, a párhuzam.

Ezekből a bármennyire és részletező női portrékból nem típusok lesznek – habár el tudunk képzelni hasonló nőket –, épp a típustalanság tükei. A típusban a tulajdonságok összefüggnek, egy pont felé mutatnak. Szentkuthy női portréiban nem így van. Az egyén, az én egyáltalán nem „egyéniiség”, a szó közkeletű értelmezése szerint, mivel az már egy rendet, a tulajdonságok koherenciáját feltételezi. Az egyéniség, az egyéni arc azért érték, mert a tulajdonságok halmaza nem marad meg halmazként, hanem összeáll valami egészen újjá, mással összehasonlíthatatlanná. Az egyéniség egységet feltételez, Szentkuthynál viszont az egyéni arc a *sokat*, a sokféleséget a maga átalakulatlan mivoltában hagyja. Ezért kérdezheti a szöveg beszélője: van kiút az egyéni variációk áthatolhatatlan bozótjából? Az egyéni sors csapdájából, ami egyszerre biológiai, alkati adottság és társadalmi szerep? A kiútkeresés nem lehet más a szöveg szerint, mint erőszakkal visszautasítani az egyéni sorsot, és kitörni valami csakazértis-nem-énbe, idegenségbe – ami viszont nem tudjuk, micsoda. Az írás tehát itt, az egyéniségek női metaforájával a világ minden rendszernek ellentmondó sokfélesége ellenében beszél. Azonban a sokféleség – tegyük hozzá – nem kevesebb, mint magának az írásnak is logikai szervezőelve.

Szentkuthy szövegeiben is van tehát tükrözés, mint a *sok* tükröztetése, a véletlenszerűségek egymásra halmozódásának tüke.

Visszatérve Szentkuthy első, 1927-ben, 19 évesen írt, kiadásra nem szánt, *Barokk Róbert* című regényéhez, az írói alkat természetrajzát a keletkezésig vezethetjük vissza. Azok számára, akik Szentkuthytól nem olvastak semmi mást, csakis a *Barokk Róbertet*, bizonyára megmosolyogtató lehet, a regény ifjú, 17 éves főhőse mennyit tépelődik, gyötrődik fantáziájának burjánzó volta miatt. Kamaszos önkínzásnak véli, ahogy ima közben nem tudja a szent szöveget kellő áhítattal átélni, hanem mindenféle oda nem illő, világi gondolatok, képek furakodnak be a tudatába. Azonban ez nem minden. A regény azt is megmutatja, ahogy a fantáziák regénycsírakká, szövegtémákká burjánzanak, többek között a kamasz Barokk Róbert első írói fantáziáit, az íróvá válás első lépéseit. A *Barokk Róbertben* már készen áll Szentkuthy teljes írói apparátusa – azonban még traumaként, amikor is a kamasz fiú saját gondolatszörnyeinek csodálkozik el leginkább. Az, hogy bármikor bármi eszünkbe juthat, még ijesztő a regény főhőse számára, később, az írói fegyverzetet tudatosan használó Szentkuthy számára ez lesz a legsajátabb erőforrás és hajtóerő.

„A miniatúrákba hágjanak bele a mindennapok!”

Az eddig elmondottak – a Szentkuthy elé kerülő dolgok azonnal burjánzó életsűrűséggé válnak – érthetővé teszik az író könyvhöz, saját könyvtárához való viszonyát. Szentkuthy talán sokak számára meglehetősen szentségtörő módon használati eszközöknek tekintette könyveit. Azok – még a legértékesebb albumok is – széljegyzetek tömkelegét, az író saját kézjegyének nyomait viselik magukon. Legendás könyvtárának – mintegy 25 ezer kötet – legelrejtettebb zugaiban is különös naplójegyzetek rejlenek. A témák sokrétűek, és fő jellegzetességük a lényegre törő, tömör megfogalmazás, valamint a dátumok sokasága. (A rengeteg időpont minden valószínűség szerint utalás óriásnaplójában a megfelelő helyekre.) Néha saját magával vitatkozik különböző időpontokról: évekkel későbbi dátum kíséretében felfedi tévedését, leleplezi hibáját, egy-egy elhamarkodott kijelentést, lehurrogja saját magát... máskor meg egyetlen szóval megerősíti előző véleményét. De gyakran előfordul az is, hogy az olvasott műben szereplő gondolatot vagy személyt véleményez pattogó rövidséggel, durván. A filológiai pontosságot a legaggályosabban keltezte a könyvek széljegyzeteiben. „Van nekem egy másik »óriásnaplóm«: könyveimben, albumaimban található széljegyzetek!” „Egyébként könyvet tölthetnék meg margójegyzeteimmel: agyonfirkálom könyveimet gondolatokkal, pillanatnyi naplósikkekkkel, cross-referencekkel. Minden művemhez ez a kezdetek kezdete, a teremtés

Kenya, Athi-Galana-Sabaki folyó, 1929 (Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné / Magyar Természettudományi Múzeum)

első napja. Még az olvasás közben történt naplóanyagot is leírom, mert így többszólamú. Dolly odaégette a kelkáposztát... a miniatúrákba hágnak bele a mindennapok! Így színes, így gazdag.”

Miért fontosak ezek a széljegyzetek, miért tarthatnak számot a Szentkuthy-kutató vagy éppen az olvasó érdeklődésére? A széljegyzetekben olyan, az író teljes világképére érvényes rendfoglalom mutatkozik meg, amely a véletlen, esetleges kapcsolatoknak, az ellentétek váratlan átfordulásának erős értelmezőerőt tulajdonít. Ez a világszemléleti alap magukban a Szentkuthy-művekben is megtalálható, de a széljegyzetekben mégis másként van jelen. Különösen az impozáns művészeti albumok képei mellett található sűrű beírásokban látható az, ahogy a kommentárok, dátumok, szabad asszociációk, ötletek a képpel együttesen hatnak a befogadó tudatában. Maga a kép beolvastja a mellé levő szöveget, de fordítva is hat: a szöveg hatására a kép illusztrációvá válik. Nemcsak az író valamikori olvasásmódját mutatják meg a széljegyzetek egyfajta naplóként, hanem a mű egy olyan életközegét, életszerűségét, amit az író egyéb írásaiban számos helyen hangsúlyoz. Ilyen értelemben a képek köré írt széljegyzetek Szentkuthy rajzainak, naplóillusztrációinak, valamint dedikációinak rokon marginális, ugyanakkor markáns és egyedi műfajai között helyezhetőek el. Mindegyik műfaj közös jegye, hogy egy kiinduló művet, szöveget kapcsolatba léptet egy újabb, másodlagos szöveggel működő közeggel. A hangsúly a kapcsolatba lépés próbálkozó, tapogatózó, kérdésekkel teli jellegén van, a műalkotás, a kép időtlen sugárzásának, valamint a kézírásnak esetleges, időben (dátumokban) megmutatkozó közöttségén.

Szentkuthy hatalmas könyvtárát óriásnaplója részének tekintette, amennyiben a könyvtári könyveinek széljegyzetei, az azokban található

dátumbejegyzések a napló vonatkozó részeiből kapnak magyarázatot. Maga az író jegyzi meg egy vele készült interjúban: „Könyvtáram szerkesztése óriásnaplóm, könyveim lapján dátumok, utalások a naplóra, a naplóban utalások az illető könyvre, képre, lábjegyzetre. Naplóm – nem érthetetlen, de – csak félig hasznos könyvtáram nélkül.”

Szentkuthy egyéb jellegű műveihez hasonlóan még kiadatlan naplói is gigantikus mennyiségűek. 1939-től rendszeresen vezetett naplót naponta, halála napjáig. 1972 júliusában helyezte letétbe az Országos Széchényi Könyvtárban kéziratait és naplófüzeteit, illetve azok első felét, tehát a hagyatéknak a több évtizeddel azelőtt született részét. 1979 és 1988 között még sok-sok naplófüzet került vaskos dossziékba, majd halála után a Petőfi Irodalmi Múzeumba. A kezdetektől, vagyis az 1930-as évektől 1948-ig vezetett naplója – amelyet 2013-ban nyitottak meg a kutatók előtt – a Szentkuthy-kutatók számára fontos felfedezést jelenthet. Az 1948–88 közöttiekét halálától számított 50 évre zárolta, tehát ezek 2038-ban hozhatók nyilvánosságra.

A már kinyitott naplókban rendkívül tömör, változatos tematikájú szövegeket találunk. Megtalálhatóak bennük a mindennapi élet részletei, készülő művek tervei, ötletei, saját vagy más művekre vonatkozó reflexiók, eszmefuttatások egyaránt. Szentkuthy szavai szerint: „[benne van] minden élő és halott ember, akivel éppen aznap találkoztam, akire éppen aznap emlékeztem. Álmaim is részletesen szerepelnek, arcképek, kosztümök, események őserdeje, utazások európai odüsszeiája, tájleírások, olvasmányok óceánja, napilapok kis- és nagyhíreinek sűrű kijegyzése, minden zene és kép kurta vagy hosszú széljegyzetelése, bölcsekedő kedvű gondolatok, százágú irodalmi tervek, polipkarú fantáziák, rendhagyó imádságok kivonata, az élet legapróbb mozzanatai, például ételeim pontos, à la carte leírása, kontrasztban a világmindenség asztronómiai kérdéseivel, ha éppen aznap volt ilyen olvasmányom, virágok leírása ... Mint ahogy volt alkalmam több ízben említeni: halálosan és éltetően izgat Nagytermészet, Nagytörténelem, Nagymitológia párhuzama az ember mindennapi életének másodpercről másodpercre követett mikro-eseményeivel. Freud! Szent Ágoston!”

De mit is jelent a napló, sőt a naplólét Szentkuthynál? Mert ezen gigantikus naplószörny valami mélyebb, átfogóbb igényt mutat a napló hagyományos vallomásos, önfeltáró, vagy épp napi jegyzeteket mutató formájánál. Az írói hagyatékgondozója, Tompa Mária jegyzi meg egy helyütt, hogy a napló valójában életforma Szentkuthy esetében, és ezt az életformát az *oeuvre* teljessége is tükrözi. Minden fölösleges emberi funkció elvetése (a pascali *divertissement*, azaz figyelemelterelés értelmében), állandó éberség, figyelem és emlékezés, amely viszont egy felfokozott élethez, a metafizika mindennapi megéléséhez vezet. Nem egyéb

ez, mint állandó jelenben élés, folyamatosság és épp ezért befejezetlenség. A napló, mivel lényegileg az életre utalt, sem lehet befejezhető, legfeljebb csak megszakítható. Csakis a halál teheti ki a végső pontot.

Szentkuthy saját szavaival élve „mű-ellenes”, „végtelen leíró természetének” egyetlen adekvát kifejezőeszköze a napló. A mindennapi megélt valóság a mégiscsak utána kullogó leírás keretében a lehető legkevésbé sérül. Látva naplóit, nemhiába annyi a sietős, szikár tőmondat és mindez jelen időben! Szentkuthy óriásnaplójában nem próbál saját életéből valamiféle regényszerű fikciót kreálni, amelyben önmaga a főhős szerepében tetszeleghet. Másrészt, maga az író figyelmeztet rá, hogy a naplót nem lehet szó szerint venni. Indulatok, aktuális érzelmek színezik. Továbbá a napló nagyon gyakran a szerepjátszás, a stilizáció tere. Szentkuthy naplóiban vagy naplójellegű önábrázolásaiban is a kulcsszó az élet, ami bár bizsergetően izgalmasnak hangzik, ám nem a romantikus művészet által kikristályosodott nagy élmények vagy az eksztázis értelmében szerepel írónknál. Szentkuthynál az élet is írás, habár előszeretettel állítja egymással szembe a két fogalmat – mindig az élet primátusával –, azonban az írás mindennapos praxisában a két fogalom összebékítésére, az átmenetre törekszik. „Írónál kizárólag egyetlen dolog érdekes: hogyan lesz mű, opus a szenvedélyes tapasztalatokból” – Szentkuthy Maupassant kapcsán írja ezt. Ezért a személyesség, a megélt élet keresése írónknál nem pszichológiai mélyfúrás, hanem értelmezés. Mindig a közel menő, aprólékos megfigyelés és az általánosítás, a madártávlatos látás egyvelege. Leltárszerű megközelítésmód, valóban *catalogus rerum*: jelenségek jegyzéke.

A napló egy értelmezése: Goethe (ön)arcképe

Ha Szentkuthy naplólétéről ejtünk szót, nem mehetünk el észrevétlen az olyan nagy formátumú alkotókról írt regények mellett, mint Dürer, Händel, Haydn, Mozart és nem utolsósorban Goethe. Az író maga ezeket az ötvenes, hatvanas években írt műveket *Önarckép álarcokban* összefoglaló címmel látta el, amely cím sokat elmond a regények szándékáról. Szentkuthy az *Arc és álarc* (1962) második kiadására (1982) készülve a következőket nyilatkozta egy interjúban: „Goethe-könyvem [...] második kiadásának borítólapján elől egy Canova-szobor a költő klasszikus vonásait idézi. Hátlapja pedig? A költő »őrült« romantikus boszorkányos démoniságát. Az ő álarcában lehetőségem nyílt arra, hogy kifejezzem a magamban rejlő többféleséget. Ez pedig a gentlemantól az ördögig ível.”

Meg kell jegyeznünk, a korabeli kritika meglehetősen elutasítóan fogadta a Goethe-regényt. Életrajznak túlságosan szétaprózódó, történelmi

tablónak ledér. A kritikát ugyan kivédhetjük azzal, hogy Szentkuthy nem is szándékozott korhű Goethe-életrajzot írni, mivel önmaga álcázott portréját akarta a regényben megszerkeszteni. Ám adódik itt még egy ellenvetés: Roland Barthes óta tudjuk, a szerző nem kompetensebb saját műveinek értelmezésében, mint a mindenkori olvasó. Elvégre a szerző halott. Ha saját olvasatunkban a szerzői értelmezést érvényesítjük, jelentősen leszűkítjük ezt az amúgy rebbenő metaforákban, metamorfózisokban bővelkedő regényt. Ha viszont a Goethe-regényt (és ezzel a teljes Önarckép-sorozat köteteit) nem az írói arc lenyomataként olvassuk, hanem olyan naplóregényként, amely a Szentkuthy által értett és művelt naplójelleg szerint alkotja meg a regényvilágot, a művet már annak olvassuk, ami, vagyis nem a Goethe maszkja alatt megbújó író arcképeként, hanem Goethe maszkja alatti (fiktív és nem életrajzi!) Goethe arcképeként. Ebben az esetben szabaddá válhatunk a regény sokrétű önértelmező játéka számára.

Miért mondhatjuk ezt? Megfigyelhető, hogy a teljes regény Goethe önmagának szóló nagymonológja, amikor is az élettörténet során kikristályosodott értelmek a személyiség, vagy épp az „élet” mozgatórugóiról foglalnak össze lényeges dolgokat. Mint például a következő mondat: „Micsoda blamázs volt az én mondainkedésem, hiszen lényegében nyugtalan magános vagyok, gondolkozó és könnyes érzelmek barátja, nem férfi, hanem gyermek, nem a világ, csak annak pedáns vagy hisztériás vagy ábrázoló vagy hidegen komédiás tükre.” Ehhez hasonló sommásan önmeghatározó kijelentésekben bővelkedik a regény. Akár úgy is tűnhet, hogy az eseményekkel való számvetés csakis az ilyen, és ehhez hasonló felismerések miatt lenne jelentős. Ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy az önértelmező megállapítások számos alkalommal ismétlődnek, egy-egy Goethe számára lényeges gondolat más eseményhez kapcsolva újra előbukkan. Sőt, még meg is kockáztathatjuk, hogy a teljes regényben lényegében ugyanazok, bár variációkban megbúvó, de újra és újra előtörő gondolatok vonulnak végig. Ilyen például az élet és kifejezés dilemmája, amelyben a kifejezés mindig hiány az élethez képest, a szerelmi szakítások kapcsán a tartós társas öröme való képesség hiánya, a rend, önfegyelem, klasszicizmus, és a nyers, barbár ösztönök, továbbá az egység és a világ ezerarcúságának kettősségei. Miközben a sommás megfogalmazásukban kissé általános, és ismétlődésüknél fogva újdonságukat, erejüket veszített – mégis fontoskodóan a regény alapgondolatainak tűnő – gondolatok mögött, mellett szivárványosan tarka leírások váltják egymást családi környezetéről, nőkről, barátokról, Itáliáról, Velencéről és még sorolhatnánk.

És épp ezek a szivárványosan tarka leírások az érdekesek, meglepetésszerűek, újdonságot hordozók a regényben. Ha szem előtt tartjuk azt

az értelmezést, miszerint minden szöveg kijelöli a maga mintaolvasóját, a Goethe-regényből is kiolvasható egy nagyon határozott arcélú mintaolvasó. Ő az apró részletekben leli örömét, hogy a kicsiben mégis valami nagyot, átfogót fedezzen fel, de ez az átfogó sohasem tudni, mikor, honnan érkezik. Szentkuthy olvasójának minden pillanatban készen kell állnia a meglepetésre. Hagynia kell meglepnie magát, műfajról, irodalmi témákról, komolyságról, rendről való elvárásait felfüggesztenie. Nem szabad elképednünk, az ifjú Goethe apjához és filozófiatanárához hasonlóan, amikor is a tanítvány Platón *Menónjának* házi feladatként feladott egyik passzusára – miszerint „ha úgy véljük, hogy azt, amit az ember nem tud: kutatni kell –: jobbak, férfiasabbak és kevésbé lusták vagyunk, mint ha azt véljük, hogy amit az ember nem tud, azt nem lehet megtalálni, és az ember egyáltalában ne is kutassa” – a következő kommentárt adja: „A parasztok nyikorgó kordékra rakva hozzák a zöldséget: ezüstgerezdes fokhagymát, patkányfarkú feketeterket, rojtos-eres kelkáposztát, bibircses krumplit és keserű illatú petrezselymet. Néztem a rőt teheneket, az oldaluk jobbra-balra duzzadt, de a gerincük csontja majdhogy ki nem szakadt a hátukból, a szarvuk kurta tréfa, szőrös fülük bután pislákol, a hajcsárok káromkodnak és fütyürésznek; a talicskás lovak pántlikás farkuk alól ejtegetik a gőzölgő ganéjt. Nem tudtam, miben gyönyörködjem előbb? A virágzó természetben avagy a kidőlt törzsekben, hervadt virágokban, beteg csontokhoz hasonló fűzfatorzókban? Itt egy nyírfa fehér törzse rikított, holdszínű héjával, amott a tépett kéreg mögött vastag fatörzs fehér bele; távoli, sovány tisztáson bárányok utánózták síró hangon a bárányfelhőket; a kékre vert patak a sziklákon hanyta a tajtékot; óriási ólomfelhők kulisszái előtt ismeretlen madarak cikáztak, fehér szárnyuk végén hermelines, fekete bojtjal; lábam körül lapulevél bőrös, göndör rongyai. A parasztkunyhókban vajon most milyen élet folyik? – alig tudott az ember szobát képzelni beléjük, mert a tetők égig értek és pince alá lógtak nádas szakállukkal: mért ezek a nevetséges óriás-fedelek?”

Aki úgy véli, az ifjú Goethe diákos csínynek, polgárpukkasztó tréfának szánta ezt a kommentárt, a „komoly” filozófiai passzust is kifigurázva, az téved. A szöveget a regény főhőse halálosan komolyan gondolta. Ebben megerősíti az olvasót a regény, de tágabban az életmű kontextusa is, valamint Goethe a regényben egy másutt tett kijelentése, miszerint: „[...] filozófia egyetlen lehetséges alakja: az eleven valóságos világ megfigyelése.” Ez a passzus ugyanakkor a kérdés–válasz logikájába ágyazva kicsiben a teljes regényt is tükrözi. Amikor is a regény vibráló sokszínűsége felfogható az én alapszövegére válaszoló kommentárként.

D. MOLNÁR ISTVÁN

LENGYEL ÍRÓK A 210 ÉVE SZÜLETETT LISZT FERENCÉRŐL ÉS ZENÉJÉRŐL

Chopin életműve hozzávetőleg mintegy 60 magyar irodalmi alkotást inspirált, Liszt művészete ennél jóval kevesebb lengyel verses és prózai művet ihletett, de nem maradt visszhangtalanul. Egy varsói folyóirat már 1886-ban, Liszt halálának évében tanulmányt közölt ottani költőkkel kialakított kapcsolatáról, 1936-ban pedig egy másik szerző Lisztnek a „romantikus Lengyelországban” aratott diadaláról értekezett. Ezeket Jerzy Pośpiech elemezte.¹

A budapesti *Lengyelország* című folyóirat 1956. októberi számában jelent meg az ekkoriban a varsói magyar tanszéket vezető Csapláros István *Zenei ihletések a két nép költészetében* című tanulmányának első része, a *Liszt lengyelországi diadalútja 1843-ban* – éppen akkor, amikor a lengyeleknél is megváltozott a politikai légkör és lezajlottak a magyaroknak példát adó ottani, szintén tragikus események. A tanulmány hangsúlyozza: Liszt Ferencet (mint Chopin barátját) nemcsak koncertjeinek köszönhetően fogadták lelkesen, hanem „azért is, mert a lengyel földeken ez idő tájt egy új szabadságharc készülődik, amely igen szoros összefüggésben lesz majd az 1848-as magyar szabadságharccal.”² Ismeretes, hogy a lengyeleknek a 18. század végétől 1918-ig nem volt saját államuk: Varsót és Lublint Oroszország birtokolta, Krakkó és Lemberg, azaz Lwów, a későbbi Lvov, a mai ukrajnai Lviv vidékét az osztrákok, Poznań a poroszoké, majd az egyesült Németországé volt.

Csapláros adja közre a 18–19. század fordulójának klasszicista poétikáján felnőtt Franciszek Wężyk (1785–1862) krakkói költő *Liszt* című ódáját, amely (az egyik ottani koncert hatására) a romantikus zongoraművész rendkívül lelkes dicsérete: „Miért-e bűvös hangok, ujjad alól szállva?/ Most madár szól – majd tört szív zendül panaszára –/ Harang kondul – vihar zúg – dőlnek ősi fák... / Fergeteg ront a hegyre, homokkal tapodja – / Tűz tépte fellegekből villám fénye vág – / Állj meg!... sok egy kebelnek ennyi élmény sodra –” (Ford. Pákozdy Ferenc). A kutató

¹ Niewiarowski, Aleksander: *Liszt i poeci polscy w Warszawie*. In *Wiek*, 1886, nr 176.; Wasylewski, Stanisław: *Triumfy Liszta w Polsce romantycznej*. In *Tygodnik Ilustrowany*, 1936, z. II, nr 6. Ezekről ld.: Pośpiech, Jerzy: *Stanisław Wasylewski – „opolanin z wyboru” o Fryderyku Chopinie*. In *Kwartalnik Opolski*, 2012, nr 2/3. 223–228., 230–237.

² Csapláros István: *A felvilágosodástól a felszabadulásig. Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből*, 1977, Budapest, 264. A további idézetek: 256–257., 258–262.

hasnólóan lelkes, Liszt egyik varsói koncertjéről szóló véleményét idéz a sajtóból: „Ma Varsó először erősítette meg tapsorkánnal azt, amit Európa Liszt talentumáról megállapított, s nem félünk túl sokat írni a nagy művészről [...] Liszt a zenei tökéletességnek utolsó nagy kifejezője.”

E hangverseny után varsói írók, köztük a romantika második nemzedékének, a varsói bohémek elnevezésű költőcsoportnak tagjai, Roman Zmorski (1822–1867) és Włodzimierz Wolski (1824–1882) köszönték meg a zongoravirtuóz játékát. Wolski át is adta neki *Liszt. Fantazja* című terjedelmes versét, amelynek első versszaka a romantikus művészet találó jellemzése: „Hangod a menny és hangod a pokol, / A Nap aranya és a hold ezüstje! / Művedben őrült vágy dörög, dalol – / S ha lelked átadod a bűvöletnek, / Ez szívedet fájón lobbantja tűzre.” A zongorajáték méltatásán kívül, bár a cári rendőrség nyilván képviseltette magát, a függetlenség eszméje is kifejeződik benne: „Hangodban gúnyt kacag a kétség néma vádja: / A rab dalolgat így a rács mögött, / Midőn a távoli hegyormot látja, / A távoli virágot és mezőt. // Míg halkan csobbanó víz járja táncát, / Egyszerre megszólal egy furulya – / S az ő szeme fel lángol! Tépi láncát, / Közben a szabadság dalát fújja: // Honi rétekről és honi erdőkről, / Az otthoni égboltról szól az ének... / Csörrenve visszahull a lánc a kőről, / S véresre zúzódot keze szegénynek.” (Ford. Radó György.) Az ifjúkori szervezkedésben való részvétele miatt már börtönviselt Wolski első műve *Madziar. Szkic z XVI wieku* (1842) című, Báthori István lengyel király évszázadából témát merítő „vázlata”, elbeszélése,³ de – a másik két említett költőhöz hasonlóan – nem ápolta kapcsolatokat magyarokkal, tehát Liszt iránti érdeklődésük nem magyarbarátságuknak köszönhető.

Csaplórostól tudjuk, hogy Zmorski később német földön élve súlyosan megbetegedett, és baráti viszonyuknak köszönhetően a magyar zeneszerzőtől kapott támogatást, valamint hogy egyik varsói hangversenyén Liszt Chopin-etűdöket és mazurkákat is játszott, és egy újság szerint ezzel „megcáfolta azt a megállapítást, hogy csak lengyel tud mazurkát alkotni és mazurkát előadni”. A magyar kutató csak említi Zmorski Liszt játékát dicsérő versét, de Pośpiech tanulmányában ennek „Tisztelet Neked...” kezdetű két sorát is olvashatjuk. A lengyel kutató idézi Lisztnek a lelkes fogadtatást viszonzó hasonló szavait: „Szeretem Lengyelországot – Szopent, szeretlek titeket is, mindnyájatokat!”⁴

Az 1847-ban Lwówban adott egyik koncertjén Liszt azzal váltotta ki a közönség lelkesedését, hogy tósztot mondott Chopin tiszteletére,

³ Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny. T. 5., 2004, Warszawa, 97.

⁴ Pośpiech, 230–231., 234.

aki szerinte olyan nagyság a zenében, mint Byron a költészetben – írja Pośpiech. A hangversenyen részt vevő írók között viszont akadt, aki a zeneszerző szalonokba való finom modorát hiányolta, sőt társaságbeli viselkedését közönségesnek tartotta, illetve játékából hiányolta az érzelmeket. Ez utóbbi, Henryk Rzewuski (1791–1866) mágánscsaládból származott, de orospárti lett. Egy szentpétervári újságban baljóslatú magyar üstököst említett, aki arra vetemedett, hogy homályba borítson egy hazai (?), épp csak kibontakozó szláv tehetséget, akit egyébként teljesen elfelejtettek. Az első romantikus nemzedékhez tartozó, az előbbieknél rangosabb költőnek számító Wincenty Pol (1809–1872) ugyancsak közönségesnek és hatásvadásznak látta Lisztet, akinek hangja és mozgása olyan, mint a plebejusoké. Ennek ellenére írt *Do Franciszka Liszta* (*Liszt Ferenchez*) című dicsőítő verset.

Stanisław Andrzej Sochacki *Liszt Ferenc és a lengyelek* című könyve (1963, Budapest) ma már nem tesz hozzá témánkhoz, mert Stanisław Dybowski először 1986-ban nagy anyagot feldolgozó monográfiát jelentetett meg Liszt munkásságáról, Lengyelországhoz és a lengyelekhez fűződő viszonyáról. Részletesen tárgyalja Lisztnek a poroszországi Cieszynben és Poznańban, valamint Krakkóban és Varsóban adott koncertjeit. Dybowski szerint a magyar igazi világfiként viselkedett, előre küldte titkárát a szállodába, ahol egész lakosztályt bérelt, elegáns fogattal érkezett. A szerző több mint 80 lengyelt említ, akikkel Liszt megismerkedett.⁵ Közöttük van bő tucatnyi író, köztük olyanok, akik a legnagyobbak közé tartoztak, mint Cyprian Kamil Norwid (1821–1883).

Norwid *Poznańskie* (*Poznań vidéke*, 1861) című tárcája arról szól, hogy Európában az emberek, főleg a nők készek abban hinni, amit gyakran hallanak, illetve nekik parancsolnak. „Egy olyan virtuóz, mint pl. Liszt zongorahangversenyt ad – nem az ő műveiből –, és egész városok mozdulnak meg, és emberek ezrei visznek neki koszorúkat. A nemzet díszkardot küld neki, nagy Dámák arra vetemednek, hogy megigya a maradék vizet, melyet a zongoráján lévő pohárban hagyott.” Norwid levelei irodalmi értékűek. Egyik 1846-ban Brüsszelből küldött levelét érdekes, pletykának bizonyuló hírral fejezi be: „Liszt házasságra lépett egy prágai aranyműves lányával és az arannyal. Ennek az embernek mindig kell valami rendkívülit tennie – aranylakodalom az ő korában kétségtelenül rendkívüli.” A hír azért érdekelte, mert nem sokkal korábban német földön valószínűleg megismerkedett Liszttel, akit kétszer le is rajzolt, és akiről sokat hallhatott a levél címzettjétől. 1874-ben írta Párizsból: „[...] egyáltalán nem csodálkozom, hogy a magyarok

⁵ Dybowski, Stanisław: *Franciszek Liszt przyjaćiel Polski i Polaków*, 2018, Warszawa, 86–133, 253–452.

teremtő szelleme olyan rendkívüli módon járt el Liszttel. A magyarok *more-antiquo* [ősi szokás szerint] kardot adományoztak neki. Bizonyára nem egy ember esztétikai érzékét lepte meg Európában, de a magyarok egyáltalán nem kérdezték, szokás-e kardot adományozni vagy nem. És éppen ez okból az ilyen adományozásban a nemzet és a férfi is igaz érzelemmel viseltettek egymás iránt, és ez szép dolog maradt. Úgy vélem, felesleges lenne ehhez a bizonyos tekintetben egyszerű szokáshoz kapcsolni azt a szabályt: anélkül, hogy adnánk magunkból valamit, semmilyen ajándékot nem szabad elfogadni anélkül, hogy magunkból adnánk valamit.” (Ford. D. Molnár I.)⁶

Zenéről szóló szépirodalmi műveit viszont Chopin és zenéje inspirálta. Liszt lengyelföldi diadalútjának fontos dokumentuma Pośpiech szerint Stanisław Wasylewski (1885–1953) Chopinről szóló tárcája, a *Triumfy Liszta w Polsce romantycznej* (Liszt diadalai a romantikus Lengyelországban): „Liszt személye által fejezték ki hódolatukat Chopinnek.”⁷

Těšínben, az I. világháború után Lengyelországtól elvett Cieszyn város Csehszlovákiának ítélt részében 1953-ban jelent meg az ott élő lengyel Paweł Kubisz (1907–1968) elbeszélő költeménye, a szocialista realizmus érdekes terméke, a *Rapsod o Oszeldzie* (Rapszódia Oszeldáról). Paweł Oszelda nevű sziléziai takács valóban élt, a mű történelmi alapja a takácsok 1844-es felkelése, amelynek az anyagi természetű követelések mellett célja volt az idegen megszállók elleni küzdelem is. 1846-ban a mágnesi birtokot igazgató osztrák vagy német von Kalchberg – Kubisz alkotásában Liszt volt osztálytársa – kérésére a magyar művész koncerteket adott a környéken. Meghívót kaptak rá munkások és parasztok is, köztük Oszelda. Ő feltehetően megismerkedett Liszttel, majd forradalmár lett, ami miatt börtönbe is került, utána pedig Bécsbe ment, ahol orvosi diplomát szerzett. Évek múlva az osztrák fővárosban ismét találkozott a magyar zeneszerzővel.

A mű IV., *Liszt Mester koncertje* című részében Kalchberg nemcsak azért küldet meghívót ezeknek az embereknek, hogy körükben a kultúrát terjessze, hanem hogy megfigyeljék őket, és kiirtsák a fejből a kommunizmust és a lengyelséget is. A *Transzcendens etűdök* hatást tesz Oszeldára és a többiekre, ami megrémítette Kalchberget: „Szól a zene – hangjaiban rejtett fenyegetéssel! /...Kalchberg elsápadt, hallgatja; furcsa rettegés.” A szerző nem tudja, és ez a kor ideológiáját tekintve sokat levont költeménye értékéből, hogy Lenin nagyra értékelte Lisztnek ezt a

⁶ Norwid, Cyprian Kamil: *Pisma wybrane*. 4. Proza. 471.; *Pisma wybrane*. 5. Listy, 59–61., 604–605. Mindkettő: 1868, Warszawa

⁷ Pośpiech, 223.

művét. Ez a zene „felgyújtja a világot, forradalmat füttyöl”, csakhogy az ő számára ez a kommunisták világforradalma. Oszelda nem ezt akarta. A VI., *Paweł Oszelda levele Bécsből* című részből kiderül, miért ment a birodalom fővárosába: „Életet tanulni, nehéz, hosszú harcot!”⁸

Małgorzata Gamrat tanulmánya szerint Kubisz szoros összefüggést látott Liszt nézetei és társadalmi beállítottságú zenéje között, olyan erőt találva benne, ami megrettentheti a zsarnokot. Az 1950-es évek atmoszféráját figyelembe véve érthető túlzással állítja, hogy az etűd a szabadságért és a jobb jövőért vívott harc megtestesítője, ami erőt ad Oszeldának, akinek tehát Liszt mutatott utat.⁹

Liszt zenéje természetesen mindenekelőtt nemzeti érzelmeket ébreszt, különösen, amikor a függetlenség nagy veszélyben van. Zeneszerzőnk művei több, 1956-ban keletkezett lengyel vers létrejöttében szerepet játszottak, amelyekben a magyarok iránti együttérzés és aggodalom fejeződik ki. Két ilyen lírai műnek a címe is ezt bizonyítja: Jerzy Hordyńskinak (1919–1998) és Franciszek Fenikowskinak (1922–1982) egyaránt van, nyelvünkre fordítva is, *Magyar rapszódia* című verse. Hordyński művében ismét a legnagyobb lengyel zeneszerző említése vezet el Lisztig: „Budapest minden hullámhosszon / Budapest kér segítséget, / nincs idő most Chopin etűdjére / s nincs, ki holtakat gyászoljon.” (Ford. Kovács István.) Fenikowski művének befejezése, főleg pedig utolsó szava igazolja fentebbi állításunkat: „dicsőség a szájnak, melyet gipsz fojtott/ és szájpecek és a hangosbeszélők bömbölése, / és amely a bombák dőrejében is / kimondta / a szót, / [...] – Függetlenség.” (Ford. Zsille Gábor.) Marian Ośniałowski (1920–1966) *November* című versének első strófája így hangzik: „Az álmos napok sötétbe hullnak. / Mind hitvány, kurta, meddő, szürke. / De éjszaka felcsendül álmunkban / az »Ungarische Rapsodie«”. (Ford. Zsille Gábor.) – utal a költő Liszt Magyar rapszodiáira.¹⁰

Zeneszerzőnk Kubisznál a hősök egyike, igaz, példa és eszmény is a társadalmi szabadságért vívott harcában. A más intellektuális közegeben nevelkedett Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980) érdeklődésében a zene és hatása játszik meghatározó szerepet. Az 1918 utáni lengyel irodalom egyik legjelentősebb költőjének, próza- és drámaírójának *Mefisto-Walc* (1964) című elbeszélését vagy inkább kisregényét Liszt *Első Mefisztó-kerिंगője* inspirálta (1860), amelynek létrejötté az egyébként hazánkban

⁸ Kubisz, Paweł: *Rapsod o Oszeldzie*, 1953, Cieszyń Czeski, 25–27.

⁹ Gamrat, Małgorzata: *Liszt w ujęciu Jarosława Iwaszkiewicza i Pawła Kubisza*. In *Folia Litteraria Polonica*, 1 (15), 2012, 164, 171–176.

¹⁰ D. Molnár István (vál., szerk. és bev.): *Lengyel tollal a magyar Októberről*. *Antológia*, 2006, Budapest, 40–43, 47–49.

is hosszú ideig élő osztrák Nikolaus Lenau *Faust* (1836) című drámai költeményének köszönhető. Iwaszkiewicznek és Kubisznak Liszt zenéjéhez fűződő viszonyát tárgyaló tanulmányában Małgorzata Gamrat joggal állapítja meg, hogy a zeneszerzőt Faustnál jobban érdekelte Mefisztó alakja, az emberben lévő gonosz, a rossz megtestesítője, ami miatt kortársai „abbénak öltözött Mefisztónak” nevezték.

Iwaszkiewicz alkotása a Liszt-mű kivételes értelmezése. Cselekménye egy kisvárosban kezdődik. A II. világháborúban, a Szovjetunióba hurcolt férje után özvegyen maradt Klara asszony a zeneiskola tanára. Szinte anyaként törődik a rendkívül tehetséges zongoristának tartott Michałal, akit egy vasutas és felesége neveltek fel, akik nem pártolják a fiatalember művészi ambícióját. A tanfelügyelőként odalátogató Feliks Pietrusiński, a tehetségeket kereső varsói zenetanár meghallgatja Michał játékát, aki több zeneszerző művei, végül egy Chopin-ballada után a *Mefisztó-keringőt* adja elő. A fiatalember számára Mefisztó a Sátán, a játékát túl gyorsnak találó tanár szerint „a kísértés démona.”¹¹ „Nálad nem volt semmi a démoniságból” – mondja Michałnak, és ezt tanácsolja, így érvelve: „Ennek olyan érzékinek és nyugtalanítónak kell lennie [...]. Liszt szalonlovag volt, de emellett a démonok megszállottja. Tudta, mi az ördögi.” Feliks felajánlja, hogy magával viszi a fővárosba, saját lakásába, és felkészíti a zeneakadémiai felvételre. A fiatalember örül a lehetőségnek, és izgalmaiban nem is figyel arra, amit elutazása előtt barátja, Karol elmond, és arra sem, hogy Klara lánya, Lusia szerelmet vallott neki. Pietrusiński néha pénzt ad neki, de egyébként nem foglalkozik vele. Varsóban idegennek, magányosnak érzi magát. Megismerkedik a nagyvilági, őt lenéző Bohdannel, aki szövegeket szerez vagy maga is ír a „professzornak”. Kiderül, hogy ez utóbbi abból él, hogy álnéven táncdalokat és kuplékat komponál egy hírhedt mulatónak. Bohdan elviszi oda Michałt, akinek megtetszik a szerzeményeket éneklő, asztaltársaságából odahívott Dźulia. A nő társasága fizetés nélkül távozik, a fiataloknak nincs pénzük. A mulató tulajdonosa rendőrt hív, de elengedi Michałt, mert az írásban megígéri, hogy Feliks majd fizet. Dźulia meghívja magához éjszakára a fiatalembereket, Michał szenvedélyesen beleszeret, és hozzájuk hasonló életet próbál élni.

A cselekmény a kisvárosban folytatódik. A fiatalember éjszaka megjelenik Klaránál, egyre több italt kér, már olyan részeg, hogy az őt anyjaként segítő asszonyhoz mint nőhöz is közeledni próbál. Közben bevallja, hogy rövidesen érte jön a rendőrség, mert pénzszerzés reményében, társaival együtt megölte Pietrusińskit, bár csak süketté akarta tenni.

¹¹ Jarosław Iwaszkiewicz...Mefisto-Walc.pdf, 12. A további idézetek helye: 26., 27–31., 34., 38.

A zenész fiókjában csupán egy Chopin-levelet és előtte a *Mefisztó-keringő* kottáját találták, mert jazzváltozatot akart írni a műből. „[...] ami leginkább idegesített abban, amit az mondott [...], ami az örületbe kergetett, még itt, és amit egyáltalán nem tudtam elviselni Varsóban [...], amit a *Mefisztó-keringőről* mondott.” Hogy Liszt könnyelmű életet élt, száz évvel ezelőtt, de „nekünk most nem kellene ilyen művészek, [...] a mi korunkban az ilyen démonizmus nem imponál. Láttunk rosszabb dolgokat.” Klara mindent megtanított neki, amit lehetett, kivéve a démonok tiszteletét – mondja, de szemére veti az asszonynak, hogy elengedte Varsóba ahhoz a „tökkelütöthöz”, olyan emberhez, aki – a korra jellemzően – „lealjasodott, a pénzért, a karrierért”. Magáról ezt mondja Klarának: „Chopin balladája [...] a rémület és borzalom országa. Valami, ami megfelel nekem, valami, amit el tudok játszani [...] – Hát mit mondhatott nekem a *Mefisztó-keringő*? [...] Hiszen ma léteznek démonok [...]. Különböben mindig léteztek [...] kivéve egyet: a rettegés démonát. Lehet-e félni ettől a Lisztől, ha mi tudjuk, amit tudunk?”

A Dzulia iránti szenvedélyes szereleméhez hasonlóan nem ismerő asszonnyal próbálja megértetni, milyen a teljes birtokbavétel és birtoklás rettenetes gyönyörűsége: „Nem, ez nem nappalra, hanem az éjszakára való szerelem”, az előbbi csak illúzió. Ezután beszél a Varsóba utazása előtt a bele szerelmes Lusiával és az igaz barátjának hitt Karollal folytatott beszélgetésekről, amelyek döntően befolyásolták további, tragikus és reménytelen sorsát. Tőlük tudta meg, zsidó, a szüleit Auschwitzban megölték, és az általa nem szeretett vasutasék nevelték fel saját fiuként. Karol a zenetanárt is igyekezett befektetni, aki alighanem származása miatt talán viszolygott is Michaltól. Hiába tudja, hogy zsidóságának nincs jelentősége, „De másnak bizonyultam, mint az, akinek tartottam magamat”. Ennek tudatában „aljasság” volt Varsóba menni. Képtelen volt és nem is akart visszatérni Pietrusińskihez, hogy pénzt kérjen tőle. Klara kivételével mindenkit meggyűlölt, a fővárost is, ahol magányos maradt, a félvilági énekesnő iránti szerelméig, aki a történetek után azonnal másképp kezdett el pénzt keresni saját magának és púpos nővérének. „Mindez egy lánc volt, az az iskola, az a Feliks, az a zene, azok a skálázások [...]. Egyszer megpróbáltam szétszakítani a láncot és megtetszett.” Bűnére nem keres mentséget, és nem reménykedik abban, hogy a börtönből szabadulva majd megtisztul.

Iwaszkiewicz műve Klarának lányához írt levelével fejeződik be. Az asszonyt sokáig furdalta lelkiismeret, mert elengedte az őt mindig nyugtalanító fiatalembert Varsóba, de végül meggyőzte magát: „Az, ahogy Michał olyan hétköznapien játszotta el, kicsit túl gyorsan és felületesen, abszolút semmit nem tárva fel abból, ami ebben a műben rejlik.”

„Félig-meddig tudatosan” mégis megismertette az ifjú tehetséget Liszt művével, hogy próbára tegye. De feltételezi, hogy „[...] ha itt maradt volna, ha valamire törekedett volna, aztán pedig a mi életünk apró rácsai között – talán akkor jól játszott volna el azt a Mefisztót?”¹² A lánya nevében is írja, hogy nem értették meg a fiatalembert.

A cselekmény részletes ismertetése azért célszerű, mert így fogadható el teljes egészében Gamrat véleménye: a *Mefisto-Walc* „annyiban érdekes, hogy Liszt ilyen című művének alapját irodalmi szöveg képezi. Tehát a zenével mint egy irodalmi mű intertextjével van dolgunk, de egy másik művel is, amely intertext a zene számára, amely általa válik egy-idejűleg másodfokú intertextté Iwaszkiewicz alkotása szempontjából.”¹³ Liszt műve négyszer szerepel a lengyel szerző szövegében: 1. a 7. ütem kottája; 2. Michał előadása; 3. a Pietrusiński halála pillanatában a zeneműnek a pianínóján látható partitúrája, amelyet dzsesszesíteni akar; és 4. A Mefisztó-keringő, mint sajátos leitmotiv a döntő momentumokban. A fordulatot a következő kérdés jelenti: „Te egyáltalán tisztában vagy azzal, ki volt Mefisztó?” Feliks ekkor tanácsolja, hogy „Ennek olyan érzékinek és nyugtalanítónak kell lennie.” Az irodalmi alkotás teljes megértése akkor lehetséges, ha „az érzékiség összefonódik és összekötődik a démonisággal”. Tegyük hozzá: akárcsak Lisztnek ebben a művében. 1969-es első megjelenése után egy évtizeddel rádiójáték készült belőle.¹⁴

Iwaszkiewiczet már korábban érdekelte a magyar zeneszerző személye is. A magyarra lefordított *Villa d’Este* először 1959-ben volt olvasható lengyelül,¹⁵ címében is utalva Liszt *A Villa d’Este szökőkútjai* (1877) című zongoradarabjára. (A „mesebeli” 16. századi főúri villa a Rómához közeli Tivoli város látványossága.) Liszt már a 19. század közepén gyakran járt az épületben, az 1870-es években pedig, a papi rend felszentelés nélküli tagjaként, többször volt Gustaw Hohenlohe bíboros vendége.¹⁶ Iwaszkiewicz novelláját Liszt műve inspirálta, a művészt öregkorában, szerelmeire vissza már nehezen emlékező remeteként ábrázolta.

Jerzy Stefan Stawiński (1921) már 1956-ban megjelent elbeszéléskötetének egyik darabjában magyar hősöket szerepeltetett, sőt nem sokkal később forgatókönyveket írt belőle a legnevesebb filmrendezők számára.¹⁷ Lehetséges, hogy az 1956-ban Magyarországra irányuló figyelme vált tartós érdeklődéssé *Pasje Franciszka Liszta. Nowele filmowe* (1982,

¹² Iwaszkiewicz, 44–45.

¹³ Gamrat, 164. A következő idézetek: 165–168.

¹⁴ *Współczesni...* T. 3., 1994, 325.

¹⁵ *Nagyvilág*, 1980/9. 321–324.; *Współczesni...* T. 3., 323.

¹⁶ https://hu.wikipedia.org/wiki/Liszt_Ferenc; [https://hu.wikipedia.org/wiki/Tivoli_\(Lazio\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Tivoli_(Lazio))

¹⁷ D. Molnár I.: *A magyarság a modern lengyel irodalomban, 1919–1989*, 1995, Debrecen, 71.; *Współczesni...* T. 7., 453.

Liszt Ferenc kedvtelése. Filnovellák) című kötetében, amely 13 műből áll. Kettőnek már a címéből kiderül, hogy a zeneszerző első szerelméről és az általa meghódított első hölgyről, három másik pedig két legnagyobb szerelméről, elvált asszonyokról, a férfi gyermekeinek anyjáról szól. A *Marie d' Agoult*, a *Polka (A lengyel nő)*, valamint ez utóbbival kötenődő házasságnak a pápa általi engedélyezését és visszavonását tárgyaló novella. A francia író, férje után grófnő, a későbbi, a mai Ukrajna területén adott koncerten megismert Karolina Say-Wittgenstein pedig lengyel volt.¹⁸ A novellaciklus főhőse Liszt, a cselekmény az 1823–1886 közötti, a magyar reformkorral kezdődő európai nemzeti mozgalmak és függetlenségi harcok, elsősorban a magyar és lengyel küzdelmek idején játszódik. A zeneszerző szerelmi kalandjai és állandó utazásait taglaló írások inkább egy szórakoztató filmsorozat vázlatai, mintsem irodalmi alkotások – de a filmek nem készültek el.

Liszt és Chopin részben dokumentált kapcsolata egyben a két nemzet barátságának jelképe. Ennek hangsúlyozása néha didaktikusan hangzik alakjai szájából. A magyar zeneszerzőt Chopin emlékezteti származására és hazájára: „Szükséged van rá [...]. Az életedhez is, a komponáláshoz is! Szippantasz abból a levegőből, amely minden művész számára nélkülözhetetlen, végre megtalálod a hazádat!”¹⁹ – mondja – éppen Párizsban. A megjelenő magyar közéleti személyiségek és költők némelyikének szerepe van abban, hogy Liszt felkeresi szülőföldjét. Az író nem a zene érdekli, hanem a zeneszerző fogadtatása. Hihetővé tudja tenni azt a jelenetet, amelyben Vörösmarty felolvassa *Liszt Ferenchez* című versét, amelyet a néhány évvel korábban kiadott magyar költészeti antológiából ismerhetett meg.²⁰ A színhelyek, köztük a magyarországiak száma (Doborján, Pest-Buda többször, Sopron, Esztergom) olyan nagy, hogy azokon Lisztet csak a filmváltozatban lehetne bemutatni. A zeneszerző hazai tevékenységének talán minden állomásáról értesülünk. Stawiński, a deheroizáláshoz közelítve, Lisztet gyengéivel együtt igyekszik rendkívüli egyéniségnek láttatni. A *Pasje Franciszka Liszta* című könyv, a nagy szerelmeket megörökítő részei alapján két, 1981-ben bemutatott rádiójáték készült: *Franciszek i Maria (Ferenc és Mária)* és *Karolina*.²¹

A Liszt zenéje iránti költői érdeklődésre is találtunk példákat: a német lágereket megjárt, emigrációban élő Jerzy Niemojowskiénál (1918–1989) és Krzysztof Andrzej Jeżewskinél (1939–). Az előbbi *W odlocie*

¹⁸ *Współczesni...* T. 7., 2001. 455.; https://hu.wikipedia.org/Liszt_Ferenc

¹⁹ Stawiński, J. S.: *Pasje Franciszka Liszta. Nowele filmowe*, 1982, Warszawa, 66.

²⁰ *Do Ferenc Liszta* (ford. Nowak, Tadeusz). In Csapláros, Kerényi, Grácia, Sieroszewski, Andrzej (vál. és szerk.): *Antologia poezji węgierskiej*, 1975, Warszawa, 147–150.

²¹ *Współczesni...* T. 7., 455.

(*Induláskor*) című verse a háború idején keletkezhett. Hazája elvesztésének és a magyar zeneszerző alkotásainak hangulatát érzi hasonlóan: „Gyűlöletesek, de hiszen csend van, / Feleslegesek, de hisz kristályként csillognak; / Elrejtik őket nagyságok és kicsinységek, / Mint a szenvedés a Liszt-rapszódiaiban / [...] Elrejtik őket keblünk, mint a kristályt, / Mint a szenvedést a Liszt-rapszódiaiban.”²² Az 1970 óta Franciaországban élő Jezewski zenekritikus is, különösen érdeklődik a zene filozófiája és metafizikája, valamint a költészethez fűződő kapcsolata iránt. Az 1991-ben párizsi lengyel folyóiratban olvasható *Magyar szvit*. 1. „tételének” címe *Liszt (Sonata h-moll)*, a következő kettő pedig Bartók és Ligeti György egy-egy műve, amelyek hallgatása a költő szerint hatalmas erejű élmény.²³

Minket érdeklő 21. századi alkotást nem találtunk, talán azért sem, mert még nincsenek az alkotói életművek új adatait tartalmazó kiadványok. Szerencsés, hogy a Liszt-témájúnak nevezhető versek és elbeszélések többsége a 20. század második feléből valók. Emellett a magyar zeneszerző életműve iránt érdeklődő lengyel irodalomkedvelők olyan Chopin-életrajzokat is olvashatnak, amelyekben sok hely jut Lisztről szóló ismereteknek. Jerzy Broszkiewicz (1922–1993) *Chopin élete* című, levelek és dokumentumok alapján, ám nyelvünkre részben „szépirodalmiasított” könyve az eredeti rövidített változata. Szó esik benne arról, hogy még az 1830-as évek első felében „a pokolian büszke és szenvedélyesen becsületes Liszt pedig Chopin játékát hallva, két hétre elrejtőzött emberi szemek elől, félt, hogy elárulja meglepetését, [...] irigységgel vegyes behódolását [...]” Vagy: „Azt kérdezte – miért éppen *scherzo*? [...] Nem kapott magyarázatot. [...] Beszélt, kiabált – csaknem sírt. Ez a lobbanékony lélek bámulatosan értette a zenét, s hinni lehetett őszinteségének. Mikor azt mondta, hogy a *Scherzo* nagy mű, hogy játszani akarja, hogy csak ő tudná igazán eljátszani, Fryderyk halántékában lüktetni kezdett a vér. Oka volt hitelt adni Liszt lelkesedésének.” Már az 1840-es években „Fryderyk egyik régebbi koncertjéről maga Liszt írt beszámolót. Ez a kritika a nagy Liszt hódolatadása volt a nagy Chopinnek.”²⁴

Igaza volt a korábban említett tárca szerzőjének, amikor így fogalmazott: a lengyelek „Liszt személye által fejezték ki hódolatukat Chopinnek.”

²² Niemojowski, J.: *Wiersze wczesne wybrane*, 1982, Warszawa; Drozdowski, Bohdan, Urbankowski, Bohdan (red.): *Od Staffa do Wojaczka*. T. 1., 1988, Łódź, 525–526.

²³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Krzysztof_Andrzej_Jezewski; *Kontakt* (Párizs), 1991/3–4. 32–33.

²⁴ Broszkiewicz, J.: *Chopin élete*. Ford. Sebők Éva, 1966, Budapest, 178–179., 217–218., 255. Az eredeti mű: *Kształt miłości*, 1952, Warszawa

PRITZ PÁL

VALÓBAN HELYTARTÓ VOLT-E HAZÁNKBAN EDMUND VEESENMAYER?

Annak idején április 4. piros betűs ünnep volt. 1960-ban e napon a *Népszabadság*ban megjelent Rónai Mihály András (1913–1992) tárcája. Írásában Anatole France *Judea helytartója* című novelláját idézte. A cikkíró nem csupán személyes tragédiája okán ihlette meg France műve, s abban Pontius Pilatus példázata. Magyarország német megszállását és a magyar holokausztot bő másfél évtized választotta el Rónai írásától. Pontius Pilatus – mondja a francia író, s nyomában a magyar költő – egészen rendes helytartó volt, hiszen esze ágában sem volt a Róma által meghódított területen élő népek belső dolgaiba beavatkozni. Ha mégis ítélkeznie kellett vizsályukban, akkor azt kelletlenül tette, mosta kezeit. Ám az 1944-ben ide küldött Edmund Veessenmayer kifejezetten arra használta fel hatalmát, hogy a Birodalom által megszállt ország lakossága széles köreinek ártson. Mintegy félmillió ember sorsába avatkozott, sőt zömük elpusztításában döntő szerepet vitt. Szóval az új prokurátort – ahogy Rónai írta – „azzal bocsátották útjára, hogy a provincia lakóitól minél több honfitársuk halálát maga követelje meg, szokásaikat és törvényeiket ne istápolja, hanem semmisítse meg, mert ő volt fölöttük a *horogkereszt*.” Vagyis Veessenmayer testesítette meg számukra a náciizmus hozta végzetet.

1960-ban az izraeli titkosszolgálat Argentínában már forró nyomon volt, küszöbön állt egy bizonyos Clemens elrablása, aki a Harmadik Birodalom főhóhérának tartott Adolf Eichmann-nal volt azonos. Elfogása május 20-án sikerrel járt, május 22-én már Tel Avivban adták őt át. Az ügyből nemzetközi botrány lett: Argentína az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé vitte szuverenitása megsértését.

Adolf Eichmann SS-alezredesi rangban vitte véghez világszerte számon tartott gáztetteit, elrablása és hosszú bírósági eljárás után felakasztották. Az 1945 utáni Magyarország ellenben hiába tett újabb és újabb kísérletet arra, hogy a magyar zsidóság elleni bűnök sorozatában vétkes Veessenmayert felelősségre vonja. A volt „helytartó” 1951. december 15-től szabadon, idővel kimondottan jólétben élt a Német Szövetségi Köztársaságban lévő Darmstadt villanegyedében. Stílszerűen a Rosenhöweg, vagyis Rózsadomb úton.¹

¹ A Magyar Televízió egyik nagy sikerű sorozata a nyolcvanas években a *Századunk* címet viselte. Bokor Péter nevéhez fűződött elsősorban. Már közel háromszáz visszaemlékezést gyűjtött egybe, amikor abból válogatva *Végjáték a Duna mentén* címmel interjúi javát könyvbe rendezte, s azt 1982-ben

1961-ben a kor két vezető újságírója, Pintér István (1932–1992) és Szabó László (1930–2015) jegyezte az *Unbestrafte Kriegsverbrecher*, vagyis *Büntetlen háborús bűnösök* című kötetet. Impresszuma szerint a könyv Budapesten jelent meg, jóllehet nálunk a kiadóként jelzett Pannonia Verlag nem létezett. A mű a magyar hírszerzés gondoskodásával jutott el külföldi célközönségéhez.² A könyv Veessenmayer múltjával és akkori jelenével kapcsolatban *valós* dokumentumok felsorakoztatásával *hamis* dolgokat állított. Például azt, hogy Konrad Adenauer polgári demokratikus országa Adolf Hitler birodalmának a folytatója.

Lelkünknek kell a hit, hogy a végül mindenki még itt a Földön azt kapja, amit megérdemel, hiába is tudjuk, hogy a világ nem így van berendezve. Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió uralta bipoláris világrendben a Német Szövetségi Köztársaság az előbbi, a Magyar Népköztársaság az utóbbi táborából nézett szembe egymással. A táborok közti küzdelem eszköze volt a mának sokat mondó tények célorientált elrendezése. Kérdezhetjük, hogy milyen az a rendszer, amelyben a parlament valójában csak a diktatúra fügefalevele? Vagy milyen ország az, amelyben hétpróbás háborús főbűnösök – közöttük is első helyen Edmund Veessenmayer – félelmetessé vált nevüket megtartva szabadon élék életüket?

A lélektanban járatosakat nem lepi meg, hogy a *horogkeresztet* – Veessenmayert – mélyen sértette a felelősségének kimondása. A világhálón bárki megnézheti azt a sértett tekintetet, ahogyan – maga előtt a bűnösöknek kijáró táblával – a fényképezőgép lencséjébe néz.³ A további tájékozódásra vágyók pedig megsejmlélhetik a Nürnbergben 1948–1949-ben lezajlott úgynevezett Wilhelmstrasse-per vádlottjainak az ítéletüket tartalmazó testes kötet legelején látható csoportképét, amint az ítéletüket várók feszülten, fejükön fejhallgatóval figyelik, mi következik. A *horogkereszt* nem vett fel fejhallgatót, lábait keresztbe rakva, összefont karral, sértett daccal nézett előre. Szemében ott a kérdés: Hogyan jöttök ti ahhoz, hogy felettem, Edmund Johann Joseph Veessenmayer felett ítélezzetek? Hiszen nekünk és nekem csupán egyetlen bűnöm van: elvesztettük a háborút.⁴

az RTV–Minerva–Kossuth jóvoltából megjelentette. Az első interjú e kötetben *Jóbarátunk: dr. Edmund Veessenmayer...* címmel jelent meg. (11–21.) Az egyébként mindig szakszerű pontosságra törekvő Bokor Péter ebben az interjúban testálta ránk azt a valótlanyságot, mely szerint 1952-ben csökkentették felére Veessenmayer büntetését, és 1954-ben került volna szabadlára. (11.) Valójában – ismétljük – már 1951. december 15-én szabadult.

² *Unbestrafte Kriegsverbrecher. Dokumente.* Herausgegeben von István Pintér und László Szabó. Pannonia Verlag Budapest. Printed in Hungary 61 – 8320/1 – Révai, Budapest. év nélkül. (A továbbiakban: *Unbestrafte* 1961)

³ A fénykép – például – megtalálható: Veessenmayer útja.

⁴ *Das Urteil im Wilhelmstrassen-Prozess. Der amtliche Wortlaut der Entscheidung im Fall Nr. 11 des Nürn-*

Valami kevés igazsága volt ebben. A nürnbergi perekben, a főperben, majd utána további tizenkét perben – ezeknek egyike volt az imént említett Wilhemstrasse-per, amelyben zömmel, de nem kizárólag diplomatákat vontak felelősségre – győztesek mondtak ítéletet legyőzöttek felett. Bár alapvetően igazságosságra törekedtek, azt egészében nem tudták megvalósítani. Voltak témák, amelyekről nem eshetett szó. Nem beszélhettek például a német városokat sújtó terrorbombázásokról. Míg Nagy-Britannia 1940 őszen és 1941 tavaszán mintegy negyvenezer, majd a háború végén a V–1 szárnyas bombák és V–2 rakéták következtében mintegy 32 ezer főt veszített, ideértve a sebesülteket is, addig a német városok éjszakai szőnyegbombázása mintegy félmillió halottat, mintegy egymillió sebesültet követelt, hozzávetőleg három millió ott-hont rombolt le. Nem eshetett szó a Sztálin parancsára a katyúi erdőben végrehajtott mészárlásról sem, amelyet a háború alatt a szövetségesek segédletével tulajdonítottak a németeknek, először „csak” 925 lengyel tiszt meggyilkolásával vádolva őket. Ám a szovjet főügyész kikövetelte, hogy a szám 11 ezer legyen, ami már közelebb állt a lengyel tisztek 15 ezres tényleges veszteségéhez. Azután Katyń csendben eltűnt a vádak tengeréből. A Szovjetunió a valóságot csak összeomlása küszöbén ismerte be. Veessenmayer tehát meg volt győződve: jön majd még új német generáció, amely igazat ad neki és nekik.

Rónai többször is személyesen találkozott Veessenmayerrel. Abból az időből, amikor ő kérdezett, és a volt hatalmasságnak válaszolnia kellett: Adolf Hitler volt teljhatalmú megbízottjának 1945. november 2-án amerikai fogolyként a magyar nyomozó szervek és népbíróóságok kérdéseire tanúként kellett felelnie. A népbíróósági perrendtartás értelmében a vádat nem egy, hanem két személy képviselte. Az ügyész mellett – mintegy a nép nevében – egy-egy ismert közéleti személy, író, publicista, politikus is kérdezett. Ilyen politikai ügyész lett – például – a szociáldemokrata Horváth Zoltán és Szalai Sándor, a kisgazdapárt polgári

berger Militärtribunals gegen von Weizäcker und andere, mit abweichender Urteilsbegründung, Berichtigungsbeschlüssen, den grundlegenden Gesetzbestimmungen, einem Verzeichnis Gerichtspersonen und Zeugen, und Einführungen von Dr. Robert M. W. Kempner und Dr. Carl Haensel. Herausgegeben unter Mitwirkung von Rechtsanwalt C. H. Tuerck, München. Alfons Bürger Verlag, 1950 (A továbbiakban: Das Urteil)

Veessenmayer személyiségéhez fontos adalék, hogy nem írt emlékiratot. Pedig írhatott volna, bőven volt rá ideje 1977-ben bekövetkezett haláláig. És ha azzal nem is halmozott volna fel vagyont, mint mondjuk Albert Speer – akivel ellentétben neki esze ágában sem volt hamut szórni a fejére – bizonyosan kelt vele feltűnést, keres vele pénzt. Arra sem törekedett – mint mondjuk Werner Best –, hogy a korabeli közvéleményt a maga igazára hangolja. Egyszerűen – az elkerülhetetlen túl – nem akarta, hogy komolyabb nyoma maradjon. Nincsen sírja, nincsen síremléke. Hamvait a tengerbe szóratta. Vö. Igor-Philip Matić: *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. Oldenbourg Verlag, München, 2002 (a továbbiakban: Matić 2002), 12, 297.

tagozatához tartozó (de a kommunista párthoz kötődő) Ortutay Gyula és az 1918-as polgári demokratikus forradalom miniszterelnökségi államtitkára, majd belügyminisztere, Nagy Vince, Sulyok Dezső, a két világháború közötti korszakban több pártban megfordult, ám mindenkor egy modernebb hazáért küzdő politikus.

A publicista, író, költő Rónai gróf Pálffy Fidél (1895–1946) perében töltötte be a politikai ügyészi tiszte. A szélsőjobboldali politikus Szálasi Ferencel működött együtt, később Imrédy Béla pártjának lett az egyik exponense. Kihallgatásain Pálffy egyetlen dolgot állhatatosan tagadott: azt, hogy besúgója lett volna a németeknek. Rónai tisztán akart látni, ezért a rendőrségi fogdában felkereste Edmund Veesenmayert. „Egy ítélkező nemzet dolgában jártam ott” – így az emlékező. „De a tegnapi provincia lenézett és halálra szánt bennszülöttje voltam, a civilizáció minden önfegyelmével Edmund Veesenmayerrel szemközt, kinek még tegnap, a prokurátori korszakban minden egyes szavára, hazámmal együtt, ízenként s majdnem végképp pusztultam el.” Rónai erősen eltúlozza Hitler emberének a nagy, de ténylegesen mégsem korlátlan hatalmát, akit megbízatása majdnem mindenre felhatalmazott, de tényleges hatalma jóval kisebb volt.

„Mosolya lekötelező volt, alakja nyúlánk, cigarettája 'magyar' (márkanév, ezt gyártották akkor). Ami az ügyet illette, az ördögi ügyet: a felvilágosítást sietve, készségesen adta meg. A szituációhoz – hogy most az ő szava, a megbízóé, legfőbb bűnösé dönti el, vajon a sok vádpont közül, melynek mindenike halálos, kit miért kötnek fel külön is – volt érzéke, szinte meglátszott rajta, hogy ízeleteti.” Cigarettával a magyar rendőri szervek látták el. Agyoncitált 1944. július 11-i táviratában elégedetten táviratozta a haza: „Zsidók koncentrációja és elszállítása az V. zónában, a Budapest-külvárosi akciót is beleértve, terv szerint július 9-én 55 741 zsidóval lezárult. I–V. és külvárosi akció összeredménye immár 437 402.”⁵

A tanú, akiből könnyen olyan vádlott lehetett, akit majd a bitó alá vezetnek, nagyon nehezen viselte a börtönt. Könnyörtelenül éles elméje így is nagyszerűen működött. Tudta, hogy 1946. január 10-én Bárdossy László, február 28-án Imrédy Béla, március 12-én Szálasi Ferenc, március 28-án Bakó László, Endre László és Jaross Andor került a hóhér kezébe. Ezért is kellett neki annyira a nikotin. Június 21-én levelet írt. „Ezelőtt 8 nappal, szerdán Péter Gábor tábornok dr. Balassa útján azt

⁵ Lásd többek között: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, 1968, Budapest (a továbbiakban: Wilhelmstrasse 1968), 697. sz. irat, 881.

üzente nekem, hogy cigarettát fogok tőle kapni. Miután nem kaptam semmit, bátorkodom Önt kérni, hozza az Urak emlékezetébe.”⁶

Dr. Balassa Erik rendőr őrnagy a népbíróági tárgyalások felesküdtött tolmácsa volt. E tárgyalásokat sok szempontból érte jogos kritika. Ám a magyarul nem értőkkel szemben kifogástalanul jártak el. Németül adott válaszainak magyar nyelvű jegyzőkönyvét Veesenmayer azután írta alá, ha a felesküdtött tolmács a szöveget kifogástalannak találta. Rónainak Veesenmayer azt a felvilágosítást adta, hogy Pálffy Fidél igazat mondott: az informátoruk Baky László volt, aki viszont tagadta a vádat: szerinte Veesenmayer azért vádolta, mert haragudott rá. Erre Rónai ismét a volt teljhatalmú megbízottat akarta látni, az pedig arra utalt, hogy egy volt csendőrtisztnek nem szabad hinni. (Tegyük hozzá: annak idején sok mindent lenézett ebben az országban, de a csendőrségről igen jó véleményrel volt.) Arca fensőbbes derűbe kezdett játszani, előzőkeny mosolya „már-már társaságbeli kis nevetéssé” vált. „Hogy én őrá haragszom? Ugyan, hisz’ nincs rá, *ich hab’ garkeinen Grund dazu*, igazán nincs rá semmi, de semmi okom – szólt a csendőr gazdája, az 1919-es különítményes tiszté, az 1944-es deportáló államtitkárá –, s hihetően is hangzott a dolog”, elhitte a népbíróság is, Pálffy Fidél ellen ezt a vádpontot ejtette, az a Baky-dossziéba került.

„A helytartó – így tovább az emlékező Rónai –, mint alapos ember, mindenesetre úgy ítélte meg, hogy a vádat képviselő bennszülött némely államügyek felől, melyek bizonyára meghaladják értelmi képességeit, magasabb színvonalú, birodalmi tájékoztatásra szorul. Kitépett tehát a noteszából egy kockás kis lapot, s arra, látható élvezetével a szakszerű emlékezésnek, sematikus rajzban fel is vázolta nekem mindjárt az iszonyú, a milliókat irtó apparátust, amelynek ő itt, Magyarországon része s – a köztünk firtatott ügyben is – szereplője volt. *‘Reichssicherheitshauptamt, Kaltenbrunner’* – ezt a hosszában is kegyetlen német szót, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal nevét és főnökét, az akkor még emberbőrben járó Kaltenbrunnert írta a széltében tartott kis noteszlap tetejére, fönn a középben Edmund Veesenmayer. Ebből aztán sugárvonalakat húzott, legyező alakban, sokat, lefelé. Mikor már meghúzta mindet, az utolsó küllő alá ezt írta oda: *‘Ungarn, Dr. Höttl’*. Amiből azt kellett megértenem, hogy a Kaltenbrunner-féle főgyilkossági hivatalt minden megszállott országban képviselte egy-egy teljhatalmú főmegbízott, s hogy ezt Magyarországon Höttl doktornak hívták. Szolgálatilag ez a doktor a birodalomban Kaltenbrunner, működésileg Magyarországon Veesenmayer alá tartozott. A konkrét esetben: az elhurcolandó magyar törvényhozókról dr. Höttl

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ABTL) V-146088. 96. (Németül)

*Omar-mecset Salamon egykori temploma
helyén Jeruzsálemben, 1934. március
(Forrás: Széchenyi Zsigmond fotóalbumai /
Széchenyi Zsigmondné /
Magyar Természettudományi Múzeum)*

Bakytól kapta a listát; aki ott szerepelt, előterjesztette neki, s együtt hurcoltattak el. Elégedett mosollyal nézett rám a helytartó. Lám, kezdi már a birodalmi apparátust kapiskálni a bennszülött.” Rónainak igaza volt: Veesenmayer ebben az országban nem csupán őt, eredetileg Mordechaj Léb Méirt, hanem nagyjából mindenkit lenézett.

Ám a listát sem Dr. Georg Wilhelm Höttlnek, sem főnökének, Otto Winkelmann-nak nem kellett Veesenmayerhez előterjesztenie. Pontosabban szólva: kellett volna, de mégsem tették. Mert a Birodalom egyes hatalmi szervei között olyan ádáz rivalizálás zajlott, hogy az a bukás számottevő tényezőjévé vált. Nem egyéni ambíciók miatt: a rendszer szerkezetéből következően. A Höttl–Winkelmann–Ernst Kaltenbrunner–Heinrich Himmler-vonal részben arra fordította erejét, hogy Veesenmayernek ténylegesen ne legyen teljhatalma. Kinevezését már eleve ellenezte közvetlen főnöke, Joachim Ribbentrop külügyminiszter és Himmler is. Veesenmayer az Anschluss előkészítésében, majd 1939-ben Lengyelország lerohanásában, később a horvát usztasa állam megteremtésében, majd a szlovák bábállam létrejöttében a Birodalom felső köreiből is respektált nevet szerzett magának.⁷

„Civilizáltan álltunk egymással szemközt – így tovább az elbeszélés –, Herr Veesenmayernak szólítottam, s ő ügyész úrnak, Herr Staatsanwalt-nak

⁷ Lásd erre részletesebben: Matic 2002, 33–188.

engemet; hagytam, le sem fokoztam magamat, hogy csak skribler vagyok. Ügyeltem is, hogy észre ne vegye – de hatósági mivoltom mögül borzadva lestem ki reá.” Mert – mint írja – „diabolikus” alaknak látta. Nem volt az. De ki volt? Hogyan jutott el oda, hogy a nemzetiszocialista Németország akaratát érvényesítő, korlátozott hatalmával is fontos szereplője legyen?

Veesenmayer 1945. május 14-én esett amerikai hadifogságba, 1949. április 2-án 20 esztendőszabadságvesztésre ítélték.⁸ Mintegy nyolc hónapos magyarországi fogsága idején – emlékezete szerint – mintegy 170 esetben hallgatták ki.⁹ Pontosan tudta, hogy mit tett, és tisztában volt a történelem kegyetlen természetével is, számos ízben maga is könyörtelenül cselekedett, a rendszer agresszív természetéhez igazodva, amelynek „elitjéből” nem akart kiesni. Ha kellett, kamatoztatta azt a képességét, hogy tudott lebilincselően kedves lenni. Ha taposni kellett, kíméletlenül taposott. Szerencséjére az amerikaiaknak és nem a Vörös Hadseregnek lett a foglya. Tisztán látta: ha egyenlő mércével mérnek, kötélén végzi. Tanúvallomásaiban ezért a lehető legkészségesebb együttműködés látszatát keltve a szálakat igyekezett mennél jobban összegubancolni. Így viselkedett Rónai Mihály Andrással is. Fő célja mindig az volt, hogy halálbüntetéssel fenyegetett tetteit elfedje, vagy legalábbis jótékony homályba burkolja. Ennek érdekében nem csupán a reménytelenül letagadhatatlant, hanem az ugyancsak nem tetsző dolgokat is vállalta. Egyes valóságelemek felnagyításával, más valóságelemek csökevényesítésével bűvészkedett, és sikerült kiaknáznia azt az adottságát, hogy jól elő tudta adni, amit akart. Helytartói kinevezésének alaptényét is következetesen, arcátlanul letagadta. Ha elébe tették a papírt, addig csűrte-csavarta annak betűjét, amíg a lényegét kilúgozta. E téren is volt mire alapoznia. Tudta, hogy a bíróságok ugyan rengeteg dokumentumot birtokolnak, de még többet nem ismernek. Hannah Arendt nevezetes munkája nyomán közhellyé vált a gonosz banalitásának a ténye.¹⁰ Sokszor azok gyilkoltak, gyilkolnak a legtöbbet, akik egy ujjal sem bántják a másikat. „Csak” éppen az íróasztal mellett dolgoznak serényen. Aki el akar igazodni abban, hogy hazánkban mit művelt Veesenmayer az ország megszállása utáni hetekben, hónapokban, az az órát és a percet is ismerheti, amikor egy-egy fontosabb távirata elkészült. A végtelen szorgalmú Schreibtischtäter, vagyis íróasztal melletti tettes, a gyilkosságok egyik felelőse számos ízben naponta több táviratot gyártott főnökeinek.

Az állítólag százhetven kihallgatásának csak töredékét ismerjük, mert a Vörös Hadsereg kihallgató tisztjeinek, a csehszlovák állam képviselőinek

⁸ Das Urteil, 43., 169–179., 250–252., 272. és 305–310.

⁹ Ezt Nürnbergben 1947. november elsején vallotta. BFL XIV.175. – 1.2.11. Lásd még Matić 2002, 286.

¹⁰ Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris, 2000, Budapest

a kérdéseire is felelnie kellett. Igaz, nem Moszkvában, nem Prágában vagy Pozsonyban, hanem „csak” a magyar fővárosban. Itt érte a sokk, hogy Magyarország vádlottként is kikérte az amerikaiaktól, és tudta: ha az amerikaiak teljesítik a magyar megkeresést, akkor nincs esélye a túlélésre. Számos ismert kihallgatásának – és vélhetőleg a számunkra ismeretleneknek, ám egyszer orosz levéltárakból bizonyosan megtudhatóaknak – legbiztosabb pontja születési időpontjának és helyének a monoton verklizése volt. „1904. november 12-én a bajorországi Bad Kissingenben láttam meg a napvilágot.” Első gyermek, egy ikerpár fiú, majd egy leányka követte. 1910-ben Kemptenbe helyezték a számtantánár papát, ő ott kezdte el az elemi iskolát. A katolikus szülők szigorú, kispolgári elvek szerint nevelték. A nyúlánk, céltudatos, fegyelmezett fiú nehezen viselte az otthoni drillt. A reáliskola után Münchenben fejezte be a középiskolát. 1923-ban államtudományt kezdett tanulni. 1926-ban közgazdász diplomát szerez és doktori értekezés megírásába fog.¹¹ Tanulmányainak költségét magának kellett – fizikai, esetenként nehéz fizikai munkával – előteremtenie. Mindez nem mentette meg attól, hogy időnként éhezzen. Így lett a nemzetiszocializmus prédája. Hogy azután a préda prédálja a földrészünknél is nagyobb világot.

Doktori értekezésének tárgya a határidős értékpapírüzlet 1925 októberében történt újra engedélyezése, témavezetője Adolf Weber, a hagyományos liberális felfogás harcos képviselője, minden állami beavatkozás és tervgazdálkodás konok ellenfele volt. A témavezető nagyra tartotta teljesítményét. Veesenmayer munkájában nyoma sincs tőke- és tőzsdeellenességnek. „Az értékpapírtőzsde egyedül és kizárólag a gazdaság jelensége, első sorban úgy kell értékelni. Etikai, társadalmi és erkölcsi kritika nem elegendő a gazdasági szükségszerűségekkel szemben” – írta 1928-ban megvédett értekezésében. Honfitársai többségétől eltérően nem szomorkodik Németország világháborús vereségén, azt nézi, mennyiben segítette az a börzeviszonyok fejlődését. A gazdasági forgalom lehető legnagyobb szabadságáért száll síkra, és ellenzi a mélyreható állami beavatkozást.

Az NSDAP-be 1932. február elsején, a polgári SS-be 1934. június 22-én belépett Veesenmayer vezérőrnagyként magát római katolikusnak vallotta, életútjával viszont megtagadta egyházát, ahogyan fogolyként is: módja lett volna esetenként eskü helyett fogadalmat tennie, de ő inkább eskü alatt vallott valótlanságokat.

1944. április 3-án az alábbi táviratot intézte Ribbentrop külügyminiszternek: „Budapest lakosságának reagálása a két légítámadásra széles körű, felerősödött antiszemita érzelmekhez vezetett. Tegnap röplapokat

¹¹ Matic 2002, 19–21.

osztogattak, száz zsidó életét követelve minden magyar életért. Még ha ezt nem is lehet így végrehajtani, mivel ebben az esetben legalább 30 000–40 000 zsidót kellene lelőnünk, a bosszúvágy tényleges propagandává válik és talán fenyegető példává is. A következő támadáskor nem lennének fenntartásaim az ellen, hogy tíz megfelelő zsidót agyonlőjünk minden megölt magyarért. Rátz és Kunder miniszterekkel tegnap este történt megbeszélésem arra enged következtetni, hogy a kormány saját magától is hajlamos lenne ilyen lépésre. Másrészt viszont, ha ilyesmit elkezdünk, akkor azt következetesen folytatni is kell. Mivel értesültem, hogy a birodalmi külügyminiszter javasolta a Führernek, hogy ajánlja fel az összes zsidót ajándécul Rooseveltnek és Churchill-nek, szeretném, ha közölnék, hogy a továbbiakban ehhez tartsam-e magam, vagy a következő támadás után elkezdhetem a fent leírt intézkedések foganatosítását.”¹²

Nürnbergben magát mentve a magyarokat gyalázta, a felakasztott Ribbentropról is valótlant állított, közben *hála istent* mondva, hogy a tervből nem lett semmi. Saját magával cáfolhatjuk őt. 1943. december 10-i, nevezetes, Magyarország március 19-i megszállásának mikéntjét döntően befolyásoló jelentésének 3. számú, *Javaslatok és kezdeményezések* című melléklete XII. pontjában ez áll: „Minthogy számításba kell venni Budapest bombázásának lehetőségét, a kellő időre vadászvédelem biztosítandó. Egyidejűleg közölni kell az ellenséggel, hogy a bombák által megölt minden egyes magyarért 100 gazdag zsidót fogunk agyonlőni, és azok vagyonát a károk jóvátételére fordítjuk.”¹³

A nemzetiszocialista rendszer, élén Adolf Hitlerrel egyházellenes volt. A katolikus egyházhoz való kötődés megvallása általában hátrányt jelentett, de alkalmanként lehetett belőle előnyt kovácsolni, azzal, hogy társai és előjárói felfigyeljenek rá: hogy meri ezt megtenni? Megtehetette, mert volt mögötte biztos támasz. Annak a nemzedéknek volt a tagja, mely a 20. század első évtizedében született. Nekik már nem kellett a nagy háború poklában szenvedniük, ám a háború után súlyos nélkülözés és kilátástalanság várt rájuk. Megtanulták, hogy az idősebbekre jellemző érzelgősséget kiirtsák magukból. Többre akarták vinni.

Werner Best 1903-ban, Reinhardt Heydrich és Edmund Veessenmayer 1904-ben, Adolf Eichmann 1906-ban született. Werner Best neve a legkevésbé ismert, pedig ő volt a legféltettebb: olyan tömeggyilkos, akihez képest Eichmann alárendelt jelentőségű személy.

¹² BFL XIV.175. – 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14. (lásd még a 14. sz. jegyzetet.) – Vö. Eckart Conze–Norbert Frei–Peter Hayes–Moshe Zimmermann: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. Blessing, München, 2010, 263.

¹³ Wilhelmstrasse 1968, 755.

Négyükből intellektuálisan Best és Veesenmayer magaslott ki. Best 1942. november 5-től Dániában képviselte a Birodalmat teljhatalmú megbízottként. Mintaprotektorátust akar berendezni. Az országban a szociáldemokrata párt kormányzott, 1943-ban parlamenti választásokat tartottak. Azután a helyzet mégis válságosra fordult, s Best nem aggályoskodott, durva módszereket vett igénybe. Más dolog, hogy ügyes emberként a háború után a tényeket mindig úgy csoportosította, hogy az összkép számára kedvező legyen.¹⁴ Veesenmayer „csak” a halál árnyékában cselekedett így. Kiszabadulása után lényegében nem törődött azzal, hogy mit tartanak róla.¹⁵

A közgondolkodás nem veszi tudomásul, amit a szaktudomány hangoztat: hogy a demokráciák balfogásaira válaszként született diktatúrák, terrorrendszerek a társadalomszervezés számos területén kevésbé hatékonyak, mint a demokráciák. A vak engedelmesség számos közepes vagy gyenge figurát dob a felszínre, míg a demokráciák versengő világa teret nyit a tehetségeknek.

Veesenmayer doktori értekezése birtokában tanársegédként, majd az intézet könyvtárvezetőjeként is dolgozott. 1932 szeptemberében Keppler (aki nála 22 esztendővel idősebb atyai tanácsadója, példaképe és támogatója volt, és abban az évben Münchenben ismerkedtek meg) Berlinbe ment. Nem sokkal később a tanársegédet hivatalába hívta, aki az ajánlatot elfogadta, de müncheni állását nem adta fel, ezért főleg a tanítási szünetekben dolgozott Kepplernek. 1934. április 1-től már Keppler hivatalának a referense. Az egyetemen 350 márkát kapott, Kepplernél 450-et, idővel 750-et. Munkájában nagyokat soha nem tévedett, és tevékenysége jól kamatozott. 1935 körül bekerül a szállítmányozással foglalkozó V. Schenker és Társa Vállalat igazgatóságába, valamint a Standard Elektromossági Rt. felügyelőbizottságába.¹⁶

Keppler büszke volt arra, hogy az általa szervezett huszonöt fős csapattal esetenként azt cselekedte meg, amit más ezer fővel hajtott végre. Veesenmayer benne volt a huszonöt fős csapatban.¹⁷ Ezért számíthatott Kepplerre, aki 1927-es párttagságával ősnácinak számított, 1931 decemberében lett Hitler gazdasági tanácsadója, 1933 márciusában lépett be az SS-be. A Führer számára ő jelentette a kapcsolatot a kereskedelem, bank- és iparvilág vezető személyiségeihez. Nem csupán Hitlerhez és

¹⁴ Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*. Verlag J. H. Dietz Nachfolger, 1996, Bonn, 42-87., 323-400., 403-434.

¹⁵ Bokor 1982, Matic 2002, 296-297.

¹⁶ Matic 2002, 30-31.

¹⁷ Matic 2002, 31.

Ribbentrophoz, de Göringhez is bejáratos volt. Himmler pedig tegeződő barátja, a négyéves terv keretében az olaj és zsiradékok területén különmegbízott, és elnöke a talajkutató hivatalnak.

Veesenmayer azokkal kereste a kapcsolatot, akik révén kiemelkedhetett az éhezés, a mindennapi megélhetési gondok világából. Kepplert azért ismerhette meg, mert gyakorta mozgott jobboldali, nemzetiszocialista körökben. Nem szabad hitelt adnunk 1947. augusztus 20-i vallomásának, mely szerint szenvedélyes nemzetiszocialista lett volna: hideg számításból volt az. És 1945 után hideg számításból beszélt szenvedélyes náci múltjáról. Szokatlan „beismerésétől” azt várta, hogy a megérdemelnél kevesebb büntetést kapjon. A nemzetiszocialista rendszer azonban az agymosást olyan mesterien és intenzíven művelte, hogy annak hatása alól még ő és a hozzá hasonló szellemi kapacitások sem vonhatták ki magukat. Valótlanságot állított, amikor Bokor Péter kérdésére azt felelte, hogy soha nem látta a Führert emberfeletti lénynak. Valótlannul mondja, hogy eszközt, kitűnő eszközt, „mindenekelőtt persze propagandaeszközt” látott csak benne arra, hogy a tömegeket impresszionálja.¹⁸

A budapesti rendőrségi fogdában készített terjedelmes írásában ez áll: Hitler „kétségtelenül zseni volt.” Nagyságát „a tömegpropaganda virtuóz kezelésében” látja. „Frizurája, bajusza, mindig egyforma öltö-zéke ugyanúgy, mint beszédeinek tartalma, párnapjainak tömegdemonstrációi [...] tömegpropagandájának és tömegszuggesztiójának lényeges alkatrészei voltak. Jó pszichológus volt, aki a népet ismerte, annak a misztikumba való hajlását és a hősiességhez való hajlamát is. Megérezte a fausti németet, aki bár egész más szferikus körülményekből született, praktikái részére alkalmas talajnak látszott, és akinek sajátosságaival ő egyenesen rafinált módon tudott bánni.” Részletesebben taglalja Goebbels működését, az erőszak és a terror szerepét. Aki nem hitt – írja –, az hallgatott. „Hallgatott, nehogy defetistának bélyegezzék, vagy esetleg megismerkedjék a Gestapóval. Ennek a szervezetnek a hálózata majdnem tökéletes volt. [...] Így a német nép hűség, hit, remény, kényszer és terror keverékéből állt.”¹⁹

A Birodalom sok más működtetőjéhez hasonlóan Veesenmayer is gépember volt. Nem volt szenvedélye. Az antiszemitizmus sem volt szenvedélye, noha tettei szerint keményen antiszemita volt. Környezetének, a későbbi nemzetiszocialista rendszer fixációs antiszemitizmu-

¹⁸ Bokor 1982, 12.

¹⁹ ABTL A. 646, 16–19. „A német nép lélektanáról az 1939-45-ös háborúban” /Alapelvek/. Nincs aláírva, de a végén „A fordítás hitelül: dr. Balassa Erich r. őrgy.” olvasható. A dokumentum valamely nagyobb dokumentumból lett valamikor kiemelve, ahol 39–42. sz. alatt szerepelt.

sának hatása alól maradéktalanul aligha vonhatta ki magát. Ám azt is inkább „csak” igazodási kényszerként kezelte. Az SS-be is számításból lépett be: tudta, hogy a ruha, abban a világban az egyenruha teszi az embert. Nem sok képet ismerünk róla, ám azok zöme SS-uniformisba öltözöttén ábrázolja. Igazat beszélt 1947. június 18-án: „Ha nem lett volna egyenruhám, nem vittem volna semmire.” Ő pedig sokra akarta vinni.

A polgári demokráciát megvetette, de nem ettől vált náciává. Demokrácia-megvetését döntően elitizmusa fűtötte. Fogolyként viszont szemrebbenés nélkül igyekszik a demokrácia elvéből fegyvert kovácsolni magának. „Hol marad annak a demokratikus alapelvnek a logikus alkalmazása, mely szerint mindenkinek azonos jogai vannak?” – írja 1946. május 12-én, Budapesten az itteni amerikai katonai misszió vezetőjének.²⁰ Mert megtudta, hogy Magyarország akarja vád alá helyezni, és tudta, hogy ez a véget jelentené.

Meglehet, magyarországi helytartóként nem volt diabolikus figura. Talán nem is lehetett, mert nem volt hatalma hozzá. Ha lett volna, akkor a németek megszállta országnak az ő akarata szerinti személy, vagyis Imrédy Béla lesz a miniszterelnöke, és nem Sztójay Döme. Veessenmayer már a Klessheimből hazafelé tartó vonaton felvetette a kormányszónak, hogy Imrédy legyen Kállay utóda. – A zsidó? – csúszott ki Horthy száján állítólag a megvető kérdés.²¹ Aztán a magyar államgépezet Sztójayval az élen úgy működött, ahogy az egy szövetséges állam részéről elvárható. Rendre lecserélték a németekkel való együttműködésben rest főispánokat, s az államigazgatás minden vonalán az új helyzetnek megfelelő személyek láttak munkához. A magyar gazdaság a háborús célok érdekében a korábbinál lényegesen jobban zakatolt.

Közben Veessenmayer nem tudott kellő hatékonysággal dolgozni. Döntően a sajátjai akadályozták. Nagyon rossz volt a viszonya főnökével, Ribbentrop külügyminiszterrel. Veessenmayer ugyan vezérőrnagy volt (hiszen akinek nincs egyenruhája, az senki). Kimondottan rossz viszonyban volt Heinrich Himmler helyettesével, Ernst Kaltenbrunnerrel, Georg Wilhelm Höttil-vel. Utóbbi a német elhárítás magyarországi

²⁰ Unbestrafte 1961, 69. Idézi: Maćek 2002, 286–287.

²¹ BFL XIV. 175. – 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14. (Lásd még a 14. sz. lábjegyzetet.) Idézi Matić 2002, 220. Emlékirataiban Horthy Miklós természetesen szót sem ejt erről. A hangsúly nála azon van, hogy az eléje került Veessenmayernek „világosan” megmondta „véleményét” a megszállásról. A birodalom új képviselője pedig „bizonykodott, hogy velem való egyetértésben törekszik majd feladata teljesítésére.” A kormányzó szavai szó szerint tükrözik Veessenmayer törekvését, ám azok hangulata ellentétes irányú. Összegző mondata szerint „számomra ő volt a birodalmi kormány irányadó képviselője, mint ahogyan ezt utóbb Nürnbergben meg is mondtam.” Valóban így történt. És ezért az ő beszámolója is azt a Veessenmayer-képet csontosította, csontosítja – hiszen az ismét kiadott emlékiratai ma is sokak számára iránytűként szolgálnak a korszak megismerésében –, melyet dolgozatunkkal megkérdőjelezünk. Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa-História, 1990, Budapest, 286.

főnöke volt,²² és osztrák. Veesenmayer viszont birodalmi német. Ezért is utálták egymást. Veesenmayer folyton civakodott a magyarországi német rendőri erők főnökével, Otto Winkelmann-nal is. Valójában ki volt itt a főnök? Veesenmayer azzal az becsvággyal jött, hogy mindenki neki fog engedelmeskedni. Aztán azt tapasztalta, hogy sokan nem. Kezdődött azzal, hogy személyét Himmler 12 fős csapattal védette.²³ De ki vel szemben? A teljhatalmú Veesenmayer testőrei leginkább védencük lépéseit figyelhették, hogy Kaltenbrunnernek jelentsék, aki szeptember 6-án feljelentette Ribbentropnál. Mert – úgymond – nem jól képviseli a Birodalom érdekeit. Hol feleslegesen durva a magyarokkal szemben, hol megengedhetetlenül puha. (Júniusban – állítólag – annyira elkeseredett nehézségei közepette, hogy feleségével öngyilkosságot fontolgatott.) Október 4-én minden ponton cáfolta a vádak.²⁴ Ám az 1948-as nürnbergi perében az 1944-ben a követségen dolgozott sajtóattasé azt vallotta, hogy főnöke a megszállt országban munkaideje mintegy hetven százalékát az SS hivatalai elleni harcra fordította.²⁵

Mivel magyar nyelven máig nem született monográfia róla és magyarországi tevékenységéről, ezért bőven van még mit kutatni: az ismert forrásokat újból és újból vallatóra fogni, valóságos összefüggéseikbe elhelyezni, nemkülönben az eddig magyar részről kézbe nem vett forrásokat elemezni, az összképbe illeszteni.

²² Az ő visszaemlékezése (*Die Geheime Front. Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes*. Wien, 1950, Linz) Walter Hagen álneven jelent meg, és természetesen még a szokásosnál is árgusabb szemmel olvasandó.

²³ Erre Veesenmayer vallomásai a források. Tehát további kutatást igényelnek.

²⁴ BFL XIV. 175. – 1.3.3. Kaltenbrunner odáig ment Veesenmayer áztatásában, hogy – állítása szerint – a budapesti német követség „személyzete egy részének a jelenlegi katonai helyzet miatt megnyilvánuló, szemmel láthatóan negatív magatartása [...] Budapesten széles körökben kedvezőtlen kritikát váltott ki. Különösen nagy figyelmet keltenek dr. Veesenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott egyes megjegyzései és magatartása, holott természetesen mindenki azt várja el tőle, hogy éppen a kritikus időkben energikusan szálljon szembe ezekkel a jelenségekkel, biztonságot, bizakodást és bizalmat sugárzó fellépést tanúsítva.”

Azt nem lehet tudni, hogy Veesenmayerhez mikor érkezett el a feljelentő levél. Ám az tény, hogy csak október 4-én válaszolt a vádakra „Észrevételek az ügyirathoz” címmel. Ebben „képtelenség”-nek mondja a „kiegyensúlyozatlanságát.” „Egyetlen eset sem ismeretes” ezzel kapcsolatban. Az öngyilkossági vádra így felel: „tény az, hogy a gyakran mértéken felüli munkamegtérhelés miatt törvényszerűen átmeneti fáradtság jelei mutatkoztak, mivel gyakran napokon át csak néhány órai alvást engedhettem meg magamnak.” Elismeri, hogy a Weiss Manfréd- és az Imrédy-eset „súlyos gondokat okoztak neki” és Triska követségi tanácsos előtt így beszélt: „inkább keresztüllövök egy golyót a fejem, minthogy arról az útról, amelyet a kötelesség és a meggyőződés ír elő, letérjek.” Vagyis ezzel azt mondja, hogy Kaltenbrunner kiforgatta a szavait.

²⁵ Uo. XIV.175. – 1.2.5. Kurt Brunhoff vallomása. Mivel a derék volt beosztott azt is állítja vallomásában, hogy Veesenmayer „saját szakállára” Horthy Miklóssal együtt „Magyarország érdekében” politizált, ezért – no meg annak okán is, hogy a gondolatmenet roppant hasonlít a fogoly következetesen alkalmazott menekülési stratégiájára – a hetven százalékos arány bizonyosan alaposan redukálendő. Ám annyira mégsem, hogy abból semmi ne maradjon.

GRÓH GÁSPÁR

VADÁSZ-ÍRÓ FÉNYKÉPEZŐGÉPPEL

Széchenyi Zsigmond fotói

Ma már nehéz elképzelni, hogy voltak idők, amikor csendes szenzációnak számított az a pusztá tény, hogy megjelenhettek Széchenyi Zsigmond könyvei, és százezrek olvasták őket. Merthogy az *Ahogy elkezdődött* és az *Ünnepnapok* valójában akkor sem vadászkönyvek, ha a vadászat áll a középpontjukban. Sokféle olvasatot kínáltak, ezek között csak egy volt egy vadász nevelési-nevelődési regénye. Elragadó volt a humoruk, szeretni való az a természethez való viszony, amelyben valóban az erdőzúgás volt a döntő, nem az, hogy az elbeszélőnek van-e puska a kezében, és elsüti-e. Igazából az számított, hogy ezeket a könyveket igazi író írta. Felejthetetlen arcokat rajzolt, egyénített jellemeket mutatott be oly természetes kedvességgel és szeretettel, hogy szinte észrevehetetlen volt, hogy az alapréteg mégiscsak a vadászat. Ezek a könyvek nem a vadászathoz csináltak kedvet, hanem a természettel való szorosabb kapcsolathoz, és ezzel a teljesebb emberi létezéshez.

De volt ezeknek a könyveknek egy egészen másféle jelentősége is, amit olvasóik talán nem is tudatosítottak. Kegyetlen dolog, hogy ezek az ideológiától és politikumtól távoli írások milyen ideológiai és politikai jelentést is kaptak. Akkor már hosszú évek óta ontotta a propaganda az arisztokrácia romlottságáról, népnyzásáról és hasonlókról szóló gyűlöletkampányát – és egyszer csak szerethetően jelent meg ez a világ. Miközben a munkásörök lőgyakorlataikra indulva azt zengték, hogy „nem vagyunk hercegek, grófok” (ezt egyébként nem volt nehéz elhinni nekik), megjelent valaki, aki nem csinált titkot abból, hogy ő bizony gróf (volt?), éppenséggel részt vett akár hercegi vadászatokon is, és hogy ezek a főrangú puskaforogatók nagyon is emberi lények voltak. Akiknek életét nem az osztályharc lidércnyomásos dimenziója határozta meg.

Széchenyi Zsigmond akkor már túl volt páratlan trófeagyűjteménye pusztulásán, puskái beszolgáltatásán, kitelepítésén, kegyelemkenyérként neki biztosított múzeumi éveken, majd – nyilván az álságos kádári konszolidáció „nyitásaként” igénybe vették vadászati tudását, képességeit bizonyos látványos projektekben való részvételen (nem árt, ha egy expedíciónak van olyan résztvevője, aki nem csak magyarul tud). Így jutott el ismét Afrikába, fogadhatott el egykori vadászbarátjától, illetve vásárolhatott magának ismét fegyvert. Nem tudhatjuk, hogy ő maga mit gondolt minderről, mindenesetre élt a felkínált lehetőséggel.

Aki valamennyire is járatos Széchenyi Zsigmond életművében, tudja, hogy valóban kiváló vadász volt, tudja, hogy remekül írt, de azt jóval kevesebben, hogy nagyszerűen fényképezett. A negyvenes évek végén a Természettudományi Múzeumban kapott állást. Fényképeit nézve egy fotós munkatársa¹ megkérdezte, milyen géppel csinálta valamelyik oroszlanos fotóját. (Ez a kép akár az e kiállításon is látható, a Serengeti Nemzeti Parkban, 1934-ben készült kép is lehetett.) Kiderült, hogy egy roppant egyszerű box-géppel. Adódott a kérdés: hogyan lehet ilyen géppel ilyen fotót készíteni? A válasz mélyen jellemző volt: „Nagyon egyszerű: közel kell menni.”

No igen, ahogyan Michelangelo szerint a szobor benne van a kőben, csak a fölösleget kell lefejtetni róla, Bach szerint a zene lényege csak annyi, hogy a megfelelő hangot a megfelelő időben a megfelelő erővel kell megszólaltatni. A vadfényképezés persze nem hasonlítható a klasszikus szobrászathoz vagy zenéhez, de a maga műfajában tényleg adott a titok: közel kell menni. Ha valaki oroszlant akar fotózni, akkor ahhoz.

Ez a történet jutott eszembe Széchenyi Zsigmond fotókiállításán. Jellemzően azonban nem állatokat fotózott, arra vadászat közben nem is lett volna módja: mint mondta, ha a kettőt egyszerre próbálta csinálni, mindkettőt elrontotta. Ezek a képek tehát nem természetfotók, nem állatképek, nem is művészi céllal készültek. Leginkább a családi fényképezéshez hasonlíthatók, amibe sok minden belefér, nem csak a család és a rokonság arcmai: enteriőrök, a mindennapi élet terei, érdekességei, kirándulások, utazások emlékeztetői. Széchenyi Zsigmond képei is ilyenek – csakhogy ez az élet, középpontjában a vadászattal, sokkal több érdekességet kínál, mint a konvencionális családi fotózás. Természetesen bőven akadnak képek, amelyeken a sikeres vadász jelenik meg az elejtett vaddal. Ezeken a képeken a mai környezetvédők persze fennakadhatnak: a mai vadászat, éppen úgy, mint ahogyan a sportok esetében oly gyakran, elsősorban üzlet. Csakhogy itt a nagybefektetők nem futballistákat vásárolnak horribilis összegekért, hanem vadászati lehetőséget. Akinek sok a pénze, kapitális tróféájú vadat lőhet, akinek erre nincs lehetősége, a vadgazdálkodás részeseként selejtezhet. Arra is szükség van, hogy akik tehetik, tudjanak mire fizetni. (Ahogyan a kis futballkluboknak marad az utánpótlás-nevelés.)

Amikor Széchenyi vadászott, különösen korai útjai idején, ez még másként volt. Persze az akkori utakhoz is rengeteg pénz kellett, de a vadászat maga sokkal természetesebb volt: nem programozottan, a jó

¹ Talán nem illetlenség megnevezni: ő nagybátyám, az idén száz éve született (ifjabb) Gróh Gyula, fotós és fotóvegyész volt.

*Egy bennszülött fiú és egy majom kettős portréja,
Kenya, 1929. március (Forrás: Széchenyi Zsigmond
fotóalbumai / Széchenyi Zsigmondné /
Magyar Természettudományi Múzeum)*

előre kialakított menetrendhez alkalmazkodva jelentek meg a vadak. A siker sokkal inkább a vadászon múlt, mint a vadgazdálkodás szakemberein – hiszen a távoli vidékeken még nem is volt vadgazdálkodás.

Erről a természetesebb világról tanúskodnak Széchenyi fotói is. Jellemzően nem is annyira szűkebb értelemben vett vadászképek láthatók a Robert Capa Központ kiállításán, hanem a vadászatokon készült „családi”, azaz tár-

sasági, úti és emlékképek. Mindez akkor is érdekes lenne, ha csak egy kort és miliót, vagy egy mára eltűnt vadászati kultúrát dokumentálna. De ami ezeket a képeket ezen túlmenően is értékessé teszi, az ugyanaz, mint amitől a Széchenyi-könyveket is olyan szívesen olvassuk: hogy *jók*. Jól vannak megkomponálva, úgy esnek a fények és árnyékok, ahogy kell, az van az előtérben és a háttérben, aminek ott a helye, hogy megerősítse magának a témának hangsúlyos voltát – és így tovább.

Széchenyi fotói sajátosan igazodnak a fényképezés magyar iskolájához – ha ez esetben lehet egyáltalán ilyenről beszélni: a kenyai Athi folyónál készült 1929-es kép kompozíciója sokban akár egy Mészöly Géza-életkép elrendezését, tájszemléletét idézi. Máshol a térábrázolás, a perspektíva érzékeltetésére „használ” emberi alakokat úgy, hogy az ő megörökítésükhöz tartja fontosnak környezetbe ágyazásukat („A vadbirkák nyomában”, 1935. augusztus 20.). Nem célja a különlegességek bemutatása, de némely, elsősorban kulturális szempontból érdekes kép ezeknek is szán (Az Omar mecset az egykori Salamon-templom helyén Jeruzsálemben, 1934. március). Van humora: egy bennszülött fiú és egy majom kettős portréja (Kenya, 1929. március) is ezt mutatja, ahogyan egy táborhelyének bemutatása is: a tűz mellett száradó ruhadarabok és mintegy nyársra húzott cipők, a háttérben gomolygó füsttel epikusán is utalnak egy nap történetére, és többet mondanak magáról a táborozásról, mint egy pusztán a helyszínt bemutató kép („Táborom a bambuszerdőben”, Kenya, 1933. január). Különös a Yukon hajó fedélzetén készült

kép konstruktivitása. Ez sem egyszerűen úti kép, pedig lehetne. A képen látható közeli és távoli sorály méretkülönbsége az akár Moholy-Nagy-reminiscenciákat ébresztő képnek még mélységérzetet is ad.

Túlzás volna azonban Széchenyi Zsigmondot a fotóművészet nagyjai közé sorolni, hiszen nem is akart az lenni. Megvolt azonban benne az igény arra, hogy amit csinál, jól csinálja. Így készített kitűnő képeket, alighanem művészeti ambíciók és tudatosság nélkül, de kihasználva a képben gondolkodás adományát. Jó, hogy erről is tudunk, jó, hogy a vadászati világkiállítás erre is alkalmat teremtett, mert valószínűtlen, hogy másként létrejöhetett volna ez a kiállítás, ahol nemcsak ezek a képek kaptak helyet, hanem egy Széchenyi Zsigmond életútját bemutató összefoglalás is. Sorsa maga a történelem: az Osztrák–Magyar Monarchiában megélt gyermekkor, frontszolgálat az I. világháborúban, a romló, de még mindig kivételes anyagi lehetőségeket biztosító, két háború közti kor, olyan egzotikus kalandokkal, mint az indiai tigrisvadászat és az alaszakai út, aztán a dédelgetett gyűjtemény háborús áldozattá válása és a kommunista hatalomátvétel utáni megpróbáltatások, majd az emberibb záró fejezet.

Ami mindezt keretbe fogja, ami erőt ad a nehéz időkben, maga a vadászat: melynek során a puskát emelő embernek azt is meg kell és lehet tanulni, hogy mit jelent célponttá válni. Ez az ismeret ott van Széchenyi Zsigmond életútjában, amiben vadászni nem zsákmányolást jelent. Az pedig egyenesen félelmetes, hogy afrikai útjai mire hívták fel a figyelmét. A kezdetek idején, alig száz éve ez a kontinens még ősi állapotából éppen csak kifelé tartott, négy évtized azonban elég volt ahhoz, hogy maga alá gyűrje a modernitás. Az, amit fejlődésnek nevezünk – de valójában csak a gyarmatosítás szelídebb (?) formája. Ezért írt az utolsó útján látottak alapján „denaturált Afrikáról”, jól érzékelve azt a fenyegetést, ami a mai ember részéről a természetet éri. Nem romantikus alapon, vagy ifjabb korának világát búcsúztató nosztalgiák jegyében látja ezt riasztónak. A természetpusztítás nemcsak elszomorító, hanem az emberiség jövőjét fenyegető folyamat. Mintha még ma sem tudná a bizonyosság erejével mindenki, amit ő akkor nagyon világosan érzett: „hogy veszteségünk pótolhatatlan”. A vadászatot lehet szeretni vagy gyűlölni: a két véglet egyként téves. Az azonban biztos, hogy a nem vadászok mérhetetlenül többet ártottak a természetnek, mint akár azok a legszenvedélyesebb vadászok, akik már csak azért is meg akarták védeni, hogy később is vadászhasanak.

(Széchenyi Zsigmond vadász-író fényképei. Budapest, Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ, 2021. szeptember 28. – 2021. november 28.)

1% METAFIZIKA

RAPAICS RAJMUND

A TERMÉSZETVÉDELEM ÜGYE MAGYARORSZÁGON

(részlet)

A magyar természetvédelem megvalósítására irányuló intézményes törekvések csiráit az erdészetben találjuk meg. Ez könnyen érthető, hiszen az erdészet egész munkaköre olyan szorosan kapcsolódik a szabad természet-hez, hogy ha valakinek van módja a természet megkedvelésére, az mindenesetre elsősorban az erdész. Más termelési ágakban mindent elnyom a hasznosítás jelszava. Az erdész mindenkor altruista volt és az is marad, mert már azzal a tudattal fog munkájához, hogy nem magának, hanem a következő nemzedéknek dolgozik. Tehát az erdész hivatásánál fogva érti és érzi, mi az értéke a természet-védelemnek még a haszon érdekében is.

Ez a magyarázata annak, hogy Magyarországon a természetvédelem érdekében megindult mozgalmak iránt az erdészet körében támadt fel a gyakorlati érdeklődés és így ellentétben a nyugati országokkal, nálunk a természetvédelem a földművelésügyi tárca hatáskörébe került. De talán személyi okai is vannak ennek. Senki sem mutatott Magyarországon annyi megértést a természettudományi törekvésekkel szemben, mint Darányi Ignác. Darányi volt az első államférfi Magyarországon, aki a természetvédelmi mozgalmakat is megértette és támogatta s bár kétségtelen, hogy az ő idejében még meglehetősen kiforratlan volt a magyar természetvédelem ügye, arra is elszánta magát, hogy törvényes intézkedésekkel biztosítja a természetvédelmet Magyarországon. Ez az elhatározása nem valósult meg, de törekvése nem is mult el nyomtalanul.

Darányi szemelte ki a magyar természetvédelem ügyének mozgatójával és megszervezőjével Kaán Károlyt. És Kaán Károly akkor is, azóta is leglelkesebb szószólója a nyugateurópai típusú természetvédelem megszervezésének Magyarországon. Még 1909-ben jelent meg „A természeti emlékek fenntartása” című munkája, majd ezt követte 1914-ben „A természetvédelem és természeti emlékek fenn-tartásának kérdéséhez” címen egy nagyobb tanulmány. A folytatást és a gyakorlati megvalósítást egyelőre megakadályozta a háború.

A háború után megcsonkult országban sokáig nem gondolhatott más a természetvédelemre, mint legfeljebb a természet szakszerű kutatói.

De azok is inkább csak elméletben. Viszont a kisebb ország területen sokkal feltűnőbbé váltak azok a vidékek, amelyek úgy ahogy még megmaradtak ősi, természetes állapotukban. A botanikusok és a zoologusok munkássága hamarabb és könnyebben talált visszhangra a közönség, kivált a helyi érdekeltségek körében. Ma már nemcsak a szakember tudja, hogy például az Alföld természeti állapota mennyire megváltozott a lecsapolások és a vízszabályozások következtében. Hogy a hajdan végtelen puszta most már csak néhol maradt meg olyan ősiségben, amilyenben évszázadok előtt volt.

Ennek következtében felbukkantak Magyarországon is a nagyobb területek rezerválására irányuló természetvédelmi tervezetek. Az elsők között az őslápok rezerválása nemzeti park vagy mint Németországban nevezik természetvédelmi park (Naturschutzpark) alakjában. Később az őskori emlékekről nevezetes barlangok védelme is felmerült az irodalomban. Végül az utóbbi években a Badacsony kapcsán széleskörű vita indult meg a Balaton történelmi és természeti emlékeinek védelmére.

Elfogltság nélkül mondhatjuk azonban, hogy ma talán kevésbé jól áll a természetvédelem ügye Magyarországon, mint állott a háború előtt. Éppen ezért határozottan öröndetes jelenségnek mondható, hogy Kaán Károly felvette a természetvédelem fonalát ott, ahol az a háború miatt elszakadt és tekintélyes kötetben „Természetvédelem és a természeti emlékek” címmel mindazt összefoglalta, amit ma erről a kérdésről tudnunk kell és megvalósítani lehet.

Kaán Károly munkájából látszik, mennyit haladt elméletben Magyarországon a természetvédelem ügye és mennyire megérett már a gyakorlati megvalósításra. Itt most már a természetvédelem ugyanolyan értelemben szerepel, mint a nyugati államokban s külön fejezetek ismertetik azokat a természeti tájakat, amelyek rezervációra alkalmas és ajánlatos helyek.

De egyszersmind az is kiderül Kaán Károly munkájából, hogy Magyarországon mind a természet, mind a társadalom szempontjából nagyon nehéz probléma a természetvédelem. Külföldi példákból tudjuk, hogy kis terület nem alkalmas rezervációnak. Ilyen helyen a természet a környező vidék átalakulásának hatása alatt nem tartja meg ősi természeti állapotát, hanem maga is átalakul. Magyarországon Szegeden az Ásotthalmi erdőben rezervált 29 hold mutatta meg, hogy mennyi különleges figyelmet kíván a rezerváció, ha valóban meg akarjuk őrizni ősi állapotában. Még kevésbé van kilátás arra, hogy lapterület lenne rezerválható az egész környék védelme nélkül.

Mindez óvatosságra int. Kevesebb, de jól megválasztott és kellő környékkel biztosított rezerváció ajánlatosabb célkitűzésre a természetvédelmi mozgalomban, mint a sok apró. Kaán Károly elsősorban a kiskun-

sági ősturjánokat, a bátorligeti nyírlápot, a Kis-Balatont, a tiszakisfaludi szigetet, a Baláta-tavat, a Tihanyi-félszigetet, a Szent György-hegyet, a Badacsonyt, Ipolytarnóc ősföldtörténetileg érdekes darabját, valamint néhány barlangot ajánl védelemre.

Hogy mindennek lehet, sőt a jövőben lesz is gyakorlati „haszna” is, a táj szépség jelentőségének fejtegetésével és a műemlékek környezetének helyes kiképzésével bizonyítja. A történelmileg sokkal képzetesebb magyarság lelkéhez szerencsésen folyamodik a szerző, mert a történeti emlékek természeti környezetének szépségén át legkönnyebben megérti és belátja a természeti táj védelmének fontosságát is. Aki látta a somlói vagy más szépen „foglalt” várat és akit megriasztott már a nógrádi vár kietlen környéke, az hamarosan észreveszi, hogy Kaán Károly ezekben nagyon értékes útmutatást ad a természetvédelem megkedveltetéséhez.

Különben korunkban a természetvédelem ügyét mindennél jobban előtérbe tolja a nálunk is mindinkább nagyobb tömegeket mozgósító turistáskodás. Tudjuk, hogy a turistamozgalom már eddig is összeütközésbe került régebbi és már szabályozott, de a turistáskodásra figyelmet nem fordító intézkedéssel. Például a vadászat érdekei nem egy ponton állják útját a turisták kívánságainak. Amióta a turistaság Magyarországon szervezetileg munkálkodik, egyre jobban elérhető, hogy tömegnevelő hatást gyakoroljon éppen olyan körökben, amelyek egyébként ilyen eszmék számára nehezen hozzáférhetők. Ezzel adva van a magyarországi természetvédelmi mozgalmak társadalmi megszervezésének lehetősége is.

Kaán Károly természetvédelmi egyesületben látja a magyarországi természetvédelem ügyének megoldásához vezető út végső állomását. Ez a külföldi példák alapján is kétségtelen. Ahol külföldön eredményt ért el a természetvédelem, mindenütt egyesületileg szervezve és szervezkedve vívta ki a célt. A természetvédelmi egyesületre Magyarországon is szükség van s erre az egyesületre fontos feladat vár.

A természet modern kultusza mindenütt abban az arányban növekedik, amint előrehalad a városiasodás. Miként a falusi, tanyai ember a városba törekszik, azonképpen a városban felnőtt ember a szabad természetet keresi. Ez a jelszava már a rokokó korszaka óta, amikor először hangzott el az újkorban Rousseau jelszava: Vissza a természethez! Amíg csak a polgári osztály számára kellett gondoskodni erről a „természetről”, elég volt a villa és a nyaralás. Ma azonban, mikor a munkás és a kistisztviselő is megkívánja a maga vasárnapi és szabadságos „természetét”, szükség van nemzeti parkokra. Ezzel a természetvédelem nálunk is elérkezett olyan feladatok megoldásához, amelyek törvényhozási intézkedést kívánnak.

(Rapaics Rajmund: *A természetvédelem ügye Magyarországon*. In *Magyar Szemle*, 13. kötet [1931], 9–12. szám, 342–347.)

KÖRKÉP

SZEMES PÉTER

KÜLDETÉS ÉS SZOLGÁLAT

Petrik Béla Borbándi-monográfiája

A szellemi embernek, ha hiteles alkotói életművet kíván építeni, nemcsak a vele szemben támasztott külső, hanem az önmagával szemben támasztott belső követelményeknek is meg kell felelnie. A népi mozgalom elkötelezett és fáradhatatlan kutatója, Petrik Béla Borbándi Gyula-monográfiája érezhetően e kettős cél teljesítésének szándékával fogant, hiszen nemcsak a Magyar Művészeti Akadémia íróportré-sorozatának újabb értékes és hiánypótló darabja született meg vele. *A teljes kép felé – Fejezetek a népi mozgalom történetéből* (2008) és *A népi-nemzeti mozgalom történeteiből* (2012) című könyveket követően – a szerző által választott, példás következetességgel és kitartással járt út is jelentős mérföldkővel gazdagodott, ismételten egy fontos életműre vetült Petrik Béla elemzői-értelmezői figyelme. Utószavában, a kötet alcímét (*Egy sors a küldetés és szolgálat jegyében*) is indokolva, monográfusa ekként foglalja össze Borbándi érdemeit: „Élethosszig tartó küldetés és alázatos szolgálat volt a sorsa, amelyből az egyetemes magyarság egyik legkiemelkedőbb életműve kerekedett ki: egy páratlan, négy évtizedig a nyugati magyarságnak pártatlan fórumot biztosító folyóirat; egy bő három évtizedig tartó rádiós szerkesztői hivatás, amelynek során számos menekült magyar írónak adott munkát és kenyeret, s a nyilvánosság, a szólás szabadságának ihlető bűvöletét; a száműzött magyarság életének, teljesítményének és minden mozdulatának krónikája, amely nélkül ma sokkal kevesebbet tudnánk a nyugati magyarság életéről, gondolatairól, szellemi teljesítményéről, mindennapi küzdelmeiről és kínjairól; s a magyar népi mozgalom máig egyedül hiteles monografikus feldolgoása.” (233.) Noha – rendkívül szerényen – pályáját illetően maga Borbándi Gyula tiltakozott leginkább a „nagy szavak” használata ellen (lásd: *Vallomás egy terápiairól*), Petrik Béla értékelése helytálló, a *küldetés* és a *szolgálat* fogalmai pedig teljes mértékben alkalmasak arra, hogy általuk az emberi sors és az alkotói út karakterét meghatározza. Mindez már a rövid előszóban nyilvánvalóvá válik, amelyben a személyes tapasztalat, az emlékidézés is megerősíti a kötet főszövegében – tudományos igénnyel – írtakat.

Kötete négyes tagolását a jelentősebb sorsfordulók eleve felkínálják, ám az alfejezetek mozaikdarabjait remekül illeszti kronologikus rendet adó egésszé a szerző. Közülük az első természetszerűleg a családdal, a diákevekkel és a felkészülés idejével foglalkozik. Érdekes adalék az apa rövid közéleti szerepvállalása (előbb sztrájszervezőként a szociáldemokrata párt körül, majd a dél-

vidéki magyarok között), amely éppúgy későbbi elköteleződését befolyásoló tényező volt a fiú számára, mint a sport, a cserkészlet, a katolikus hitélet, vagy éppen olvasmányélményei (köztük a legmaradandóbb: Az *elsodort falu*). Nem véletlen, hogy figyelme már korán, a népi irodalom és a szociografikus művek hatására a leszakadt társadalmi rétegek (elsősorban a szegényparasztság) helyzete felé fordult. Diákszövetségi munkája révén bekapcsolódott a falukutató mozgalomba, ahol elsősorban az Ormánság népesedési problémáit (születésszabályozás, egykezés) vizsgálta. Publikációi arról tanúskodnak, hogy az amerikai kivándorlás megállítását és a munkásság sorsának rendezését komoly feladatnak tartotta, sürgette a szükséges reformokat. Amint Petrik Béla írja: „Ő is középen, a jobboldal és a baloldal között kereste az igazságot, abban a harmadik oldalon vagy harmadik úton, amelynek eszmei megalapozóját Németh Lászlóban, Kodolányi Jánosban és Kovács Imrében találta meg.” (38.) Doktori védését követően behívták katonának, amerikai hadifogságba esett – jellemző, hogy két társával a táborban is magyar újságot szerkesztettek, *Hazafelé* címmel –, 1945. augusztus 24-én érkezett haza Budapestre.

A második fejezet Borbándi Gyula koalíciós időkbeli közéleti tevékenységét mutatja be. Miután az igazolási eljárást követően újra dolgozni kezdett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, a világlátásához leginkább közel álló Parasztpártban kezdett politizálni. A Kovács Imre-féle autonóm irányzat híveként 1946-ban a VI. kerületi szervezet titkára lett, előadásokat tartott, kulturális esteket szervezett, s életre szóló barátságot kötött Molnár József budapesti főtitkárral. Amikor a Magyar Közösség elleni koncepciók per és Kovács Béla kiskgazda vezető letartóztatása miatti tiltakozásként Kovács Imre 1947-ben kilépett a Nemzeti Parasztpártból, az a vele együtt gondolkodók sorsát is megpecsételte. Borbándiék körül egyre inkább fogyott a levegő, a „kékcédulás” választásokat követően pedig egyértelművé vált, hogy nincs maradásuk az országban. Molnár József feleségével szerencsésen átjutottak az osztrák határon, és végül Zürichben szálltak le a vonatról, ahol elkezdődött az új, szabad, de bizonytalan élet.

Az emigrációban töltött évtizedeket a harmadik fejezet tárgyalja, ez a Borbándi-életút, ezzel a monográfia – gondosan és pontosan összeállított – legfontosabb tömbje: a *küldetés* és *szolgálat* kibontakozása és megmutatása. A tájékozódás, munka- és kapcsolatkeresés eredményeinek felvillantása (amihez a Parasztpárt újraalakításának kudarca is hozzátartozik) után irodalomtörténeti értékű egység mutatja be a *Látóhatár* megalapításának körülményeit és folyamatát, külön kitérve az első számok előállítására, szerzőire, tartalmára. Ezzel párhuzamosan az is feltárul, miként kapott Borbándi – Kovács Imre közbenjárására – biztos megélhetést adó munkát a Szabad Európa Rádió szerkesztőségében (bejelentkezéseiben, műsoraiban a Gyulai Ernő álnevet használta), és miként talált új otthonra Münchenben 1951-ben. Az 1956 októberéig tartó időszakból Petrik Béla a különböző, lapot is népszerűsítő utazásokat (1952-től főmunkatársi minőségben), valamint a folyóirat körül zajló belső és külső vitákat emeli ki. Utóbbiak közül – jelentősége miatt – részletesebben foglalkozik a Kovács Imrének az addig táplált illúziókkal leszámoló, *Kijózanult emigráció* című

esszéje nyomán kialakult polémiaival, amelynek közlése és a mentora melletti kiállítás miatt Borbándi ugyancsak szigorú megrovásban részesült. A történelem azonban őket igazolta, hiszen a nyugati hatalmak valóban nem avatkoztak be az '56-os forradalom eseményeibe, a leverésével elindult nagy menekülthullám pedig az emigráció históriájában is új fejezetet nyitott. A SZER vezetése, önkritikát gyakorolva, a magyar szerkesztőség több munkatársát elbocsátotta, egzisztenciálisan ellehetetlenítve a *Látóhatár* szerkesztőinek többségét. Borbándi – az üzemi tanács tagjaként – maradhatott, ám a lapnál kialakult feszült helyzeten ő sem tudott úrrá lenni, így 1958 októberében Molnár Józseffel, Kovács Imre támogatásával, *Új Látóhatár* címmel indítottak folyóiratot, amely egyértelműen a népi mozgalom gondolkodását tükrözte. Ennek megfelelően hasábjain folyt le az a vita a népi irodalomról (a monográfus az első folyamok tartalmával együtt ennek menetét is példaértékű alapossggal ismerteti), ami, a jól választott szerzői kör mellett, megalapozta és megerősítette a kiadványnak az emigráció szellemi életében elfoglalt helyét. A megbélyegzett népi mozgalomnak az odahaza bebörtönzött Bibó István érdekében a nyugat-európai közvéleményhez fordulása egy fontos fejezet születéséhez is elvezetett: Borbándi és Bibó kapcsolatának felfejtésével a kötet különös értékkel gyarapodott.

A hatvanas évek történései közül többre is bővebben kitér Petrik: így a lapnál a Molnár József és Bikich Gábor között kialakult összeütközésre (ami Bikich kiválásával végződött), a Borbándi németországi tartózkodási engedélyének meghosszabbítása körüli nehézségekre, számos előadásra, publikációra, nagy találkozásokra (Illyéssel, Kodállal, Németh Lászlóval és másokkal) és az *Aurora*-könyvek recepciójára. Borbándi csak a hetvenes évek elején kapta meg a német állampolgárságot, és igazgatóhelyettes lett a Rádiónál, ami lehetővé tette, hogy a folyóirat szerkesztése mellett saját, átfogó munkáiba is belekezdjen. 1976-ban jelent meg a magyar népi mozgalomról írt *Der ungarische Populismus* című könyve, amely a német olvasók számára is tisztázta a „harmadikutasok” céljait és törekvéseit. Az *Új Látóhatár* működésének „csúcsra” juttatásával párhuzamosan könyvét – elsősorban Bibó István és Kovács Imre észrevételeinek felhasználásával – kibővítette, így a „harmadik reformnemzedék” monográfiája magyarul is megjelent. Petrik Béla nemcsak bemutatja a köteteket, hanem részletesen foglalkozik recepciójukkal is (külön megemlítve a magyarországi támadásokat).

A következő nagy mű, a nyugati magyar emigráció negyven esztendejének (1945–1985) áttekintése szinte rohamtempóban született meg Borbándi tollából, hiszen az „előtanulmányok” már a korábbi előadásokkal és publikációkkal megtörténtek, 1984-es nyugdíjazásával pedig jócskán maradt ideje az írásra is. A *magyar emigráció életrajza* (1985) szerzője „emigrációs élete tapasztalatait és tanulságait foglalta össze, annak az életnek a lehetőségeit, amit emigráns hivatásának tekintett.” (188.) A nyolcvanas években e „hívás” újabb jelentős munkákkal gazdagította a nyugati, s így az egyetemes magyar kultúra kincsesházát: Borbándi szerkesztésében megjelent a *Nyugati magyar esszéírók antológiája* (1986) és a *Nyugati magyar tanulmányírók antológiája* (1987), kiadóként fényre- napvilágra segítette Rózsás János könyveit, a szép és nemes küldetését bevégező *Új Látóhatár* megszűnésével egyidejűleg kikerült a nyomdából Ötszáz mérföld

című, első tanulmányválogatása (1989) és egyre gyakrabban hazalátogatva, tapasztalataival segítette a formálódó demokratikus ellenzék szerveződését is. E forrongó időszak eseményeit – mint elsődleges kutatási témájába illeszkedőt – érezhető kedvvel dolgozta fel Petrik Béla.

A rendszerváltozás után Borbándi magyarországi barátai és tisztelői mindent elkövettek azért, hogy az emigrációban végzett kiemelkedő tevékenységének eredményeit itthon is ismertté tegyék. Ennek nyomán számos lap- és könyvbemutatóra, szerzői-előadói estre hívták, sorjázta újabb és újabb kötetek: a *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia* (1992), az emigrációtörténet folytatásaként az *Emigráció és Magyarország – Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995* (1996), a *Magyarok az Angol Kertben – A Szabad Európa Rádió története* (1996, 2004), a *Magyar politikai pályaképek 1938–1948* (1997) és a 80. születésnapot köszöntő *Alkony és derengés – Írások a posztemigrációról* (1997). A régóta megérdemelt díjak és kitüntetések sem maradtak el, amelyek közül a magyar Pulitzer-díjat (1997), a Kisebbségekért Díjat (1997 – a monográfia főszövegében az odaítélés ideje téves évszámmal szerepel), a Kölcsey-díjat (1999) és a tudományos pálya babérját, a Széchenyi-díjat (1999) érdemes kiemelni.

Borbándi aktivitása – többek közt élettársa elvesztésének tragédiája és saját betegsége ellenére – a 2000-es években sem csökkent, amit további négy fontos kiadvány jelez: a folyóirat történetét bemutató *Nem élünk hiába – Az Új Látóhatár négy évtizede*, valamint *Népiség és népiek* című, negyven tanulmányt tartalmazó válogatása az ezredfordulón, *Értékkörzés* esszégyűjteménye 2001-ben, míg az *Emigránsok* portréi 2002-ben láttak napvilágot, miközben *Két világban – Életem és pályám* címmel (2003) curriculumát is összeállította. Utóbbiról ekként ír a monográfiája: „A *Két világban* egy olyan emberről szól, aki korrektségével iránytűként szolgált az egész nyugati magyarságnak; aki munkásságával az egész magyar kultúra történetében, mind szellemiségében, mind színvonalában szinte páratlan folyóiratot hozott létre; aki szerkesztői munkásságával földrészeket, generációkat és szellemi irányzatokat volt képes egy asztalhoz ültetni és gondolataikat szintetizálni; aki szerzőként több alapművet, monográfiát írt; aki az 1945 utáni magyar emigráció történetét alázatossággal és hiteles aprólékossággal írta meg és dokumentálta, akinek munkája nélkül ma már a magyar kultúra e fontos szelete nem volna teljes egészében megismerhető” (226.)

A rövid záró fejezet a *szolgálat* végének főbb eseményeit mutatja be: az újabb elismerések (Magyar Örökség Díj [2000], MTA Arany János-nagydíja [2005], Lotz János-émlékérem [2006], Hazám-díj [2007]) mellett feleségével Budapestre költözésüket (2010), az utolsó nyilvános szerepléseket és a betegség hullámvéréseit, amelyek 2014. július 23-án értek véget. Az ezt követően megjelent két emlékkötet (...*elvégeztem, amire rendeltettem...* [2014], *Magyar Látóhatár – Borbándi Gyula emlékkönyv* [2015]), a születése századik évfordulóján (2019) történt megemlékezések már az utóéletet gyarapítják, ahogyan Petrik Béla immár megkerülhetetlen monográfiája is. A bőséges függelékanyaggal ellátott könyv szellemi tisztelgés egy példás, *küldetés és szolgálat* jegyében betöltött sors előtt.

(Petrik Béla: *Borbándi Gyula*. MMA Kiadó Nonprofit Kft., 2020, Budapest)

LUDMANN MIHÁLY

TEPLOSOK, KASTÉLYOK ÉS PALOTÁK MESTERE*Mayerhoffer Andrásra emlékezve*

A török kiűzése utáni időszakban jelentős építkezések kezdődtek, amely során egész településeket kellett újjáépíteni, illetve számos új templomot emeltek. Ezek döntő része a nagyalföldi területen, a kor, a 18. századi késő barokk építészeti szellemének megfelelően készült el. Az építés gyorsítása érdekében Bécsben a kamara építészei központi terveket készítettek. Sok volt a feladat, építómesterekből viszont komoly hiány volt, emiatt sok szakképzett mester érkezett hazánkba. Így került Magyarországra a salzburgi születésű Mayerhoffer András is, aki kezdetben a ráckevei Savoyai-kastély építkezésén dolgozott.

Mayerhoffer András 1690-ben született, majd fiatalon, szakmai tudással már felvértelve utazott Magyarországra. Ráckevei ténykedése után Pesten telepedett le, családot alapított és 1724-ben polgárjogot kapott, 1729-ben a pesti céh már mesterként vette fel tagjai közé. Fiai, János 1721-ben és András 1725-ben Pesten születtek, akik a családi hagyományt folytatva szintén építómesterként tevékenykedtek.

Buda visszavívása után nem sokkal a visszatérő pálos rend rendházát és templomot építtetett Pesten, amelynek az alapkövét 1723-ban tették le. A templom II. József szerzetesrendeket feloszlító 1786. évi rendelete után került a Pázmány Péter alapította nagyszombati, majd Budára, illetve 1784-ben Pestre költöztetett egyetem tulajdonába, ezért nevezték később egyetemi templomnak – jelenlegi hivatalos neve Kisboldogasszony-templom.

A templom tervét Mayerhoffer András készítette, ez a mű az építómester első önálló alkotása. A templom homlokzata a közép-európai hagyományokat követi, hasonlít a melki apátsági templom homlokzatára – amely ugyanúgy két-tornyos, hármastagolású, és a főpárkány fölött timpanonnal lezár –, valamint a későbbi Spital am Pyhrn-i apátsági templomra. Ezeknek az osztrák templomoknak a homlokzati hármastagolási arányai közel egyformák, Mayerhoffer tervében azonban az arányok ezektől lényegesen eltérnek. A legalsó szint kétszer olyan magas, mint a felette levő, míg a harmadik szint csak harmada az alsó szintnek. Az összetett párkányok tagolják és hullámzó szegélyként erősítik fel a fal síkjának térbeli elmozdulását. A hármastagolás függőlegesen is megjelenik, a főhomlokzat két szélén egy tengelyre szerveződik négy-négy ablak, középen pedig az emeleti szinten egy ablak van, de e fölött egy szoborfülke, a földszinten pedig a kapu töri meg a falsíkot. A két torony között timpanon van, amelyek torony melletti sarkában helyezték el a két első remete, Remete Szent Pál és Remete Szent Antal szobrát. Szoboralakjuk a belső térben az oltár mellett is megjelenik, mert az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálos rend tagjai remete szerzetesek. A párkányok és pilaszterfők díszítő szerepét háttérbe szorítja a kapuépítmény építészeti és szobrászi gazdagsága. A térben legelől lévő oszlopokat hátrébb húzódó volutás fejezetű pilaszterek követik, és ezt a

*A pálosok által építtetett, jelenleg Kisboldogasszony-templom kapuja
(Fotó: Ludmann Mihály)*

térbeli mozgást az egyenesekből szerkesztett párkány is követi. Felette pedig gazdagon díszített mellvéd látható.

A kapun belépve, az orgonakarzatot tartó kettős oszloppár határolta szakaszon áthaladva, fokozatosan tárul fel a belső egyhajós, három-három kápolnával határolt tér. A mozgalmas oltár felé erős kiülésű, többszörösen megtört párkányzat vezet, amely a szentélynél ívesen meghajlik és megszakad. Itt egy-egy díszes oszlop zárja a gyülekezeti teret, jelezve a szentély határát. Az oltár-építmény díszes piederstálokon álló oszlopaival és szobraival önmagában is tekintetet vonzó művészi alkotás.

Az egykori pálos templomhoz építészeti szemléletmódjában és megoldásaiban nagyon közel áll Mayerhoffer András másik – neki tulajdonított – munkája, a kalocsai székesegyház, amelynek az alapkövét 1735-ben tették le. Sajátos, hogy ebben a korban az építőmesterek és tervezők nevét nálunk még ritkán jegyezték fel, azonban a dokumentáltan hozzá köthető művek stíláriai megoldásai alapján általánosan elfogadott, hogy az egykori pálos templom és a kalocsai székesegyház mestere is ő volt. A homlokzat arányai hasonlóak, és a kapu erőteljes hangsúlyozása is a mester stílusára vall. Azonban jól látható különbségeket is találunk. A pálos templom belső tere a remete szerzetesi lét befelé forduló világának leképezéseként sötétebb, hullámozása természetközelibb. A kalocsai épület az érsekség reprezentatív központi temploma, amelynek az újrakepítése

során a régi középkori székesegyház méretére, alaprajzi arányaira is tekintettel voltak. A homlokzata jobban síkban tartott, kevésbé szenvedélyesen birtokolja a teret. A belső tér nagyobb, itt oldalanként négy-négy kápolna van, világosabb, áttekinthetőbb és fegyelmezettebb a belső tér tagolása. A kalocsai főoltár nem Mayerhoffer korából való, a 19. században átépítették.

Mayerhoffer András építészetének olyan, tehetségéről valló megoldásai, mint a párkányok, ablakkeretezések, mellvédek és a díszítőszobrászat szellemes alkalmazása ismertté tette az építészt. Nem véletlen, hogy felfigyelt rá Magyarország egyik leggazdagabb és befolyásosabb embere, Grassalkovich Antal, aki megbízta a nyitrai piarista templom szentélyének megtervezésével, így emlékezve meg ifjúkorának ott töltött tanulóéveiről. Ezután a főúr több feladattal bízta meg, melyek között az egyik legnagyobb szabású és megjelenésében is kiemelkedő alkotása a gödöllői Grassalkovich-kastély.

Ebben az időszakban az uralkodóház iránt elkötelezett magyar főnemesi családok jelentős mértékben gyarapították a vagyonukat, de a feltörekvő köznemesi családok is jelentős birtokokhoz juthattak. A vagyon reprezentációs igényt is generált, amelynek egyik látványos eleme a rangot kifejező építkezésben vált láthatóvá. A török veszély elmúltával a régi várkastélyokat kezdték átalakítani, ahogyan ezt az Esterházyak tették 1663 után Kismartonban, de az új kor embere párizsi és bécsi mintát követve már ennél többre vágyott. A kastély a barokk építészet újítása volt, amelyet – ellentétben a városi palotával – településen kívül építettek fel, így megvalósíthatóvá vált a monumentális barokk kert. A barokk kastély előképe a francia építészetben keresendő, az európai építészetre ható minta a versailles-i kastély. A francia kastélyok központi építményéhez épületekkel határolt udvaron keresztül juthatunk, s ezt a megoldást láthatjuk a magyar kastélyépítészet legelső alkotásánál, a ráckevei Savoyai-kastélynál is, melyet a birodalom leggazdagabb emberének, Savoyai Jenőnek építtették, terveit Johann Lukas von Hildebrandt készítette. (Magyarországon Mayerhoffer András itt dolgozott először.) Hildebrandt ennek az időnek a legtöbbször foglalkoztatott kastélyépítője volt, az ő műve a Savoyai megrendelésére felépített bécsi Belvedere. A ráckevei kastély főhomlokzata előtti udvart a francia kastélyokra jellemzően épületszárnyak veszik körül, és a homlokzat reneszánsz jellege is megmutatkozik itt. Azonban a balusztrád-pillérekre helyezett szobrok és a mögötte magasodó kupola fölé rendelt ellentmond a reneszánsz szellemiségnek, amelyben az építészeti tömegformákat egyenrangúként kezelték.

A magyar főnemesi kastélyépítészet első alkotása a fertődi Esterházy-kastély. Ez 1720–1766 között, a Széchenyiek nagycenki kastélya 1741–1750 között épült, a keszthelyi Festetics-kastélyt pedig 1745-ben kezdték el. Mellettük a legismertebb kastélyépíttető Grassalkovich Antal volt. Grassalkovich köznemesi családban született, egyre emelkedő pályáján grófi rangot szerzett, Mária Terézia királynő belső titkos tanácsosává vált, miközben szorgalmasan gyarapította birtokait. Több kastélya közül a főúri reprezentációt az 1744–1750 között megépített, később további bővítésekkel gyarapított gödöllői kastély szolgálta, melynek rangját az is erősítette, hogy itt a királynő is megfordult.

A kastély főhomlokzata hangsúlyos középrizalittal épült, a földszinten három, alacsony boltíves kapunyílás előtt, díszes piederstálon álló kettős oszlopok tartják az erkélyt. A középső kapu szélesebb, ezen kocsival is be tudtak hajtani. Az emeleten három azonos méretű, plasztikus keretezésű ablakot helyeztek el, a főpárkány fölött szegmensívekkel határolt orommező látható, mely kiválóan alkalmas volt a domborműves címer elhelyezésére. A főhomlokzat szélén a háromtengelyes sarokrizalitokat szintén egyemeletes, négyablakos szárnyak kötik össze a középrésszel. A bejáráshoz díszes kőkorlátokkal határolt út vezet. Jól láthatóan hiányoznak a francia típusú kastélyokra jellemző, hosszan előrenyúló épületszárnyak. Ha belépünk az előcsarnokba, majd innen tovább haladunk a belépéskor már kijelölt tengely mentén, és kilépünk az épületből, feltáruznak az oldalszárnyakra merőlegesen megépített épületrészek – tehát itt megfordul az a tömegrend, amely a francia típusú kastélyokra jellemző volt. Ez a megoldás stílus- és mintateremtő volt, megalkotva a Grassalkovich-kastély típusát. Ebben a megfordításban szerepe lehetett a várkastély-hagyomány tovább élésének, és az építész–építtető reprezentációs szándékának is. Sokkal hatásosabb így rávezetni a látogató tekintetét a monumentálisnak ható, és a környezetétől élesen elváló főhomlokzatra, mint az egymás utáni épületszárnyak mélyén feltáruuló főelemre. Azonban Gödöllőn sem hiányozhat a kert, amely itt is hátrafelé bontakozik ki. A két hátranyúló épület tömeg között helyezték el a díszudvart. A díszudvarra és a kertre a középrizalit nagy ablakai mögött levő díszteremből és a szárnyak emeleti szintjén levő teraszzal is ráláthatunk. Az udvari középrizalit méretében és háromtengelyességében is megismétli a bejárat épületrészt, itt azonban csak egy kapu van, és a főpárkány fölötti balusztrád és timpanon a késő reneszánsz világát idézi. Ez az olaszos hatás jelen volt a bécsi kastélyépítészetben is. A két középrész szép ívelésű barokk kupolát kapott. Hangsúlyos az épületben a kápolna és a díszterem szerepe. A kápolna kosáriréses szentélyrekesztője, a tört vonalú párkányok az építész jellemző és kedvelt formái. A díszterem építészeti tagolása jóval egyszerűbb. Uralkodó színe a fehér, valamint a falakat, mennyezetet, ajtókat díszítő stilizált növényi ornamensek aranyozása. Ez már a rokokó világa, amely az építészetben leghangsúlyosabban a belső dekorációban teljesedett ki. A szépen felújított díszterem napjainkban is koncertek és ünnepségek színtere. A kastélyhoz később még újabb szárnyakat építettek, majd az épület elveszítette jelentőségét, akkor vált újra fontossá, amikor a kiegyezés után az uralkodó pár a magyar államtól ajándékba kapta. Gödöllő Erzsébet királyné egyik kedvelt tartózkodási helye volt. Halála után a kultuszát többek között a róla elnevezett parkban felállított Róna József mintázta szobor is őrzi.

Mayerhoffer András és fiai több kastély és templom építésében részt vett, vagy ezekben szerepet vállalt, mint az 1754-ben elkezdett hatvani Grassalkovich-kastély megformálásában, amelyet Oraschek Ignác és Jung József tervezett. Ebben a szépen felújított épületben hozták létre a Széchenyi Zsigmond Kárpát-medencei Magyar Vadászati Múzeumot.

Nemcsak a kastélyok, hanem a városi paloták is szolgálták a 18. századi főúri reprezentációs igényeket. Grassalkovich Antal megbízásából Mayerhoffer

András építette Pesten 1742-ben a gróf számára a városi palotát. Az 1887-ben lebontott építmény is kétszintes volt, ahogyan Mayerhoffer többi világi épülete. Megmaradt viszont egy ennél méreteiben szerényebb alkotása, az 1755-ben elkezdett Péterffy-palota a budapesti Március 15. tér mellett, a Piarista utca 2. szám alatt. Az atlaszok tartotta konzolok fölötti mozgalmas, ívelt formájú rokokó díszítésű kőkorlátos erkély hangsúlyos díszé az épület főhomlokzatának.

A sors különös rendelése, hogy a megrendelő és mecénás Grassalkovich Antal ugyanabban az évben, 1771-ben hunyt el, mint a késő barokk építészet európai rangú képviselője, Mayerhoffer András.

LAKATOS ARTUR LORÁND

EGY KÖNYV, AMELY MEGJÓSOLTA NAPJAINK KLÍMAHISZTÉRIÁJÁT

Lucian Boia, a bukaresti egyetem történészprofesszora és népszerű közíró könyve első kiadásban franciául jelent meg 2004-ben. Termékeny időszaka volt ez a szerzőnek, sorozatban jelentek meg akkoriban különböző, a kultúrtörténethez kapcsolódó esszéisztikus könyvei, és lehet, hogy maga sem gondolt arra, hogy ez a kötet az idő múlásával egyre aktuálisabb lesz nemcsak a szakma, hanem a nagyközönség számára is. Talán ennek a következménye, hogy a francia, román, angol nyelvű megjelenéseket követően e könyv 2020-ban magyarul is megjelent a Koinónia Kiadó gondozásában, Kolozsváron, Rostás Péter István fordításában.

A klíma változását a globális felmelegedés jelensége formájában saját bőrünkön érezzük. Ha egy Asperger-szindrómás kislányt tolhat maga előtt a nyugati, hisztériát keltő klíma-lobby, irányadónak tekintve, amit a szájába ad, akkor egy, az eszmetörténetben otthonosan mozgó professzor is elmondhatja saját álláspontját, reflektálva mások munkásságára. Eredetileg a kötet egy volt a szerző sorozatban kiadott esszéisztikus eszmetörténeti munkái közül – annak a könyvsorozatnak a része, melynek tematikája Románia elrománosításától Jules Verne regényeinek motívumáig, a világvége kultúrtörténetétől a romániai németbarát politikusokig terjedt, és igen sok témát ölelt fel a kétezres évek elején. A szerző addigra már nevet szerzett magának a román történetírás és a romániai kommunizmus mítoszainak kritikus elemzésével, sok esetben egyenesen cáfolatával. Sorozatként adta ki ezt követően több eszmetörténeti könyvét. Az *Ember és klíma* mostani kiadása talán még aktuálisabb, mint az első volt, mert a klímaváltozásról soha korábban nem beszéltek annyit, mint napjainkban, másrészt a kötet következtetései ma is olyan aktuálisak, mint akkor.

Szerkezeti szempontból a kötet két nagy egységre oszlik. Az első fejezetekre a narratív-kritikus, a könyv második felét képező szövegre inkább az analitikus-esszéisztikus stílus a jellemző. Nem is környezettörténeti, hanem inkább eszmetörténeti munka ez, amely arra reflektál, hogyan érzékelték az éghajlati

jelenségeket különböző korokban, és ez milyen gondolatok formájában kristályosodott ki különböző nagy hatású szerzők munkáiban.

Az első, áttekintő fejezetek lényegében történelmi lajstromot tartalmaznak, szerzőről szerzőre követi őket Boia, kiemelve a kellő információt a terjedelmesebb munkákból, az idézett szerzők műveiből. Négy ilyen fejezetet tartalmaz a könyv. *A klíma és a néplélektan* az ókori szerzőktől a reneszánsz tollforgatókig veszi sorra a jelentősebb művekben megtalálható, ember–klíma viszonyt tartalmazó gondolatokat. *A filozófusok klímája* a 18. század nyugat-európai gondolkodóinak reflexióit foglalja össze. *A Csúcson az Észak* a 19. század gyarmatosítása, iparosítása, nyugati terjeszkedése korának klímáfelfogását vizsgálja meg, míg a *Dinamikus történelem, változó klíma* a 20. századi szakirodalomra reflektál. Természetesen a szerző szelektív, értelmezései gyakran ironikusak, hiszen az elmúlt korok szerzőinek tévedéseire, megalapozatlan előítéleteire mutat rá. Így például iróniával szemléli Ovidius fekete-tenger-parti siralmait az apokaliptikus fagyokról, de – ha kell – méltat is, például elismerően ír Sztrabón ismereteiről. Rövid alfejezet méltatja az arab szerzők munkásságát az iszlám terjeszkedésének fénykorából. Különösen az ragadja meg e fejezetben Boia figyelmét, hogy a szerzők mit gondolnak arról, hogy a földrajzi-környezeti viszonyok mily mértékben befolyásolták a civilizációk fejlődési irányát. Talán nem meglepetés előrebecsátanunk, hogy a különböző görög, római, arab és egyéb gondolkodók nem véletlenül a saját klímájukat tartották a legszerencsésebbnek; ugyanakkor érdekes elolvasni külön-külön mindegyikük egyéni indoklását. A fejezetben legutolsóként tárgyalt gondolkodó az angol Robert Burton, a *Melánkólia anatómiájának* szerzője, aki az emberi egyéniség és társadalom változásait a levegővel és ennek minőségével hozta kapcsolatba.

A filozófusok klímája című fejezet a felvilágosodás gondolkodóinak tudományosságra törekvő klímamegközelítéseit tartalmazza. Jean Chardintól Buffonig Montesquieu, Hume, Gibbon és más hasonló kaliberű értelmiségiek gondolatait foglalja össze benne, és a környezetátalakítással járó tudományos utópiákat és disztópiákat, melyek a földrajzi és klimatológiai determinizmust hivatottak helyettesíteni. A harmadik fejezet a kolonializmus és az ideológiai alapokra helyezett rasszizmus évszázadának, a 19. század éghajlathoz kapcsolódó eszmetörténetét mutatja be. Csak a legutolsó alfejezet címét említeném: *Vége a Szaharának: klímaváltozás óhaj szerint*.

Az utolsó kronologikus fejezetben a geopolitikus Friedrich Ratzel és Paul Vidal de la Blache, Huntington és Toynbee gondolatairól értekezik a szerző, valamint a kommunizmus környezetátalakító projektjeiről, különös tekintettel a szovjet tudósok elképzeléseire. Itt sok mindent lehetett volna írni a már megvalósult tervekről, amelyek sorra balul sülték el, mint például az Aral-tó-parti gyapottermesztés, vagy Erdélyben Jósikafalva és Bözödújfalú mesterséges tóba süllyesztett templomainak története. Persze a kötet nem eseménytörténetet, hanem eszmetörténetet tárgyal. E fejezet esetében még inkább ki kell emelni Boia sajátos humorát, ki nem mondott, de érzékeltetett iróniáját, mint például, amikor Herman Sergel a Földközi-tenger lecsapolását vagy Belga-Kongó tengerré alakítását, és innen a Szahara elárasztását célzó terveit méltatja.

A időrendi fejezeteket két tematikus fejezet követi: *Az özőnvíz logikája és A felmelegedés dossziéja*. Ahogy a címek is mutatják, két komoly környezettörténeti témát tárgyal, amelyek közül az első meghatározta az emberiség évezredes félelmeit – ahogy ezt a különböző kultúrkörökben fellelhető mítoszok is ábrázolják –, a második pedig napjaink egyik legjelentősebb közéleti vitatémáját képezi; sőt, a kettő jelentősen összefügg, gondoljunk csak a Karib-térséget és Észak-Amerika keleti partját már-már éves rendszerességgel sújtó hurrikánokra. Ugyanitt nemcsak a lehetséges felmelegedés, hanem a lehülés is szóba kerül. A szerző óvatos megközelítését jelzi, hogy a kötet záró egysége a *Következtetések helyett* címet viseli, melyben saját gondolatait összefoglalja. Aki kategorikus kinyilatkoztatásokat, nagy dörgelemek között megfogalmazott „igazságokat” vár, az nagyot csalódik: a szerző abban biztos, hogy sok minden még nem biztos, és minél többet ismerünk a szakirodalomból – mind a természettudományosból, mind pedig az esztétikából –, annál nehezebb sarkítani, általános érvényű igazság típusú következtetéseket levonni. „Ha a múlt ennyi bonyodalommal jár, mit mondjunk a jövőről, erről a teljesen ismeretlen terepről, amelynek konfigurációi és részletei a különböző projekciók függvényében változnak?” – kérdi. Ám a legutolsó gondolatot érdemes kiemelni: „Talán a klímavallás feltalálásának útjára léptünk. Ki tudhatja?” Igazán prófétai gondolat 2004-ből, amikor még nem lehetett pontosan tudni, milyen súllyal fog latba esni a közéleti diskurzusban a klímaváltozás kérdése.

Nietzsche fogalmaival kijelenthetjük, hogy Boia professzor mesteri módon ötvözi az apollóit és a dionüszoszit, a logikus, világos gondolatmenetet és a titkok sejtetését. A vázolt eszmék, elképzelések és tévhitek mindenestre elgondolkodtatóak, akár külön-külön, de szintézisbe foglalva még inkább. A kötet különösen abból a szempontból tanulságos, hogy megértjük az egyes elméletek sebezhetőségét, az eltérő felfogások ellentmondásait.

(Lucian Boia: *Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok*. Koinónia Könyvkiadó, 2020, Kolozsvár, 247 oldal)

PRANTNER ZOLTÁN

SZOCIALISTA SZEMMEL A JOM KIPPURI HÁBORÚRÓL

Az 1973-as arab–izraeli háborút Izraelben napjainkig nemzeti traumának tekintik. Az engesztelés napjának előestéjén megindított egyiptomi–szíriai támadás miatt az akkor épp 25 éves államot a teljes megsemmisülés fenyegette. Az összehangolt offenzíva váratlanul érte az ünnepre készülő lakosságot, a katonai és politikai vezetésben pedig zűrzavar uralkodott az első napokban. A kiszolgáltatott helyzetbe került Izraeli Védelmi Hadsereg mozgósítása emiatt három napot vett igénybe, és csak az arab vezetés habozásának, illetve a légi hídon bejuttatott amerikai hadianyag-utánpótlásnak köszönhetette, hogy ellen-

támadásba lendülve meg tudta állítani a támadást, és egy hét lefogása alatt vissza tudta szorítani az arab előrenyomulást.

A fegyveres összeütközés több szempontból is komoly befolyást gyakorolt a közel-keleti események későbbi alakulására. Az izraeli közvélemény, amely 1967-ben eufóriában ünnepelte a mindössze hat nap alatt kivívott elsőpró diadalt, most nem tudta megbocsátani a politikai és katonai elitjének az elbizakodottságát. Az utcára vonulva tüntettek, amiért a döntéshozók nem tettek semmilyen megelőző intézkedést annak ellenére, hogy egyértelmű jelek figyelmeztettek az egyiptomi és szír szándékokra az 1967-ben elveszített területeik visszaszerzésére. A társadalmi elégedetlenség Golda Meir kormányfő bukásához vezetett, és az izraeli Vaszady kénytelen volt benyújtani lemondását Móse Daján honvédelmi miniszterrel, valamint teljes kabinetjével egyetemben 1974. április 11-én. Vele ellentétben az egyiptomi vezető, Anvar asz-Szádát még a vereségből is előnyt tudott kovácsolni. Megnövekedett népszerűségét azonban nem a konfrontálódás fenntartására, hanem éppen annak megszüntetésére használta fel. Tárgyalásokat kezdeményezett Tel-Avivval, amely egy hosszú folyamat eredményeként végül a Camp David-i egyezmény létrejöttéhez vezetett 1979-ben.

A történelmi háttér felvázolása kapcsán felmerül: a szocialista államok – azon belül Magyarország – hogyan viszonyult eme meghatározó esemény-sorozathoz. Az előzmények kapcsán elmondható, hogy a hatnapos háború nemcsak az érintett arab államok, hanem az őket támogató szocialista országok veresége is.¹ A kudarc ellenére a keleti blokk államai, így Magyarország is folyamatosan támogatásáról biztosította az arab népeket, ami érvényes volt az 1973-as fegyveres konfliktust megelőzően, illetve annak lezajlása során is. Jelen kötet gondolatmenete mindvégig erre összpontosít. A szerzők részletes képet nyújtanak az egyiptomi–magyar és az egyiptomi–szovjet kapcsolatokról, amelyet elsősorban a vonatkozó magyar és arab források, magyarországi külügyi levéltári dokumentumok és jelentések, valamint az egyiptomi–magyar napi sajtó információinak feldolgozásával tettek meg.

A kötet szervesen illeszkedik a szerzőpáros kiemelkedő szakmai portfóliójába. Dr. J. Nagy László a Szegedi Tudományegyetem emeritus professzora és az MTA köztestületének tagja. Több évtizedes oktatói tevékenysége mellett több száz publikációt, 16 könyvet szentelt az arab országok modernkori történetének bemutatására. Munkásságában nagy hangsúlyt kapott a 19–20. századi Maghreb-térség, az euro-mediterrán partnerség, valamint az arab világ és a szocialista tömb, illetve Magyarország szerteágazó kapcsolatrendszerének elemzése, amelynek eredményei francia, olasz és arab nyelven is hozzáférhetőek.² Szerzőtársa, dr. Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar is szakavatott ismerője a

¹ A szerzőpáros már korábban is jelentett meg kötetet az 1967-es arab-izraeli eseményeinek feldolgozásáról az újabban feltárt levéltári okmányok, a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai és a magyar-egyiptomi napi sajtó korabeli cikkei alapján. Lásd: J. Nagy László – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar: *Magyarország és az 1967-es arab-izraeli háború*. JATEPress, 2019, Szeged

² A magyar-arab kapcsolatokkal kapcsolatos monográfiák közül a teljesség igénye nélkül lásd: J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség: kapcsolatok, vélemények, álláspontok: 1947-1975*. JATEPress, 2006, Szeged; J. Nagy László: *Magyar-egyiptomi kapcsolatok a második világháború után, 1947-1970*; JATEPress,

társág és hazánk kapcsolatrendszerének. Doktori disszertációját a két világháború közötti magyar–egyiptomi kapcsolatok feldolgozásáról védte meg kiváló eredménnyel a Szegedi Tudományegyetemen 2014-ben. Ő egyébként 2013 júniusától az Egyiptomi Tudományos Akadémia elnöki hivatalának és nemzetközi osztályának főmunkatársa. Jelenleg öt nemzetközi projekt vezető kutatója, és három másiknak tevékeny résztvevője. Kutatási tevékenysége mellett eddig számos tanulmánya, könyvfordítása és szerkesztett kötete jelent meg.³

A hiánypótló könyv két fő része az események történeti feldolgozása, illetve a releváns források közlése. Az első egység további két fejezetre osztható fel, amelyekben a szerzők előbb áttekintik az 1973-as háború előzményeit, különös tekintettel az egyiptomi–magyar és az egyiptomi–szovjet kapcsolatokra, majd részletesen olvashatunk a különféle fórumokon vallott magyar állásfoglalásról és az Egyiptomnak nyújtott támogatásokról a fegyveres konfliktus kirobbanását követően. A szerzők az események időrendi bemutatása helyett a sajtó és a diplomáciai élet véleményeinek értékeléseire helyezték a hangsúlyt, ami a hidegháborús viszonyok alaposabb megismerése mellett tovább árnyalja a háború kirobbanásához vezető körülményeket. Megtudhatjuk többek között, hogy az 1967-es arab–izraeli háborút követően az arab országok nyíltan hangoztatott támogatása ellenére nemcsak a magyar közvéleményben, hanem a politikai vezetésben is kétségek merültek fel. Habár a bizonytalanság Násszer elnök 1970 szeptemberében bekövetkezett halála, valamint az azt követő egyiptomi belpolitikai fejlemények miatt felerősödött, a változások nem voltak hatással az egyiptomi–magyar viszonyra. Nagyon érdekes arról olvasni, hogy ez az együttműködés a két ország között a gazdasági-kereskedelmi, a tudományos, illetve a pártkapcsolatok mellett kiterjedt a katonai vonalra is, amikor Magyarország aktívan bekapcsolódott Egyiptom újrafelfegyverzésébe 1969 és 1971 között. A fejezet gondolatmenete nem zárul le az 1973-as háború konfliktussal, hanem az egyiptomi–magyar viszonyt egészen az évtized közepéig vizsgálja, annak elismerésre méltó vagy éppen kevésbé sikeresnek mondható oldalával. Figyelemre méltó e tekintetben, hogy az egyiptomi kül- és belpolitikában mind markánsabban megmutatkozott fordulat, valamint a szocialista országoktól való elfordulás nem gyakorolt érdemi befolyást az egyiptomi–magyar kapcsolatokra. Az eseti jelleggel megmutatkozott politikai incidensek ellenére mindkét fél kölcsönös érdeke volt az együttműködés fenntartása, igaz, egyikük sem kezdeményezte annak elmélyítését. Ezzel szemben részletekbe menően ismerhetjük meg azt a folyamatot is, ami Szádát elnöksége alatt az addigi dinamikus egyiptomi–szovjet kapcsolatok elhidegüléséhez vezetett. Érdekes erről Szádát elnök véleményét is olvasni, aki a Moszkvától való eltávolodást előbb a háborúra való felkészülés akadályozásával, majd a mielőbbi tűzszünet egyoldalú követelésével indokolta a fegyveres konfliktus kirobbanását követően.

2015., Szeged; J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ: 1947–1989*. JATEPress, 2017, Szeged

³ Lásd például Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Szabó Viola: *Magyarország és az 1948-as arab–izraeli háború*. JATEPress, 2020, Szeged; Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Aly A. El-Sayed: *Intercultural Relations between East and West 11th–21th Centuries*. JATEPress, 2020, Szeged

A *Magyarország és az 1973-as arab-izraeli háború* fejezetből kiderül, hogy a kairói magyar külügyi és követségi jelentések, valamint a magyar napilapok tudósításai alapján a magyar államvezetés és a közvélemény folyamatosan tájékozódhatott a közel-keleti háború fejleményeiről, illetve következményeiről. Magyarország harcukat nemcsak szavakban, hanem tettekkel is őszintén támogatni kívánta. Igen érdekes ennek egyik megnyilvánulásaként arról olvasni, hogy – a diplomáciai körökben már hetek óta várt – háború kitörését követően a Magyar Néphadsereg milyen gyors ütemben látott hozzá, hogy mielőbb vadászgépeket és harckocsikat, valamint rakétákat, páncéltörő lövedékeket és egyéb kiegészítő lőszereket tudjon leszállítani az arab államok fegyveres erőinek. Budapest emellett gondolt a fegyveres összecsapásokban megsebesült egyiptomi katonákra is, akik közül sokakat Magyarországon kezeltek a háborút követően. Olvashatunk az olajfegyver alkalmazásáról és annak hatásairól is. Végül bepillanthatunk abba is, hogy a magyar külügyi életben milyen vélemény alakult ki a háború okairól, valamint eredményeiről.

A kötet második részét a témához szervesen kapcsolódó források terjedelmes közlése alkotja. Az egység első felében a kairói nagykövetség eredeti, titkosítás alól feloldott jelentései olvashatóak. A teljes terjedelemben közölt korhű dokumentumok főleg az egyiptomi–magyar kétoldalú kapcsolatokra vonatkozó ismereteket bővítik. Emellett betekintést kaphatunk arról is, hogy milyen eltérő értékelések láttak napvilágot az EAK–szovjet kapcsolatokról az egyiptomi sajtóban a jom kippuri háború kitörése után.

A diplomáciai iratokat követően a magyar nyelvű sajtó releváns cikkei olvashatóak az 1973. október 7. és december 31. közötti időszakban. A *Népszabadság*, a *Magyarország*, az *Új Szó*, a *Népszava*, a *Magyar Nemzet* és a *Magyar Hírlap* cikkeinek retorikája visszaadja a hidegháborús korszak hangulatát, azokat az 1967-es háború tudósításaihoz hasonlóan egyértelmű elfogultság jellemzi. A beszámolókból és a hírmagyarázatokból kizárólag az arab államok véleményei köszöntek vissza, miközben kizárólag az arab sikerekre összpontosítottak, a kedvezőtlen híreket pedig mellőzték. Kimondottan érdekes nyomon követni annak a gondolatmenetnek a változását, ami az első tudósításokban még izraeli katonai provokációkról számol be, majd az arab kezdeményezés hallgatólagos elismerése mellett a támadásokat „önvédelminek” és „igazságosnak” nyilvánította, amelyekért Tel-Avivra hárította a politikai felelősséget. Végül, a totális izraeli diadal elmaradása okán az arab feleket hirdette ki a háború győzteseinek. Mindezek a hidegháborús viszonyok között érthetőnek tekinthetőek, ugyanakkor emiatt fenntartásokkal és kritikus szemmel kell kezelni a tudósításokban foglaltakat.

A kötetről összefoglalóan megállapítható, hogy szerzői megfeleltek az általuk megfogalmazott célkitűzéseknek. J. Nagy László és Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar kivételesen magas szakmai színvonalon dolgozta fel a rendelkezésre állt bőséges forrásbázist, amiből egy rendkívül informatív, könnyen olvasható munka született. A hiánypótló könyv gondolatmenetét kiegyensúlyozottság jellemzi, mindvégig a témakör egészére összpontosít, gondolati kitérőkkel vagy a szerzők érdeklődéséhez esetleg közelebb álló részleteknek az indokolt-

nál behatóbb elemzésével nem terheli a mű szerkezetét. Ajánlott a könyv az egyetemi hallgatók mellett azon érdeklődők számára is, akik objektív képet szeretnének kapni arról, hogy a korabeli Magyarországon hogyan látták, értékelték a negyedik arab-izraeli háború háttérét és a fegyveres konfliktus által előidézett változásokat.

(J. Nagy László – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar: *Az 1973-as arab–izraeli háború. Sajtó- és külügyi jelentések*. JATEPress Kiadó, 2020, Szeged, 206 oldal)

ZSUGYEL JÁNOS

OLVASÓNAPLÓ

Fejős Zoltán: A cigándi amerikaiak emlékezete

Az utóbbi évek egyik könyvszenzációja volt Oravecz Imre regénytrilógiája, mely a Heves megyei Szajláról Amerikába kivándorolt Árvai István családjának történetét meséli el. A regényfolyam középső kötetében a főhőst a kaliforniai fürj éneke üti szíven. Ez a hang olyan, „mintha búslakodnának, mintha elvesztettek volna valamit, valami fontosat, értékeset, és azt keresnék. És közben vigasztalnak, biztatnak egymást, hogy meglesz, meglesz.” A *Kaliforniai fürj* pitypalattolyása a ki- és visszavándorló, elvesztett hazát sirató, illetve új hazát találó, vagy az óhazára újra rátaláló cigándiakért is szól.

Fejős Zoltán 2017-ben megjelent monográfiája – amelynek fő címe: *„Mert abban az időben lehetett vándorolni”* – a mai Cigánd város két elődtelepülésének, Kis- és Nagycigánd családtörténeteinek példájával szembeállítja a századforduló migrációs folyamatairól kialakult közvélekedést. A szerző a néhány évvel korábban Viga Gyula szerkesztésében megjelent *Fejezetek Cigánd néprajzából*⁴ című kötetében megjelent tanulmányának bővítésével és átdolgozásával vállalkozott a kutatás folytatására és önálló kötetben történő közlésre. Magyarországról az Amerikába történő kivándorlás zöme 1890 és 1914 között zajlott le. A kivándorlók többsége jól meghatározható földrajzi térségből származott, elsősorban a Felvidék keleti területeiről, beleértve Zemplén megye déli járásait, tehát a Bodroghoz térségét, amelynek egyik települése a mai Cigánd.

A Néprajzi Múzeum volt főigazgatójaként és a néprajztudomány akadémiai doktoraként a szerző megközelítése elsősorban néprajzi jellegű, de a kötet jelentősen gazdagítja a közelmúlt történetére vonatkozó ismereteket, és szervesen illeszkedik az amerikai magyarság életére vonatkozó korábbi publikációs tevékenységéhez is.⁵ A chicagói magyarok két nemzedékéről a szerző egy

⁴ Cigándiak Amerikában. In: Viga Gyula (szerk.): *Fejezetek Cigánd néprajzából*. Cigánd Város Önkormányzata, 2014, Cigánd, 319–374.

⁵ *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Közép-Európa Intézet, 1993, Budapest. Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Néprajzi Társas-

amerikai nagyváros magyar bevándorlóinak etnikai öntudatát, közösségét, társadalmi rendszerét mutatja be. Művének célja „egy helyi társadalom” tanulmányozása, melynek keretében három település kivándorló etnikai öntudatának átalakulását mutatja be egy amerikai városban. Ezt a célkitűzést követi jelen kötet is, vagyis a cigándi kivándorlók etnikai öntudata átalakulásának, illetve megőrzésének folyamatát az amerikai társadalom közegében.

A kötet első része a kutatási irányok ismertetésével indul, melyek közt meghatározó a település közösségének szembesítése elődeik küzdelmes múltjával. A kivándorlásban közvetlenül csak a lakosság töredéke vett részt, a rokoni kapcsolatokon keresztül jóval tágabb kör volt érintett, s a kisváros méreteiből adódóan lényegében a teljes népesség tájékozott volt a kivándorlásban részt vevők sorsának alakulásáról. Bár a kutatás az 1895 és 1936 között Amerikában partra lépett személyek azonosítására szorítkozott, megállapítható, hogy az Amerikába történő megérkezés nem jelentette a végleges megtelepedést az új hazában, hiszen időről időre többen is hazatértek, s számos végleges visszatelepülés is történt. (Az 546 partra szállt személyből 136 már korábban is járt Amerikában, így kézenfekvő következtetés, hogy a mintában szereplő 546 fő ténylegesen ennél kevesebb személyt takar, mint ahogy az is valószínű, hogy néhány kivándorló azonosítási nehézségek miatt nem került be a mintába.) A kivándorlásban résztvevő személyek egyéni sorsának okmányokon, levelezéseken, visszaemlékezéseken keresztül történő követése mellett a kutatás arra irányult, hogy az így megismerhető adatok valóságtartalmáról is megbizonyosodjon az Egyesült Államok bevándorlási statisztikáival, a hajózási vállalkozások által rögzített utaslistákkal, valamint az amerikai sajtótermékek híradásaival, illetve a kivándorolt magyarság egyik legfontosabb intézményénél, az ottani vallási közösségeknél rendelkezésre álló anyakönyvekkel és iratanyaggal való összevetéssel. Ennek a valamennyi részletre kiterjedő kutatási módszertannak köszönhetően számos, egyéni emlékezetben elhalványult vagy helytelenül rögzült esemény és körülmény kiigazítására is sor kerülhetett, miközben a szerző sok esetben csak valószínűsíthette a visszaemlékezések szerinti történeteket. A megismert családtörténetek alapján az is kiderült, hogy a tengeren túlra igyekvők jelentős számban nem a végleges kivándorlás szándékával igyekeztek útnak indulni. Bár a gazdasági motiváció meghatározó lehetett, hiszen a mezőgazdasági munkánál könnyebbnek tekinthető ipari munkavállalási lehetőségek és az ígért jobb kereset reménye csábítónak tűnhetett, de ez nemcsak a nincsteleneket, hanem a földbirtokkal rendelkező családok tagjait is vonzotta. Néhányan családi körülményeik, kalandvágyásuk, a törvénnyel való összeütközésük, a katonai szolgálat alóli kibújás miatt keltek útra. Többen itthon hagyták házas társukat, gyermekeiket, hazaküldött keresetük egy részével támogatták az itthon maradtakat. Sokan az induláskor azt tervezték, hogy kinti megtakarításaikkal hazatérnek, itthon házat építenek, földet vásárolnak, és hagyományos paraszti életformájukat – már kedvezőbb feltételek mellett – folytathatják majd. Az I. világháborúig folyamatosan bővült a folyamatba bekapcsolódók köre, bár a

gazdasági válságok ciklikussága, a munkalehetőségek ezzel kapcsolatos időnkénti beszűkülése esetenként éreztette fékező hatását. A kiutazások megtorpanását a világháború kitörése okozta, hiszen a háború miatti az óceán átkelése nehezzé vált, és az Egyesült Államok 1917. évi hadba lépése ezt csak tetézte. A világháborút követően a bevándorlási számok megugrottak ugyan, de 1924-től a bevándorlás csak nemzeti kvóták alapján volt lehetséges, s a Magyar Királyság számára fenntartott mintegy félezer fős kontingens csak néhány cigándi illetőségű személy számára vált elérhetővé.

A mintában szereplő 546 személy feltárt adatai alapján kiderült a kivándorlási útvonal, valamint a célállomás. A cigándiak kezdetben nagy számban az jeges-tengeri német kikötőkből indultak az akkoriban az egyedül lehetséges, óceánt átszelő hajóútra, de a későbbiekben holland, francia, brit kikötőkből, illetve a monarchiabeli Fiuméből induló hajójáratokra is kerültek belőlük. Általában New York valamelyik kikötőjébe érkeztek, s onnan a legtöbben a későbbiekben a New York részévé vált Staten Island környékén telepedtek meg. Az oda települt iparvállalatok sora a megérkezők számára különösebb szakértelmet nem igénylő fizikai munkát kínált az építőanyag-iparban és a fémkohászatban. A gyárak körül épített munkáskolóniák kedvező, munkahelyhez közeli szállás- és étkezési lehetőséget kínáltak, a homogén nemzetiségi összetétel pedig biztosította az anyanyelvi közeget, mely a helybeli református gyülekezet és a magyar lelkipásztor közösségteremtő munkájával az otthonosság érzetének megteremtését nyújtotta a kivándoroltaknak. A megismert életsorokból kibontakozó kép azonban nem idilli. A kötet külön fejezetet szentel Kő Csáki József életrajzának, aki módos gazda édesapjával való nézeteltérése miatt először 1902-ben indult az amerikai útra. A feleségét apósához visszaköltöztető fiatal, vállalkozó szellemű férfi a Staten Islanden lévő falubeliek segítségével először napszámos munkát vállalt, majd télire váltott át az ipari munkára. Mivel állandó alkalmazást nem kapott, ezért Ohio államba ment bányamunkára, ezt követően pedig több ipari állásban volt. 1903-ban hazajött, ahol megtakarításából, illetve hitelre földet vásárolt és házat épített, s 1913-ig gyarapodó családjával eredményesen gazdálkodott. A gazdasági épületeit sújtó tűzvész, majd két év kedvezőtlen termése miatt nem tudta fizetni a megemelkedett kamatokat, s így 1914 tavaszán ismét hajóra szállt. Több munkahelyen is dolgozott, de keresetét nem találta megfelelőnek, ezért ismét haza szeretett volna jönni, de mielőtt a hajójegyre való megtakarította, kitört a világháború. Ezután kezdődött munkavállalási kálváriája. Pennsylvániától New Yorkig több ipari és mezőgazdasági munkahelyen dolgozott, a jobb kereseti vagy lakhatási lehetőségek miatt többször váltott, míg 1919-ben viszonylagos nyugalmat nyert New Brunswickban, ahol egy magyar kolónián élt és könnyű gyári munkát kapott. Beilleszkedett a helyi közösség életébe, református gyülekezeti tagként részt vett a templomi kórusban, s még a műkedvelő színielőadásokat is gazdagította játékaival. 1920 májusában érkezett végleg haza, ahol kifizette hiteltartozásait, és az ötvenes évekig önállóan gazdálkodott. A kötet második része tartalmazza önéletrajzát, mely gyermekkorától Amerikából való hazaérkezéséig élvezetes stílusban, versbe szedve írja le küzdelmes élete első felének történetét.

A kötet első részében további fejezetek foglalkoznak a kivándorlási folyamat egy-egy sajátos szeletével. A *Női történetek* című fejezetben három családtörténettel ismerkedhetünk meg, melyek főszereplői egyedül, illetve leánytestvérrel együtt kezdtek új életet Amerikában. A *Zsidó kivándorlók* című fejezet a cigándi, néhány nemzedékkel korábban a településre került kereskedő és iparos zsidó lakosság kivándorolt tagjainak történetét rögzíti. A mintegy 65 személy kivándorlásának sajátossága, hogy ők végleges céllal vándoroltak ki, mivel az azonosított személyek mindegyike csak egyszer volt fellelhető a hajóslistákon.

A *kivándorlás és a helyi emlékezet* című fejezet számot vet a ténnyel, hogy mára a kivándorlással kapcsolatos emlékek lassan elenyésznek a helyi közösségben. Kevesen maradtak, akiknek felmenői még közvetlen emlékeket hordoznak a kivándoroltakról, s a II. világháború utáni évtizedek politikai légköre sem kedvezett a végleg kint maradtakkal való kapcsolattartásnak. Ezért a település mai lakói csak néhány tárgy, fénykép, hivatalos irat vagy családi levél segítségével idézhetik fel egyre halványuló emlékeit. A kötet arra tesz sikert kísérletet, hogy feltámassza a „cigándi amerikasok” emlékezetét, és ezáltal a történelemre vonatkozó új ismerettel gazdagítsa a közösséget. A szerző meg van győződve arról, hogy ennek felismerése révén „a mindig nehezen átlátható jelenben is könnyebben tudunk eligazodni.”

(Fejős Zoltán: *„Mert abban az időben lehetett vándorolni”. A cigándi amerikasok emlékezete*. Cigánd Város Önkormányzata, 2017, Cigánd, 336 oldal)

SZERZŐINK

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest) okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszesszor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), építésügyi tanácsos, majd főtanácsos (Hamburg, 1984–1992), építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban (Bonn, majd Berlin, 1993–2019), jelenleg nyugállományban városépítési szakértői és kutatási tevékenységet végez Berlinben.

D. MOLNÁR ISTVÁN (1941, Beregszász) irodalom- és művelődéstörténész, műfordító. Egyetemi tanulmányait a lengyelországi Lublinban és Debrecenben végezte. 1971–73 és igazgatóként 1988–91 között a varsói Magyar Kulturális Intézetben dolgozott. 1984-től 2006-ig a Kossuth Lajos Tudományegyetem (2012-ben megszüntetett) lengyel tanácskének alapítója, illetve vezetője. 1999-től az MTA Doktora, 2009-től a Debreceni Egyetem ny. egyetemi tanára.

ENTZ GÉZA (1949, Kolozsvár) művészettörténész, 1973–1990 között az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa. Szakterülete Erdély középkori építészet és a műemléki topográfia. 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány államtitkáráként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke.

GECSÉ GÉZA (1962, Leningrád) történész, újságíró. Budapesten, az ELTE-n végzett történelem–orosz szakon 1986-ban. 1990–2019 között az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén tanított. 1989 óta a Magyar Rádió munkatársa. A Károli Gáspár Református Egyetem óraadó tanára.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

LAKATOS ARTUR LORÁND (1980, Kolozsvár) történész, közgazdász, a nemzetközi kapcsolatok elemzője, a történettudományok doktora. Kutatási területei közé tartoznak a kortárs geopolitika, Közép-Kelet-Európa politikátörténete és gazdaságtörténete, Kolozsvár ipartörténete. Több mint 300 tudományos cikk, tanulmány és recenzió szerzője.

LAKATOS-FLEISZ KATALIN (1978, Nagykároly) irodalomtörténész. Doktori fokozatát Krúdy Gyula prózapoeitikájából szerezte.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MÁTYÁS CSABA (1943, Marosvásárhely) erdőmérnök, diplomáját Drezdában szerezte. Evolúciós ökológiai kutatásai során vendégprofesszorként hosszabb időt töltött Kanadában, majd Kaliforniá-

ban. Az erdők klímaváltozásra felkészítése terén ért el új eredményeket. Tudományterületén jelentős elismertséget szerzett, és több nemzetközi szervezetben játszott fontos szerepet. Egyetemi tanár Sopronban, az MTA rendes tagja.

M. SZEKENI GÉZA (1945, Pestszenterzsébet) habilitált bölcsészdoktor, kandidátus, ny. követ. Kutatási területe a 20. századi politika- és diplomáciatörténet.

PRANTNER ZOLTÁN (1979) történész, a Kodolányi János Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének docense. Kutatási területe Magyarország és az arab világ kapcsolatai a 20. században.

PRITZ PÁL (1944) az MTA doktora, az ELTE BTK magántanára. Hazánk 20. századi történelmének, főleg nemzetközi kapcsolatainak, a külügyi szolgálat történetének, a magyar külpolitikai gondolkodás kutatója.

SERDÜLT BENKE ÉVA (1944), nyugalmazott magyar-román szakos tanár. 1979 óta él Magyarországon, 1988-tól Pakson. Írásai az erdélyi kultúra, művelődéstörténet, történelem témakörét ölelik fel.

SZEMES PÉTER (1979, Zalaegerszeg) irodalomtörténész, kritikus, Kaposváron él.

SZONDA SZABOLCS (1974) műfordító, költő, tanár, a sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár igazgatója. A Bukaresti Egyetem Hungarológiai Tanszékén szerzett diplomát, mesterfokozatot és doktori címet.

ZSUGYEL JÁNOS (1954) PhD, egyetemi docens. Egyetemi tanulmányait a Drezdai Közlekedési Egyetemen, szakközgazdász képzését a Corvinus Egyetem jogelődjénél végezte. A Miskolci Egyetemen, illetve a Budapesti Gazdasági Egyetemen európai integrációs és közpénzügyi területen oktatott. A *Miskolci Keresztény Szemle* folyóirat főszerkesztője.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.